

ત્રિ० સ રો જ ને,
જેના પ્રોત્સાહનથી
આ લેખમાળા લખાઈ

પ્રાથમિક છતા મૌલિક

શાસ્ત્રોના નિયમો અને શાસ્ત્રચર્યા જન હી તેમ જ સતોની વાણી આભળી આપણે ધર્મ વિષે અમુક વિચારો પાકા રીએ છીએ ત્યાર પછી નિદગીમા જેમ જેમ નવા નવા અનુભવો થતા જાય તેમ તેમ એ શાસ્ત્રધર્મ ઉપરની આપણી શ્રદ્ધા મોટી અથવા પાકી થતી જાય છે એમને ઘડી શકાય કે શ્રદ્ધા ઓ અનુભવ એ આપણી ધર્મભાવનાનો પાયો છે

પણ શાસ્ત્રોનો પરિચય થતા પહેલાં અને ત્યાર પછી પણ શાસ્ત્રોને આધારે નહીં પણ નિદગીના સ્વતંત્ર અનુભવને પરિણામે કેવળ કૌટુંબી સાતારણ્યમાયી ઓ સામાજિક રિવાજોમાયી ધર્મ વિષે જે સ્વતંત્ર લાગણીઓ માન્યતાઓ ભાવનાઓ અને સિદ્ધાંતો બધાય છે તેનું સ્વતંત્ર માન રજૂ થઈ હોય તો કેવું ? એવેક વિચાર મનમાં આવેલાયી આ લેખમાળા શરૂ કરી આમાં આપેલા વિચારો ધણા લોકો ॥ મનમાં આવ્યા હશે સતોના વચનોમાં ઓ શાસ્ત્રોની મીમાસામાં એ જડી શકે છે પણ મારા પૂરતા એ મૌલિક અનુભવો છે, પછી બને તે મિનકુલ પ્રાથમિક સ્વરૂપના હોય

જે સમ્પત્તી આ લેખમાળા શરૂ થી તે આગળ જતા શિથિન થયો એમને આગળ જતા આખી શૈલી ફેરવી એ અનુભવો દ્રઢાવ્યા અને એને અમુક ફરજો સિદ્ધાંત ચર્યાનું રૂપ આપ્યું પરિણામે લેખમાળા એકધારી નથી થઈ આ વસ્તુ સામાન્ય જિજ્ઞાસુ માટે પણ છે અને મૌલિક ચિંતન કરનાર ધર્મપરાયણ વ્યક્તિને માટે પણ છે તેથી જેની છે તેની જ શ્રી ઉમાશંકર જોશીના 'સંસ્કૃતિ' માસિકમાં પ્રથમ હાપમાં આપી

આ લેખમાળા જે ઉદ્દેશથી લખાઈ તે ઉદ્દેશ જાણીને ઓ વિષે પડિત મુખનાવજીએ અનુકૂળ અભિપ્રાય બતાવ્યો અને ધર્મચિંતકની

ગસિકનાથી આ માળાને વધારી લીધી એ માટે માટે પરમ અતોષની વાત છે. અને તેથી, છે એના રૂપમાં પણ આને પુસ્તકાકાષ્ટે પ્રગટ કરવાની દિગ્ભવ કરી છે.

ખરું જોનાં, ધર્મચિંતનના ક્ષરરૂપે જે વિચારો અન્ને ગોળામાં અને અનુભવે ઘડાયા છે તેનો પણ સંગ્રહ, આના ઉત્તરાર્ધ તરીકે મારે આપવો જોઈએ તે ક્યારે થશે અથવા મને કે બીજાં તે દૂર જાણતો નથી.

આત્મપરીક્ષણ કરવાનો ઉત્સાહ ધરાવનારા યોગી પણ વાચકોને આ લેખમાળા દ્વારા મદદ થાય તે મને અતોષ છે.

અમદાવાદ,
૧૧-૧૧-૪૧

જાણી શાંતેશ્વર

અનુક્રમ

પ્રાથમિક છતા મૌનિક ૫

પ્રાગ્નાવિક ૩

- ૧ ધન્ય સકલ ૭
- ૨ પાપ અને પુણ્ય ૧
માતપિતા ૧૪
- ૪ બાનો ધર્મ ૧૭
- ૫ પિતાજીની સાધના ૨૦
- ૬ બાએ ગીપચેનો કુટુંબ-ધર્મ ૨૪
- ૭ પથાતાપનો સાક્ષા માર ૨૮
- ૮ કુળદેવ-નિધા ૩૧
- ૯ કોપરાનો કંકડો ૩૬
- ૧૦ એ કહી ૩૭
- ૧૧ જાતના સિક્ક ૪૧
- ૧૨ બાળપણના દેવો—૧ ૪૪
- ૧૩ બાળપણના દેવો—૨ ૪૮
- ૧૪ ગદ્ય પ્રાયના તે જ હૃદય પ્રાર્થના ૫૧
- ૧૫ આરતી ૫૪
- ૧૬ શાન્ત ૫૭
- ૧૭ છવદયા ૬૧
- ૧૮ દુરના પ્રત્યેની આત્મીયતા ૬૪
- ૧૯ ઉપનયન ૬૬
- ૨૦ નવી સંધ્યા ૭૩
- ૨૧ આદ્યપા દિ કવચ ૭૭
- ૨૨ ધર્મવૃત્તિ કેળવવાના ક્ષેત્રો ૮૦
- ૨૩ અપતિને પ્રાયના ૮૨
- ૨૪ શુદ્ધજનોની બિલ્લે ૮૨
- ૨૫ એ મત ૮૫

૨૧. સત્યનું ગવરૂપ અને રેલની ડાસના ૮૮
 ૨૨. ત્રિશાસ્ત્રાધુમ ૯૩
 ૨૮. એક તો ખાતરી થઈ ૯૫
 ૨૬. છવનપરપરા — ૧ ૯૮
 ૩૦. છવનપરપરા — ૨ ૧૦૨
 ૩૧. પ્રિય આંખો ૩૭ ૧૧૦
 ૩૨. મૂર્તિઓનું ધ્યાન ૧૧૪
 ૩૩. માનસ પૂજ અને આગળ આનંદ ૧૧૭
 ૩૪. સચિત્તમાં આનંદ ૧૨૬
 ૩૫. આંખોના ધ્યાનમયઃ ૧ રજા વડે ૧૩૨
 ૩૬. ધ્યાન ૧૩૪
 ૩૭. પરમધર્મ — આ મધર્મ ૧૪૦-૧૪૨

धर्मोदय

પ્રાસ્તાવિક

માણસ પોતાની ધર્મ વિશેની રૂપનાઓ સૌથી પહેલાં જુદો પામેથી, કૌટુંબી-રિસાલેમાથી અને સામાજિક સંસ્થાઓમાથી મેળવે છે પ્રથમ પ્રથમ તો આ મધી વસ્તુઓ જોડાણની જ હોય છે માણસ જન્મે છે તે માતા સાથે મળધ બાંધીને જ માતા દ્વારા એ પિતાને જોગખ્તો થાય છે એ મને દ્વારા પ્રથમ કુટુંબમા અને ત્યાર પછી એના સમાજમા એના મુળિયા રોપાય છે અને દૃઢ થાય છે

માતપિતા, કુટુંબ અને સમાજ પાસેથી એ જે જે છે તેને પોતાનું કરતા એને બહુ ચાર કે મહેનત લાગતી નથી કેમ કે એનું શરીર, એનો આહાર, એની ભાષા એની લાગણીઓ અને એનું ભણતર, દ્રેકામા કહીએ તો એનું આખું જીવન અને ઘડતર માતપિતા, કુટુંબ અને સમાજ સાથે એકરૂપ હોય છે અને તેથી એમની દ્વારા એ જે જે ધાર્મિક વસ્તુ લે છે, જોડે છે અને સેવે છે તેને આત્મસાત્ (assimilate) કરતા એને વાર લાગતી નથી જેમ માણસની હથેળી પગની ભાગ્ય રેખાઓ એ માતાના ગર્ભમા મૂકી ચાલીને પડેલો હોય છે ત્યારે જ ઘડાય છે, તેમ માણસનું સામાન્ય અકિત્તવ પણ ઉપર કંઈ છે તે રીતે એને મળેલું જ હોય છે

ત્યાર પછી આગળ વધતા કોણ જાણે શી રીતે અને શ્યા ક્રમે એ પોતાનું એનું નોખું અકિત્તવ કેળવતો જાય છે અને આમ વાંધેના અને કેળવેના અને પચાવેના તત્ત્વો ઉપરાંત તદ્દન સ્વતંત્ર એના તત્ત્વો એ ખીનવે છે અને એને જ પોતાના જીવનમા અર્વોપરી સ્થાન આપે છે

કન્યા જેમ માતૃપિતાના હાથ તમે બહારીને મોગી થયેલી હોવા છતાં એ-કાલુમા એ સંબંધનો ત્યાગ રી આખા જન્મભાર માટે પોતાના પતિને વળગે છે અથવા કેઈ માણસ પોતાનું આખું ઘડન કેરે મૂકી પોતાના નીકાણુના અસ્મરેને અપનાવે છે, અથવા ધર્માન્તર કરનાર માણસ જેમ એક સમાજની આખી દુનિયામાથી નીકળીને બીજા સમાજની મીઠી દુનિયામા પ્રવેશ કરે છે અને ત્યાં પૂરેપૂરે રહીશ થઈ જાય છે તેવી જ રીતે માણસનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ જ્યારે ખોળે છે ત્યારે મેળવેના, બેળવેના અને અમુક અશે કેળવેના તત્ત્વો પણ ગૌણ થઈ જાય છે અને પોતાને ઓળખનાર ધર્મ એ પોતાના પોતાપણનો જ રિમામ હરે છે

એ જ એનો સાચો જન્મ છે એ જ એના વ્યક્તિત્વનો પાયો છે

આ રીતે માચો જન્મ થયા પછી એને જે મૌલિક ધર્માનુભવો થાય છે તેની અમર એના પૂર્વ વચના ઓળના તત્ત્વો ઉપર થાય છે સાથે સાથે એ પુરાણ તત્ત્વો પણ મામા એના ઉપર અસર હરે છે અને મન્નેના ઓતપ્રોત થવામાથી માણસની કિમ્મત વધાય છે

આ વણા અમુક દૃઢ મુઠ્ઠી ચાલ્યા પછી અથવા તો તે પહેલાં પણ માણસના જીવનમા શાસ્ત્રો પ્રવેશ હરે હ ખરું જોતા વ્યક્તિ તો ધર્માનુભવ અને એની ધાર્મિક પાઠાઓ સમાજમા ફેલાવા મડિ ત્યારે એમને રિથર રૂપ આપના માટે જ શાસ્ત્રો જમાવેલા દોાય છે - પણ શાસ્ત્રો રચનારા દુનિયા આગળ દાવો હરે હ અને પછી પોતે પણ માનના થાય છે કે એમનું જ્ઞાન — એમની એ પ્રેરણા — કેઈ શ્રેષ્ઠ અને અલોકિત મત્તા પામેથી એમને મળેલી છે તેથી એ શાસ્ત્રોની ખદાર જવાય જ નહી, એ જનનો આમદ ઉપજના થાય હ

જેને ઉત્તમ નૃત્ય કેળવતું છે તે રજઆનમાં પોતાના પગમા બારે બારે રાગા પહેરે છે કે જેથી પગ ઓગ પડે જ નહી, પણ જો એ રાગા એવા બારે ધર્મ જાય કે નાચવા માટે પગ પાડે જ નહી તો

તે શા કામના ? શાસ્ત્રના અર્થો આ વાળા જેવા છે એમની આત્મા મનુષ્યજીવનને, અભિગત તેમ જ સામાજિક જીવનને દરેક બનાવે છે, ઘણી ભૂનોમાથી ગચાવે છે, ગ્રીષ્મપણુ ટાળે છે અને વર્તમાન માળને ભૂતકાળ સાથે જોડી દે છે પણ જો શાસ્ત્રો પુરુષાર્થને જ હણે, વિકાસને રોકે તો એ શાસ્ત્રો જોડી રૂપ થાય મડદા જેમ પોતે મરેલા હોઈ મડીને ખીજીને મારે છે તેની જ રીતે જોડીઓ પણ પોતે જડ હોઈ ખીજીને જડ મનાવી દે છે જોડીઓ જેમ આખરે તોડ્યા માટે હોય છે તેમ જડ અને જનઅસ્ત રૂઢિઓ પણ તોડ્યા માટે હોય છે નિષ્પ્રાણ થયેનું શરીર જેમ ન ગખાય તેમ અર્થમિહીન રૂઢિઓ પણ ન ટકાનાય

રૂઢિપરાયણતા અમુક હદ સુધી સ્વાભાવિક છે આશયક છે એવું પ્રયોજન પૂરું થયા પછી રૂઢિ સામેનો બળવો જાગે જ છે એ બડખોર વૃત્તિ પણ આવશ્યક છે, સ્વાભાવિક છે, સારી છે પણ બડખોર વૃત્તિ પોતાની મેળે કૃતાર્થ નથી થઈ શકતી બહુ કરીને જૂનું તોડી પાડ્યા પછી જે પોનાણુ ઉત્પન્ન થાય છે તે જૂના સડા કરતા ઓછું ભયાનક નથી હોતું ઘણા બળવાખોરો બળના પગી મથુ નવું નક્કર જીવતું અને વિકસતું આપી ન શકનારૂં પગાસન થયા છે માણસના જીવનની સાર્થકતા એની સિદ્ધશામા રહેતી છે માણસ સમયાનુકૂળ એવું નવું નવું રચે, નિર્માણ રે, મનાવે આ વિકસાવે ત્યારે જ એનામાં ઐશ્વર્ય આવે છે અને એ વાગે જ એ અમર બને છે

મારા જીવનમાં આ મધી બાળુઓ મે બહુ રહેતી અનુભવી છે એ બધાનું પ્રામાણિક મમાન મારી પાછળ મૂકી જાઉં તો તે અશય ઉપયોગી થાય પણ તેમ કગતા એક મહાભારત આત્મચરિત્ર થઈ એસે અત્યારે કેવળ બિન્ન બિન્ન મૌનિક ધર્માનુભવોનો ઉદય કેમ થનો ગયો એના નસ્મરતો જીવનક્રમે નોધવા છે

એનો પ્રારબ્ધ હરિજનબધુ 'મા કર્યો હનો ત્રણચાર લેખો લખ્યા હરો પણ હરિજનબધુ 'મા તે અસ્થાને છે એમ જોઈને એ માળા ત્યા જ છાડી

દીધી હતી પણ એ સકલ છાત્રો ન હોવાથી એ માળા આગળ ચલાવવાને વિચાર છે એને પૂરી કરવાનો વિચાર નથી અને તેમ કરવાની આરાધે નથી

*

*

ધાર્મિક અનુભવો નખા તો હું પોઠા છું પણ ધાર્મિક અનુભવ એને શું ? આજ્ઞાનના વણા લોકો એમ જ માને છે કે ધર્મ એને ધ્વિરવિભવ અનુભવો અથવા અતીન્દ્રિય અતરાત્મા વિરોધ ગૂ અનુભવો જૂતા જમાનાના ઘણા લોકો અને આજનાં પણ કેનાં પ્રગત લોકો ધર્માનુભવ વિષ અનેક વિચિત્ર ખ્યાલ સેવતા દેખાય છે કાઈ આકુ રતી મનાવ બને દા ત પથર પાણી ઉપર તરે જનનર મનુષ્યની વાળી બોને અચાનક મરી ગયેલો માણસ છનો થાય અણધરી મદદ મળે એમી અચાનક સંભળાય વગર મરણે પ્રગટ દેખાય મુગધનો અનુભવ થાય — તો એ જ ધર્માનુભવ છે એમ તેઓ માનતા દેખાય છે આના ચમત્કાર અથવા સાક્ષાત્કાર દ્વારા પણ ધર્મનો અનુભવ થઈ શકે છે પણ સામાન્ય રીતે વ્રતમા જે ન મળે તે મનાથી એમા ધર્મ પ્રગટ થાય છે અથવા માણસની પ્રગતિનું એ દ્યોતક છે એમ માનવું એ બુદ્ધિભરેલું છે

જે અનુભવ દ્વારા આત્માનો વિહાર થાય છે નિહિતલ વધે છે અતીન્દ્રિય વસ્તુઓ પર યોગ્ય શ્રદ્ધા બેસે છે અને માણસ ઇન્દ્રિય મુખની ભાવના છોડી, દેહરખો મગી જાયે ને તે ધર્માનુભવ છે ઉત્ક્ર પ્રેમ નિરપેક્ષ સેનાભાન સત્ત્વની ઓ જ્ઞાનની અદ્ભુત બોજ, શીતળ ભાવે અથવા પ્રગ્નતાથી થતું બનિવાન સર્વ જૂતો પ્રત્યે સિદ્ધ થયેલો સમભાવ એ બધા ખરેખરા ધર્માનુભવો જ છે

માણસ પૂર્ણ રીતે જ્ઞાન ને એને એને સ્વાભાવિક રીતે આવા અનુભવા આવતા જાય છે પણ ધર્માનુભવની અસર જ્ઞાન પર ચમત્કારી અને જોડી થતી હોવાથી ખાસ સાધના દ્વારા — અનલ્પ મનન અને ધ્યાન વગર એ અનુભવ વહેના થાય પરસ્થિત થાય અને

ઠી પહોંચે એવો પ્રયત્ન માણસ કરે છે ધર્માનુભવ માટેની એ સાધન ની સફળતાને પણ ધર્માનુભવ તરીકે જ ઓળખવામા આવે છે

કેનાક લોકોને અમુ ધર્માનુભવ થાય તોયે એ ધર્માનુભવ છે એમ તેઓ ઓળખી શકતા નથી અને એથી ઊંચકુ કેમલાક લોકો જરા સમજો કાર્ષ આડોઅવગો અનુભવ થયો તો એને આશ્ચર્ય માની બેસે છે

માર મારા અનુભવના દાખનાઓ દ્વારા ધર્માનુભવ વિષેની ક પના પણ સ્પષ્ટ કરવી છે. ઉત્તમ વાત તો એ થાત કે ધર્માનુભવ કેમ થતો ગયો એનો નિકાસ કમશ હુ બતાવી દઉં પણ 'સ્મરણુપાના' મા જેમ સગગ આત્મચરિત્ર ન દેતા વીણુલા અમુક પ્રસંગો જ આપ્યા છે તેની જ રીતે અહીં પણ ચાલવાનો છુ

૨૮-૧૧-૩૮

૧

ધન્ય સંકલ્પ

અમે સનારામા હતા એક દિવસ એક મૃગો સાધુ અમારે પાછળો બારણે આવ્યો પિતાશ્રી બહાર આન્ધ્રા એમણે સાધુને પૂછ્યુ, શુ જોઈએ છે? એણે શો જવાબ વાળ્યા વગર પિતાશ્રીને ઇશારો કર્યો કે નીચે બેસો પિતાશ્રી બેસી ગયા એટલે એણે પાણીથી ભરેલુ એક કપાળુ વાસણ હાથમા લઈ પિતાશ્રીને કપાળે અડાડ્યુ અને પોતાની મૂંઝી ભાષામા મર્ષિ આશીર્વાદના વચનો પણ વગર આરાજો બોલી ગયો પછી એણે બીજુ એક બાટનીમા પાણી હાલુ એમાર્થી થોડુક કાઢીને પિતાશ્રીના માથા પર ઘોડો છટકાવ કર્યો પિતાશ્રીએ મને બેચીને પોતાના બોળામા બેસાડ્યો, એટલે સાધુએ મારે માથે પણ એ પાણી ન ચાર જાગ નાખ્યા પિતાશ્રીના મોઢા પર ધન્યતાની

મુદ્રા છાર્ધ એમણે ઝોળીમાંથી થોડાક પૈસા ઝાઢી પેના સાધુને આપી દીધા સાધુએ પેલું જળનું ટકુ નાસણુ મારે કપાળે પથુ અડાડથુ પિતાથીએ કહ્યું કે 'નમસ્કાર કરો' મે નમસ્કાર કર્યો અને પછી પૂછ્યું કે, 'આ શાનું પાણી છે?' પિતાથીએ જવાબ વાડ્યો કે, 'આ પરિત્ર ગંગાજળ છે આ સાધુઓ મહિનાઓ સુધી ચાનના ચાનતા કાશી જાય છે અને ત્યાંથી ગંગાજળ ભરીને ફરી આવતા આવતા આમ વર્ષ આવે છે

પિતાથીને ખમગ નટોતી કે ગંગાજળ આણે છે તે કાશીનું નહી, પણ પ્રમાણથી ગંગાન્યમુનાનો સગમ થતા પહેલાનું ગંગાજળ જ લેવાય છે કહેનાય છે કે સગમ પડીના પાણીમાં જીવ પેદા થઈ શકે છે આ જૂતી માનના ઉપરથી આજના લોકો કહે છે કે ગંગા નદીના પાણીમાં 'મેકેરગિયા' જતું નથી હોતા તે ક્યે દરજ્જે સાચું છે તે કોણ જાણે

તે દિનસથી ૬ બધાને ગંગા પિરે અને ગંગાજળ વિષે પૂછતો સાધુએ કહેરી ક્રિયા અને પિતાથીના મોઢા ઉપગતી પ્રસન્ન-મીર ભાવના — બંનેની મારા મન ઉપર ભારે અસર થઈ મે સાંભળ્યું કે જે વર્ષે હું જન્મ્યો તે વર્ષે મારા નાના મારા ફોર્ષને લઈને કાશી યાત્રાએ ગયા હતા તેમણે પથુ પિત્તલ અને તામાથી બનેલા એક મોળા વાસણમાં ગંગાજળ આપ્યું હતું

ગંગા આકાશમાંથી જતરી તે મહાલેની જટા ઉપર જીતરી, ત્યાંથી તે હિમાલયમાં પ્રગટ થઈ અને હગડાગ પ્રયાગ મારી વગેરે સ્થળોને પાવન કરતી કરતી સમુદ્રને જઈને મળી આ પૃથ્વી ઉપર ગંગા આવી એણે માણસને પોતાના ઉદ્ધારનું સાધન જગ્યુ

આ બધી વસ્તુઓ જેમ સાંભળતો જઈ તેમ મગા પ્રત્યે મારી ભક્તિ વધતી જાય મે મનમાં વિચાર કર્યો, કોક દિવસે તો કાશી જઈશ જ અને મગાનું પાણી ધરાઈને પીશ પડી સ્વર્ગે જવાનો

મારો રસ્તો મોકળો થશે. મેં મારો સંકલ્પ આજ આગળ વ્યક્ત કર્યો. આજએ રાજ થઈને કહ્યું, 'ધન્ય છે તારો સંકલ્પ !'

'હું કાશીએ જઈશ' એમ કોઈ સંકલ્પ કરે નો તોટકાથીયે એને પુણ્ય લાગે છે. — વાતોમ જાવેં, નિત્ય વડાવેં । (કાશીએ જવું છે એમ હમેશ બોલવું.)

આજએ મારાં વખાણ કર્યા એટલે મારી માત્વિકતા ઉપર હું વારી જવા લાગ્યો. મને ગર્વ થયો કે હું કેટલો માત્વિક, પુણ્યવાન છું. તે વખતે સાત્વિક અને પુણ્યવાન એ મારે માટે શબ્દો જ હતા. એમનો અર્થ કઈક સારો છે એટલું જ ગણતો. આજએ કહ્યું : 'અધા જ લોકો કઈ કાશીયાત્રાએ જઈ શકતા નથી એટલે માણસ મરવા પડે એટલે ક્યાંક પૂજામાં ગમેલા ગંગાજળમાથી ચાર ટીપાં કાઢીને માણસના મોઢામાં નાખી દે છે ગંગાજળનું એક પણ બિંદુ માણસના ગંગામાં પહોંચ્યું કે યમગજના દૂતો એ માણસને અડી શકતા નથી પછી તો મહાદેવના શિવદૂતો જાતે આવીને એ માણસને કંપાસ લઈ જાય છે ગરીબ ભરમ વગાડેલા શિવદૂતોને જોતાવેંત 'યમરાજના દૂતો લાગી જાય છે.'

આવી આવી વાતો સાંભળીને કાશી અને ગંગા પ્રત્યે તેમ જ હિમાચલ પ્રત્યે મનમાં ભક્તિ જાગી તે અનેક રૂપે મનમાં ફેરવાયા છતાં આજે પણ હૃદયમાં કાવમની છે ધાર્મિક હિંદના હૃદયનું કેન્દ્ર કાશી જ છે અને એના ધાર્મિક જીવનના પ્રવાહનું પ્રતીક થી ગંગામૈયા છે. નદીઓ પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતા આમ ધર્મ સાથે જોડી દેવાની ખૂબી ખરેખર અમિનંદનીય છે

આજએ એમ પણ કહેવું કે કાશીયાત્રા કરીને પાછા આવેલા પુણ્યવાન લોકોનો ચરણસ્પર્શ કરીએ તોયે આપણે પાવન થઈએ છીએ.

આ સાંભળ્યા પછી જ્યારે જ્યારે સાંભળનારો કે અમુક ભાઈ કે બહેન કાશીએ જઈ આવ્યાં છે, ત્યારે ત્યારે એમના તરફ હું નવી જ નજરે જોતો કે કેટલા ધન્ય આ લોકો છે ! સક્રિયને કારણે એમનો

ચાલુસ્પર્શ દુ કગતો નહીં, પણ આપના ડગ્ગાં આ લોકો શ્રેષ્ઠ છે, 'દુ અધન્ય દુ, આ લોકો ધન્ય છે, એવી વાચનની મનમાં મેરનો

મારે એ પણ અહીં નોંધવું જોઈએ કે કાલીએ જર્મ આવેલાં મારે મન પૂજ્ય લોકોમાં વ્યારે દુ આનંદ અવધારીપણ અધવા હીનતા નેનો ત્યારે મારું મન અદ્યાર્થને કહેતું કે, 'આ લોકો કેમ જૂની જતા હશે કે પોતે કાલીએ જર્મ આવેલા છે? પોતે નંગાનું સ્નાનપાન કરી શૂદ્ધ છે.' મનમાં કહેનો કે, 'દુ કાલીએ જર્મ આવુ તો આ લોકોના જેવો નહીં જ થાઉં.'

આજે એ વિચારનું સ્મરણ થતા દુ કેમ શરમાતો હોઈશ !

૨

પાપ અને પુણ્ય

સતારાની જ પાત છે સાજનો વખત હતો અમે બધા બાળકો સીતાદેવીના ઝાડની તમે સાજનો નાસ્તો કરવા બેઠા હતા મારા મોટાં ભાઈઓ નિશાળથી પાછા આવે કે તરત એમને કાર્મ ખાવાનું મળતું જ જોઈએ દુ નિશાળે જવા જેવડો મોટો નહોતો પણ આખો દિવસ રૂંદ રૂંદ કરીને મને પણ એ વખતે જીવ લાગતી એટલે અમે બધા દૂધની દશમી, ઘી અને અથાણ લઈ ખાવા બેસતા સીતાદેવીની આસપાસ આગળ લી પાને સાફ રાખેલું હતું, એટલે નાસ્તામંડળી ત્યાં પ્રમન્નતાથી બેસતી

મીતાદેવીના ઝાડ પાસે ઉબરાનું જૂનું ઝાડ હતું એણે ન જાણે કેટલા ઉંનાગા અને ગિયાગા બાધા હતા ઝાડની ધાવમાં તડો પડી હતી, અને આખા થડ ઉપર ઝાવના પોપડા વળી ગયા હતા બેઠાબેઠા ગોઠું નખ વડે એ પોપડા ઉખાડતો હતો કાશીભાણીએ એને વાર્યો અને કહ્યું, 'આમ કરવાથી પાપ લાગે છે' મોકળમહેને કહ્યું, 'ના,

પોપડા ઉખાડનાથી પુણ્ય થાય છે' પડી ચયા ચાવી માટે માટે
 , જન્મે શબ્દો નસા હતા મે પૂછ્યું, 'એમાંથી કયું સાદુ ? પાપ સાદુ
 કે પુણ્ય ?' મજાનીમા કોઈ પીડ માણ્યું હતું નહીં, એણે બધા
 મૂઝાયા મે પૂછ્યું, 'પણ ગોઠવનહેન, પાપ લાગે છે કે પુણ્ય લાગે
 છે એ તમે શી રીતે જાણી રહો ?' એમણે જુ, આપણને પૂજારી
 થયું હોય અને આમડી ઉપરની પોપડીઓ આપણે કાઢી નાખીએ
 ત્યારે આપણને કેટલું સુખ થાય છે ! આ જાડને પણ એમ જ થાય
 છે કે નુ લતુ કરીએ, કોમ્ને સુખ આપીએ તો આપણને પુણ્ય
 લાગે છે કોમ્ને હેરાન કરીએ ત્યારે પાપ લાગે છે' કાશીભાખીએ કહ્યું
 'વાન માર સાચી છે પણ પોપડા ઉખાડનાથી આ જાડને દુખ થાય
 છે પોપડા સાન સુમર્ષ ગયા હોય તો એની મેગે ખરી પડે હાથે
 ઝીંતે ગયા પોપડા ઉખાડો તો જાડને દુખ થયા નગર રહે નહીં'

જાડને સુખદુખ હોય છે કે નહીં એ સવાન કોઈએ ઉઠાવ્યો
 નહીં જાડ જીને છે એણે એને સુખદુખ હોવું જોઈએ એટલી
 માન્યતા અમારામા પ્રથમથી જ હતી એ શી રીતે આવી એ હ
 કરી ન શકે

પડી તો જાને પાણી પાઈએ તો પુણ્ય લાગે કે નહીં ? જાડના
 પાણી નોડીએ તો કેમ ? ફૂન તો પૂજા માટે રોજ તોડાય છે એનું
 કેમ ? એમા પાપ હાત તો પૂજા માટે ફૂલો ન જ વપરાત વગેરે
 સરાનો ચર્ચાયા આજના સમયજી પ્રમાણે તે વખતે દેવપૂજનનું મને
 બધું જા. નહોતું પિતાથી નાની દેવવરમા બેસતા તે વખતે કોઈને
 અડના દેતા નહીં નાગો ચર્ચને જાઉં તો મને અડનામા વાધો
 નહોતો એટલું જ તે વખતનું મારું પૂજનનું જ્ઞાન એણે માણ્યુંનું
 નાશ જરીગ પરિત છે આલ-છેટ કપડાની જ કે, એવી માર્ક
 માન્યતા મધ્યર્ષ હતી રેશમી કપડા બિની કપડા, શણના રંગીન કપડા
 અો ધાર્મિકે મુકવેના અને કોઈનાથી અસ્પૃશ્ય એરા કપડા એ પૂજામા
 નાને છે એ પગ લાન હતું ગમોડામા તો અમને હોકમગઓને કોઈ

પેમના જ ન દે આ મધી વિગતો વિધિનિષેધની હતી અમુક કસાય અને અમુક ન કસાય એને માટે 'કેમ' એ મવાવ લીધો નહોતો, પણ જાડના પોપડા ઉખેડવામા તો જાડને સારુ વાગે છે કે નહીં, એને લાભ છે કે હાનિ કે, એનો સનાલ હતો એ ઉપરથી પાપ અને પુણ્ય નક્કી થયાનું હતું મારા બાળમાનસને એ વસ્તુની ખાસિયત ન લાગી હોત તો એ પ્રસંગ યાદદાસ્તમા આટલો ચોટ્યો ન હોત

ત્યાર પછી ગાયને પપાળવામા અથરા એના બે શીંગા વચ્ચેના ભાગમા ખજવાળામા પુણ્ય છે એ વસ્તુને મે જાણી ગાય પોતાની ખરી વડે પોતાના શરીરના ગમે તે ભાગ સુધી પહોંચી શકે છે, પણ મે શીંગડા વચ્ચેનો ભાગ એમનો એમ રહી જાય છે ત્યા ગાય આપણી મદદની આશા રાખે છે એટલે તે ખજવાળામા પુણ્ય વધારે એટલું ત્યારે જાણ્યું ત્યારે મને ખૂબ જ આનંદ થયો ઘરની ગાય ગરીબ હતી એને એ પુણ્ય હું સહેજે મેળવી શકતો હતો

પુણ્ય અને પાપની વિગતો અને એના પ્રમતો પછી તો રધના નાગ્યા ચમ્પીઓ માટે વીકરામા પાણી ભરી ગમ્પલું ચમ્પીઓ માળા માધના માડે એને ફાંદા કડકા આમતેમ ફેંકી ના જોઈ એ ઊંચકી ને લઈ જાય વગેરે ધંધા રધના નાગ્યા

રાત્રે ધગમા દીરીઓ મળી ધાસને તે રખતે અમારા ધગમા આ યુ નહોતું ગરે મકોડા એ દીરીની આજ્ઞાપાસ પ્રાણિલા મગતા પ્રથમ પ્રથમ સાવરણી લઈને હું એ મકોડા નાગી નાખતો પણ પાપપુણ્યો વિગત જાણ્યા પછી એમને કનડાનું મે છોડી દીધ એ મકોડામા મેમ્મ મકોડા મડુ જ મોટો ગહેના અને એ અવગો ફરતો મને થનું આ તો ગમ્પસ છે અવગો ફરતો નથી એને એરાને અધ્ધર પકડી ફર દેવી દેનો એક દિવસ એના એમ મકોડાએ પોતાના ચીપિયાની પકડથી મને એના તો કપ્પ મારો કે આજળીમાથી લાગી જ નીમ્યું પણ એ તો નહેજ

ધાર્મિક માન્યતાઓમાં બોટઅબોટનો વિવેક એ એક અનુભવ વસ્તુ છે એમાં માણસની મતિ ચાલે નહીં. પાપપુણ્યનો વિવેક એ બીજી વસ્તુ છે, જેમાં સચ્ચ સત્વોના સુખદુઃખનો, લવાખૂરાનો સવાય હોય છે એ ભેદ મારા મગજમાં ફસી ગયો છેક નાનપણમાં બોટઅબોટ અને એવાનૂવોનો વળગાર અમ બાળકો માટે નહોતો. એટલે હું તો પાપપુણ્યનો જ ડાંગે ને પગે વિચાર કરતો થયો. પાણીમાં કીડી તણાઈ જાય એટલે એને બચાવવી, ખાળમાં એકાદ માખી ફૂંપતી હોય ત્યારે તણખના વતી એને મહાર કાઢવી, વગેરે તરફ ધ્યાન જ્યાં લાગ્યું અને તે એટલું વધ્યું કે જ્યાં ત્યાં નજર એ જ વસ્તુને શોધે. પ્રથમ પ્રથમ પુણ્ય વર્તારાનો આનંદ મળતો, પણ આગળ જતાં આખો દિવસ ખીણું કંથું જ કરી ન શકું એની અકળામણ શરૂ થઈ અને દુખિયાની વહારે ધાતુ એ અગવડભરેલો ધર્મ જણાવા લાગ્યો. દોડવા કૂદવાની સ્વાભાવિકતા કાર્ષ્ણિક ઓછી થઈ હું ખી છવકા ઉપર નજર ન પડે તો કેવું સારું એવું મનમાં થવા લાગ્યું હું નજર ટાળવાનો પ્રયત્ન કરું પણ નજર અનિવાર્ય રીતે અચૂક જ્યાં જ દુખિયાનું હું ખ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન હું ટાળું છું એ સારું નથી એમ પણ મનમાં થતું સ્વાભાવિકતા નષ્ટ થવાથી હું અસ્વસ્થ રહેતો અને પાપપુણ્યનો ફરી ફરી મનમાં વિચાર કરતો આ અકળામણ ક્યારે અને કેમ નીકળી, ગઈ અને હું કેમ રીંદો થયો એ અત્યારે યાદ નથી પણ પાપપુણ્ય જીવન સાથે સંકળાયેલા છે એ તે દિવસથી જે જનપદ તે બરાબર ચોટ્યું જ છે આજે સ્મરણશક્તિ તાલુના ધર્મનો મારો પ્રથમ અનુભવ આ જ જણાય છે

માતપિતા

ધર્મના આ અનુભવો નાનપણથી હોવા જાનકમથી અને કઈ ગીતે વિનિમિત થતા ગયા એ મારે બતાવવું છે જીવનના ઉપકાળમાં પાછી ફૂંટાઈ મારતા પ્રથમ ભાન પાપપુણ્યનું જ હતું એમ બાળ્યુ, એટલે ત્યાંથી જ આ માળાની શરૂઆત કરી કમમાં બીજું સ્થાન નક્કી કરતા કઈકે મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થઈ છે ૫ માનું છું કે પાપપુણ્યના ખ્યાલ પછી જેનો ઉદય થયાનું ચોક્કસ ભાન છે એ તે માતપિતા પ્રત્યેની ભક્તિનું છે પણ મદિરે જઈ મૂર્તિઓની પૂજા ચાલતી જોવાનું એ જ અરસામાં થયેલું હોવાથી કદાચ એને બીજું સ્થાન આપવું જોઈએ એમ લાગેનું આજે જ્યારે આ લખું છું ત્યારે ગણેશચતુર્થી છે, અને નાનપણમાં જ્યારે મા કે દાદી સાથે મદિરે જતો ત્યારે હનુમાન અને ગણપતિના મદિરે જ જતો, એટલે આજે ભગવદ્દર્શન અને મૂર્તિદૂગ્ધની પ્રાથમિક કંપના વિશે લખવાનો મોહ થયો હતો પણ માનમાનસના લગભગ જૂસાર્ધ ગરેના સ્મૃતિચિત્રો તપાસતા થાય છે કે ઈશ્વરભક્તિ પહેલાં માતપિતાની ભક્તિ જ જાગેલી હતી

શ્વાસ લેવો, ખાવું, પીવું અને બિંધવું એ માણસને જોડતું સ્વાભાવિક છે તેમજ જ માતપિતા પ્રત્યેનું આકર્ષણ માળોકોને માટે સ્વાભાવિક છે એમ મને લાગે છે તેમણે માતા પ્રત્યે તે આકર્ષણ લઈને જ માગ્યું જન્મે છે મારી જામનમાં પિતા પ્રત્યેનું આકર્ષણ પણ જન્મથી જ સ્વાભાવિક થયું હતું એનું ખામ માગ્યું હતું માગ કરતા સહેજ મોટો મારો ભાઈ મોહુ નાનપણમાં જ જ મદિરે રહેતો એના પછી હું દોઢ વર્ષે જન્મ્યો એમને મારી માતા મોહુને સાચવે અને મારી સભાગ લેવાનું કામ પિનાથી કરે, એની મોત્યજી હતી

મને નાનપણમાં જન્મ્યાનાં સ્વપ્નાનાં મનુષ્યકામ પિતાથી જરૂરતા
ગત્રે મારે વ્યુથકા કર્યા જતુ દોષ તો પિતાથી મને જિયગતે
આગામી ભર્ષ જતા મને આશ્ચર્ય થતુ કે અધાગામી એમને
ગસ્તો જ કેમ જનો દરો ? એ આશ્ચર્યમાંથી મન માથે નિશ્ચય થયો
કે પિતાથીની શક્તિ કર્ષ અજ્ઞ છે તેઓ તો બધું જાણે, બધું કરી
શકે, દરેક મનમાંની જા એમની પાસે દોષ જ ફોટો પણ જે પાડી
શકે તેમની શક્તિનું માપ શી રીતે દાખ ? આની ગતિ પિતા પ્રત્યે
પ્રેમ અને આદર જન્મથી હતા

માના પ્રત્યે પ્રેમનો ઉમંગો એવો મધો હતો કે ત્યાં આદર
જેવી વસ્તુ મળતી જ ન હતી પોતાનું શરીર જોડતું પોતાનું લાગતું
તેની જ મા પોતાની વાગતી મા પ્રત્યે આદરભાવ જેવી વસ્તુ હતી
નહી, પણ મહાભાવ તો મોથે ટમનો હતો મા જે નહોતે તે સાચું
જે વાગતું હૃદયમાં રહે તે તરત ત્યાં વવાય માએ જોઈ કે પાડવો
સારા હતા અને કૌરવો ખરાબ હતા ત્યારે તે કેમ એવો સનાય તો
મનમાં જાણતો જ નહીં પાડવો સારા હોવા જ જોઈએ લાગતીઓનું
મીઠાપણ આની રીતે થાય છે, અને દુઃખ માનું ધુ કે આમ જ થવું
જોઈએ 'કેમ' નું પૃથક્કરણ પાડતી આવે એ જ ચોખ્ખું છે

માતપિતા પ્રત્યેની આ સ્વાભાવિક લાગતીનું ભક્તિમા ઉપાન્તર
કેમ થયું એ કહેવું મુશ્કેલ છે મને ખ્યાન છે કે આસપાસના સગા
વહાના અને શાગાના શિક્ષકોની શિખામણથી અને સાબરોની કે ગોખેની
કવિતાથી ભક્તિનું સ્પષ્ટ રૂપ અધ્યાય મામાપે જન્મ આપ્યો છે,
નાનપણમાં તેમણે આપણે માટે કૃત્ર વેળા છે વગેરે હાથેશની દીની
એ લોકો રજૂ રતા મામાપે જન્મ આપ્યો છે એ ઉપકાર છે એમ
તો નાનપણમાં લાગ્યું નહોતું, પણ એ દનીન મગજમાં પેસતી જ
નહી, એવે એનો વિચાર કરાવણું પણ રહેતું નહીં તેઓ આપણે
માટે મૃત વેડે છે એ દનીન પણ નાનપણને માટે વધારેપણી હતી
સ્વાવનમન શક્તિ જાગ્યા પછી જ કાર્મના કૃત્ર પ્રત્યે ઉપકારશુદ્ધિ

કેળી શકાય છે જ્યાં આખું ઇવન જ માથાપ ઉપર આધાર રાખે ત્યાં ઉપધારનો ખ્યાલ શી રીતે આવી શકે ? એટલે માથાપના ઉપધારવાળી દલીલો તો હવામાં ઊડી જતી પછી માથાપ પ્રત્યે ભક્તિ ઈશ્વરભક્તિ એટલી જ હોવી જોઈએ એટલી વાત વગરદલીલે મનમાં ફસી ગઈ

આગળ જતા સમારે જિજ્ઞાસુ માથાપને રીતસર પગે લાગાને તે નિયમ લીધો. અમારે ત્યાં આવો નિયમ ૩૬ ન હતો, એટલે કેટલાકને એવું આશ્ચર્ય થયું લોકો મને ભક્ત તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યા પ્રથમ પ્રથમ હું શરમાતો પાછળથી શરમ નીકળી ગઈ, પણ એની સાથે અભિમાનની શરૂઆત થઈ શરૂઆતના દિવસોમાં એ અભિમાન નહતું અને સાત્ત્વિક ગણાય એવું હતું પણ એ વધતા મારા મોગ લાઈઓ કરતા પણ હું કાર્મિક સારો. એનો ભાન જનમ્યો, અને આવા ગર્વને કારણે જ પુણ્ય, શ્રવણ વગેરે પિતૃભક્તોની ચાર્તામાં મને વિરોધ રસ પડવા લાગ્યો.

ભક્તિમાથી મેંવા જપજી પિનાથીને પખો નાખવો, એમના જોડા સાફ કરવા, માતાને જ્યોરે પાણી પાવું, એના વાગ ઓગવા, વગેરે સેવાના પ્રસંગો હું સોધવા લાગ્યો, અને જેમ પ્રમગ મળે તેમ હું રાચતો.

આજે વિચાર કરતા મને વાગે છે કે ધાર્મિક વાગશીની શરૂઆત માતૃપિતાની ભક્તિથી થાય એ જ યોગ્ય છે માલુમની કુરતી એટલે કે સ્વાભાવિક લાગનીઓ ખૂબ ચડે ત્યારે એમાંથી ધાર્મિકતા પ્રગટે છે, એ વાત જો માગી હોય તો માતૃપિતા પ્રત્યેના પ્રેમમાંથી આદર, શ્રદ્ધા અને નિગ પેદા થાય એ નધી રીતે ઉચિત છે.

વાનો ધર્મ

જેમ જેમ વિચાર કરું છું, તેમ તેમ મને ખાતરી થાય છે કે મને મારો ધર્મ આપ્યો મારી બાએ. મારી બાને લખનાંવાંચનાં આવડતું ન હતું એટલે સંસ્કૃત તો શું એકે મરાઠી ચોપડી સાથે પણ એનો પરિચય ન હતો. મારી દાદીને જેમ મદિરે જઈને પુરાણ સ્નાનગવાની ટેવ હતી, તેની ટેવ પણ મારી બાને ન હતી એની ટેવને મારી બા તો વત કદીને જ વખોડી કાઢતી પોતાનું ધર્મ સાચવતું, પોતાનાં બાળકોની સુખાકાશીમા ગચ્છાપચ્છા ગહેવું, સગા-વહાવાં અને અનિધિ-અભ્યાગન બધાની, પોતાની શ્રદ્ધા પ્રમાણે આગના જ્વાળા કાઢી, માણસના આશ્રયે રહેવા પશુપક્ષીઓ પ્રત્યે દયાભાવ ગાખ્યો, કુળપર પગથી ચાલના આવેના ઉત્સવો અને તહેવારો ભક્તિથી જાળવ્યા, અને એમા ગઈયુ જીવનકાલ્ય માણવું, એ જ મારી બાનો ધર્મ હતો ધરમા કોઈ માદું પડ, કોઈ પણ જનતનું મકદ આવે, તો માનના રાખતી, એ માનના પૂરી થાય નહી ત્યા મુંડી ધગી ચોકસાઈથી એ દેશનો દિસાવ ગાખવો, અને પિતાશ્રીને વખનોવખન એની માદ દેવગવરી, એ બાનુ પ્રધાન કર્તવ્ય હતું. કુટુંબમાં કોઈ પણ મહત્તનું પગલું ભરવું હોય, ધરમા નહી ઊઠેરી આણુરી ટોય, મોટી મુસાફરીએ જાપડવું હોય, તો કુળદેવનો કોલ પૂજ્યા વગર બા કશું કરે નહીં કાલના ને આવના મારી બાને ભગવાનનું જીવન સ્મરણ રહેતું પિતા, માતા, દાદી, ફાઈના, બાઈઓ, બાબીઓ, વગેરે જેમ ધરના કુટુંબીઓ હતા, તેમ જ બિયડુય તેટલી જ સત્યનાથી ભગવાન પણ અમારા કુટુંબી હતા એ દેખાતા ન હતા, જનાં ધરમાં એમની ઓટી હતી, મુસાફરીમા એ અમારી માથે

રહેતા હું નથી માનતો કે મારી બા માટે એમના માનપિતા કે મામુસસરા કરતા કુળદેવ ભગવાન ઓછા પ્રત્યક્ષ હોય

આજકાલના મારા જેવાની બાનતમા ધર્મનું જ્ઞાન અને ધર્મનું આચરણ એ બે વચ્ચે જે જળગદસ્ત તફાવત હોય છે અને તે કાગળે જે અખડ અસતોષ અને પશ્ચાત્તાપ રહે છે તે મારી બા માટે ન હતા જે જાતનું સાદુ બાળમોધ જીવન તેઓ જીવતા એ જ ભગવાનને પ્રિય છે એટલાની જ ભગવાન અપેક્ષા રાખે છે, એવી એની માન્યતા હતી. ભગવાન જાણે છે કે આપણે કાર્ધ સાધુ — સતપ્રુડુપ નથી, આપણે કાર્ધ ત્યાગી કે વૈરાગી નથી, આપણે કાર્ધ સતમહત નથી, આપણે સાદામીઠા ગૃહસ્થાશ્રમી છીએ આપણો ધર્મ ઢેવા અને કેટલો તે ભગવાન ખરાબર જાણે છે એ હાવા ધર્મની હળવી કસોતી ઉપર જ ભગવાન આપણને કસાનો એ કસોતીમા આપણે હીણા ન દેખાઈએ એમ્લે બસ — એ હતી મારી માની શ્રદ્ધા કાર્ધ કાળે કાર્ધનું બૂરું કરવું નહીં, ચિતનવું નહીં, ધરના બધા પ્રત્યે પક્ષપાતરહિત એકસરખો પ્રેમ રાખવો પરધર્મી આણેલી વડુઓને દીકરી જેવી રાખી, પોતાનું સાચવીને બની શકે તેટલો પરોપકાર કરવો, અને સમાજમા આપણું કાર્ધ બૂડ ખોતી ન શકે એટલી અખડ સાવચેતી ગખી, એટલો એનો સમાજધર્મ હતો દેવાની પૂજા તો નિત્ય ચાલે જ પૂજા પૂરી થયા પહેલા કશું ખાવું નહીં, પૂજા નૈવેદ્ય, વૈશ્વદેવ અને કાગનાશ એ બધું એક પછી એક નિયમસર થતું ત્યાર પછી ભોજન કરાય

ધર્મને અગે મારી બાના બીજા કેટલાક આગ્રહો હતા જે ધરમા આખર સુધી ચાલ્યા નહીં, પણ માએ એ રિતેનો પોતાનો આગ્રહ આખર સુધી તાણી નેયો ખરો

પહેલો આગ્રહ એ કે ધરમા ઘાસલેગના દીના ન આવે ધરમા જ્યાં ત્યાં સમર્પણો દીનીઓ હોય કોડિયા હોય રાત્રે બહાર કચાય જવું આવવું હોય તો કોપરેનું ક્ષાન્ય હોય એ દિવસો અને એને અગે અમને વેાવી પડતી હાડમારીઓ મને ખરાબર યાદ છે પણ

આ તો હમેશાં દહે કે તવનુ તેવ સમર્થમા ગાગરાથી ઘરમાં લક્ષ્મી રહે છે. ધાસવેટ એ અવદસા છે. (અવદસા = અવદશા, એ લક્ષ્મીથી જીવની સ્થિતિ હતી જેમ જલોગ્રસ્તાવી અને પડતી એ બે શબ્દો છે, તેમ જ તે જમાનામાં લક્ષ્મી અને અવદસા એ બે શબ્દો વપરાતા.)

બાનો ખીજો આગ્રહ તે ધરમા દૂધ ન ખરીદવાનો મોઝ્યા-માપ્યા ગાલીલ જાવ ગાપ્યા — તોળીને, જોળીને અને માપીને (ખાવાનુ ગાપો) તો હ પાપી તુ કેટલુ અને શુ ખાઈશ? એ બાનુ આ ખાજતનું સૂત્ર હતુ ધરમાં હાથી જેવી એક બેસ હોય, એકાદ કપિલા ગાય હોય, એટલે ખાવન્યા બધા દૂધ, દહી, માખણ, ઘી ધરાઈને ખાય બારણે કોઈ બિખારી બપોરે આવ્યો હોય, તો એને કડી કંડી છાસ પવાય એને ઠેકાણે ગવળી પામેથી જેવુ તેવુ દૂધ ખરીદીને કુદુબ કપા સુધી ચલાવાય? અમે સતારાથી કારવાર ગયા, લાથી ધારવાડ ગયા, પંજી બેવગામ આવ્યા, પણ ઘરમા ન્યા મુંડી દુધાણુ જાનવર ન હોય ત્યાં સુધી અમે જાનરનુ ઘી દૂધ લઈએ પણ મારી બા પોતે ઘી, દૂધ વગર ચલાવે બા કહે, “જાનરનુ ઘી ગધાય છે, મારાથી ખવાય જ નહીં” પરિણામે ધરમા બેસ આજુવી જ પડતી

બાનો ત્રીજો આગ્રહ તે વગમા ગમે તેટલા મહેમાન આવ્યા હોય, શ્વાલનુ કે શદ્ — બધાને ખનગવલુ જ જોઈએ ગામડાના ખેડૂતો આવે તો એમને માટે ફક્ત ભાત અને પીંચુ તૈયાર થાય, પણ વગમા ત્રણત્રણ ચાગચાર વાગ રાધેલુ મને માદ છે

ચોથો એક આગ્રહ જે આખર સુધી ન ટકયો તે ધરના ઘરેણા વિશે હતો ધરેણા માટે શુદ્ધ મોનુ જ વપરાય, ગિની મોડ, જેને તે જમાનામા ‘પવન’ કે ‘પૌન’ કહેતા, તે જ્યારે પહેલી વાર મે ધરમાં આપ્યુ અને એની નીટી બનાવી ત્યારે બાએ મને દપકો આપ્યો. ગિનીનું સોનું ગમે તેટલુ ચળકતુ હોય, એનો રણકો ગમે તેટલો મધુર હોય, તોયે તે કમઅસત્ય ચીજ છે, એને ધરમા સ્થાન ન અપાય, એ બાની દલીલ હતી

બાને પણ આ ધર્મ પાળનાં એક તાર બારે મહત્ત્વ આવ્યું હતું. મોનાના મગીમરો ગિનીના મોનામાથી બહુ જ સુદર, નાણુ કમરો મનાવના એ 'મગ' કહે છે જેથી આગમની જોડી જોઈ ગાનું નન લોભાયું એજે પિનાથી માથે એની વાત મરી બને વચ્ચે મદિનાઓ મુખી એડી રાતો આવતી એડી એક મગ જોડી બનાવનારના નક્કી પણ થયું પણ અતે બા દિમન દારી એજે કશું, "મોનાના કૂન તો પળા છે, એજ પડેગીને મતો મનીય" ત્યાર પછી કેવળ મોનીઓને જાએ પૂટેનું કે મુદ્દ મોનાનાં આગકા તૈયાર થઈ ન શકે? જમા કદ એટલી પાનગી પાખડી શુદ્ધ મોનાની ન મની શકે અને મટી પાખડી બાને ગમે નથી !

૫

પિતાજીનો સાધના

મારી માતાની ધર્મવિચાર કલ્પનામાં આમાજિક સગાચાર, કુનધર્મ, વન અને ઉત્તર એ જ વસ્તુ પ્રધાન હતી પિનાજીની ધર્મ ભાવનામાં કુનધર્મ અને વનોત્સવ તો હતા જ, પણ એ ઉપરાંત એક બાણુ કમકાને વિશેષ સ્થાન હતું, અને બીજી બાણુ કમનાં સિદ્ધાંતની અગ્રતા પર એમનો વિશ્વાસ મારા પર અસર કરતો હતો તીર્થયાત્રા વિશે પણ એમનામાં ખાસ આકર્ષણ હતું એમ માનું છું.

મમાજ, મમાજધર્મ અને આમાજિક પ્રતિદા પ્રત્યે મારી માતાની જે નિગ હતી, તેનો પિતાજીમાં લગભગ અભાવ હતો લોકોમાં જઈને બગલા તરફ એમનામાં ઘણી અસુચિ હતી પોતાના જીવનવ્યવહારને અંગે જેટલા લોકોને મળવું પડે તેટલાને જ તેઓ મળતા એમને એમના નાનપણમાં ગાયનનો શોખ હતો ઘરમાં સતાર રાખી તે વગાડના હતા, એમ મેં સાંભળ્યું હતું, પણ મારા દિવસોમાં એમણે એ વસ્તુનો સદતર ત્યાગ કર્યો હતો કોઈ પ્રિય

ગીતની એકાદ વીગી પોતાપૂરતી ગણગણતા પણ મેં એમને વાગ
 ન એમને સાબત્યા છે પૂજન પછી તેઓ જે મનપુષ્પો બોનતા
 અથવા નાશ પછી નવગ્રહસ્તોર બોનના, તેના માધુર્ય ઉપરથી ન
 મારે કંપના કરવી પતી કે એમને સગીનનો ગોખ એક રખતે હમે
 ખરે એમના નાનપણમા પણ એમણે સગીનની મહેદિન ગોળ્યાતુ
 મેં સાલત્યુ નથી દસ લોકોને વરમા ભેગા કરવા, ચાપાણીની પાટી
 કરવી, એ પણ એમને ગમતુ ન હતુ ધનમા કોઈ મહેમાન આવી
 ચડે તો એમની આગળા જ્વાળામા બેસુપ ની આવે, પણ એમણે
 કોઈને ખાસ બોલાવ્યા હોય અથવા પોતે કંધાય હોગે હોગે ગયા હોય એવો
 એકે પ્રસંગ મને યાદ નથી એ રીતે એમનો સ્વભાવ નિવૃત્તિપરાયણ
 હતો વેદપાન પાઠગ નાનપણમા એમણે હીઠ રીક મહેનત લીધી હતી
 અમને બધાને સધ્યાપૂજન, વૈશ્વદેવ, વ્રહ્મ, પવમાન, દેવે વગેરે વૈદિક
 સૂક્તો અને કર્મકાંડ લજ્જાનના માટે એમણે શાસ્ત્રીઓ રોકેના ધાર્મિક
 વાચન તરીકે શિવનીનામન, ગમરિજ્ય, પાડવપ્રતાપ હરિવિજય,
 શુદુચરિત્ર, મગેશીમાહાત્મ્ય વગેરે નાપડીઓ એમણે અમને પૂરી
 પાડી હતી પણ પોતે ધર્મગ્રંથતુ પણ વાચન કરના બેસતા નહી
 રોજની પૂજનમા તેઓ અત્યંત તનીન થતા આપણે કોઈનું બૂકું
 જીએ નહી, તો ભગવાન આપણુ કોઈ કાગે બૂરુ કરે નહી આપણે
 પોતાની સજ્જનના અને ઈશ્વરભક્તિ ઉપર વિશ્વાસ રાખાને દુનિયામા
 પ્રવેશ જીએ તો આપણે નિર્ભય છીએ કોઈ આપણ બૂરુ કરના
 જાય તો એ દુર્જન પોતે ન ફળેત થગ આપણે એની સામે પોતાની
 જતને બચાવનાની કશી તગખડ જ્વાની જરૂર નથી આપણા
 બોગપણમા આપણે સુરક્ષિત જીએ — એ જાનનો એમનો વિશ્વાસ
 મને ઘણો જ ઉપયોગી નીવડ્યો છે પિતાશ્રીની એ અનિષ્ટના અને
 સમાજવિમુખતા મારામા વણે અશે આવેની હોનાથી સમાજમા
 આગળ આપણની ગમે તેટલી તકો મને મળી હોય તોય એનો
 લાભ મેં લીધો નથી આગળ આપણની તક ગોધરામા ઈકે

હીનતા રહેલી છે એમ મારા મનમાં એવું તો દ્રશ્ય છે કે એ જાતની વાસના મનમાં બિહતા પહેલાં જ એનાથી હું શરમાઈ છું અને હું મારા પિતાશ્રીનો વારસો ગણુ છું

કાલેવકર કુટુંબની જ રાંગણેકર શાખાના શ્રી રઘુનાથ બાપુ સાવંતવાડીમાં ગહેતા હતા એમણે આગીસ વરસ સુધી — અથવા વધારે — રાજયોગનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ગુજરાતીમાં જેને ‘અવળવાણી’ કહે છે, એવું રાજયોગ કે હાથયોગ અંગેનું કવિતાસાહિત્ય એમની પાસે ઘણું હતું. મનુષ્યસમાજના આવ્યદાળમાં આવા સાહિત્યનું લોકોને ભારે આકર્ષણ હોય છે એમાં રહેલી ગૂઢ વાંના જે ઉઠેલી શકે તે જ ખરે વિદ્વાન અને રહસ્યનો જ્ઞાતા મનાય છે. મરાઠીમાં આવી અવળવાણીને ‘જ્ઞાનદેવની મેખ’ પણ કહે છે.

શ્રી રઘુનાથ બાપુએ મારા પિતાશ્રીને રાજયોગની દીક્ષા આપી ત્યાર પછી વરસો સુધી માગ પિતાશ્રી ગત્રે સૂતા પહેલા ધ્યાન ધરવા બેસતા એમના ધ્યાન માટે આસન ધ્યાનિની તૈયારી કરી આપતા મને ઘણી ધન્યતા જણાતી. હું નથી માનતો કે બાપુએ આપેના મંત્રના જાપ ઉપરાંત પિતાશ્રી આ ધ્યાન દરમ્યાન ખીજી કંઈ કરતા હશે એમનો એ સ્વભાવ ન હતો એમની એ દિશા જ ન હતી.

રઘુનાથ બાપુએ જ્યારે માગ પિતાશ્રીને આત્મા અને પરમાત્માની એકતા સમજાવી અને અદ્વૈતની ભૂમિકા પર જર્જને કહ્યું કે તમે પોતે જ પરબ્રહ્મ છો, ત્યારે પિતાશ્રીએ કંઈક અકળાઈને કહ્યું, “આપ કહેા છો એ બધી વાત સાચી છે પણ મારા કુળદેવ પ્રયેની નિગ્રા અને લક્ષિત ઓછ થવાના નથી.” બાપુ સાથેના પોતાના આ સંવાદનો રિપોર્ટ પિતાશ્રીએ પોતે જ મને આપ્યો. પોતાની આવી આવી બધી વસ્તુઓ તેઓ મને કહેના.

પિતાશ્રીની આ નિગ્રાનો મારા પગ ધણો પ્રભાવ પડ્યો. આગળ જતાં જ્યારે અદ્વૈતવાદના પરમ આચાર્ય શકરાચાર્યનો નીચેનો શ્લોક મેં વાંચ્યો ત્યારે તરત મારા પિતાશ્રીનું સ્મરણ થયું.

તત્પિ મેદાપમે નાથ તવાહ ન મામકીનસ્ત્વમ્ ।

મામુદ્ધો હિ તરમ ક્વચન મમુદ્ધો ન તારમ ॥

બેદભાવ નદન નીકળી ગયા છનાં હે નાથ ! હું તારો છુ પણ તુ મારો નથી ‘મમુદ્ધુ મોન્નુ’ એમ કહે છે કેઈ રીતે ‘મોમ્મનો મમુદ્ધ’ એમ કહેવું નથી

ભર્તૃદરિના શ્લોકમા પણ જ્યારે છેવે આવ્યું કે — તથાપિ મક્તિસ્તદગેન્દુરાશ્ચ । શિવ અને વિષ્ણુ વચ્ચે બેદ તો નથી છતાં મારી ભક્તિ ભાવચક્ર શિવજી પ્રત્યે જ છે. ત્યારે પણ મને પિતાશ્રીનું સ્મરણ થયું રહુનાથ આપુ સ્વભાવે પ્રચારક હતા હુમલો લઈને આવ્યા રેવનું પાણી ફેલાવ અને પત્રી ઓઝરી જાય તેની રીતે એમના રાજ યોગનું થયું મારા નાનપણથી પિતાશ્રીની ધાર્મિક જીમિકાનો મને રીક દીક પરિચય હતો મારી મુગ્ધ ભક્તિ અને ત્યાર પછીની નામસ્મરણ પ્રત્યેની અનુરક્તિ બન્ને પિતાશ્રી જાણતા હતા તીર્થયાત્રા પ્રત્યેના મારા પક્ષપાતને પણ એમના તરફથી પ્રેરણા મળ્યું હતું હું જ્યારે ભુદ્ધિવાદી સશયથી ઘેરાયો, ત્યારે માગ મનની સ્થિતિ મે પિતાશ્રીને સમજાવી હતી હું હજીક તો નાસ્તિક થયો ત્યારે પણ ધરના કુળદેવના પ્રસાદ પ્રત્યેની મારી ભક્તિ મે પિતાશ્રીને જણાવી હતી એ ખૂબી તો પિતાશ્રીની નિજમાર્થી જ ઉદ્ભવી હતી મારા સશયરાહના દિવસોમા પિતાશ્રી મારી બધી વસ્તુઓ ચૂપચાપ સાબળે એમણે એક શબ્દથી પણ મારો વિરોધ ન કર્યો તેઓ એટલું જ કહેતા, “તારી બધી વાત સાબળ્યા છતાં, કુળદેવ પ્રત્યેની મારી નિઃ ઓઝી નથી થતી એ જ આપણું રક્ષણ કંઈ છે એ જ આપણને દારે છે ”

આગળ જતા જ્યારે મારી નિઃ વેદાન્ત ઉપર દૃઢ ધર્મ, ત્યારે મે એની વાતો પિતાજી આગળ કરી એમા એમને ઘણો રસ પડવા માંડ્યો એક દિવસ પિતાજીએ કહ્યું કે “મારે તારી સાથે ભગવદ્ગીતા વાચની છે ” એમને સંસ્કૃત આવડતું ન હતું પણ ગીતાના શ્લોકો

ખોની જવાનો અને એનો અર્થ મમજવાનો એમને હિસાહ હતો. રઘુનાથ બાપુ અને એમનો રાજ્યયોગ જે ન કરી શક્યા તે ગીતાએ કર્યું. વેદાન્તના સિદ્ધાંતો જેમ જેમ ચિત્તમા દસતા ગયા તેમ તેમ આખો જન્મારો અત્યંત અદ્વાયી કેળવેના કર્મકાંડ-ક્રિયામાડ પિનાથીના જીવનમાથી દીના થતા ગયા. બોટઅમોટનો એમનો આગ્રહ પણ મર્યાદિત થયો. તેઓ જગત, જીવ અને જગત્કર્મા વિશે ચિંતન કરવા લાગ્યા અને વિશ્વનું રહસ્ય શોધવામા ગહેવા આનંદમા તેઓ ગરજ થરા લાગ્યા. આના ચિંતનમાથી કેઈ સિદ્ધાન્ત તેઓ તાગપી શક્યા ત્યારે ધણી ઉત્સાહથી તેઓ મારી સાથે એની ચર્ચા કરતા એમના મૃત્યુને સમયે એમની આગળ આખી ખીનાનું મે પારાયણ કર્યું ત્યારે મને જે અમાધાન મળ્યું તે હું સમ્પ્રદાયા વ્યક્ત ન કરી શકું.

સાબળતો હતો. માના વચન મારે માટે હમેશ પ્રમાણ હોનાથી એ મધુ સહેજે મારે ગમે બિનરતુ પણ એ બધા વચનોની મારા ઉપર જે બિડી અસર થતી તે મારી બાની પોતાની મારા પિતા પ્રત્યેની બિડી ભક્તિને નીચે

માનપિતાનો પરસ્પર સમઘ પતિપત્નીનો હોય છે એટલું પણ તે નજે મારા ધ્યાનમાં આવ્યું ન હતું. માતાની મારા પિતા પ્રત્યેની ભક્તિ એ વિશુદ્ધ પ્રેમ જ છે એમ પણ મારા ધ્યાનમાં આવનાનું કાગળ ન હતું.

એક દિવસે મારી મા સાથે એક બગીચામાં ફરતો હતો. ત્યાં ગુનામતું એક અમાધાગળું સુદર ખુશમોદાર તાલુ ફૂલ જોઈને માતાનું મન લનયાયું. એણે એ તોડીને હાથેથી આજમામાં પકડ્યું અને જ્યાં પિતાશ્રી બેસતા હતા ત્યાં જઈને એમને આપ્યું. એટલી ભક્તિથી આપ્યું કે માની આંખોમાં એ ભક્તિનું તેજ અસાધારણ રીતે પ્રગટ થયેલું. મેં જોયું. પિતાશ્રીએ પ્રસન્ન થઈને એ ફૂલ નઈને સૂઢી લીધું. બા ધન્ય ધન્ય થયા અને ખાની હાથે પાછા આવ્યા. ખાની હાથે એજલા માટે કંટુ છું કે આપનાનું હતું તે બધું આપી દીધું એ સ્પષ્ટભાવથી બાએ પોતાના હાથ લાં તા રાખ્યા એ તરફ મારું ધ્યાન તરત ગયું. પાછા વળતા બા મને કહે, ‘ ગુનામતું ફૂલ તેમને મળુ ગમે છે ’. આપ્યું વાક્ય હિમેશ્વો નગર બાથી રહેવાયું નહીં એ પણ મેં જોયું.

તે દિવસથી પિતાશ્રીની મના વધારે હેનપૂર્વક કરતો થયો. મને પણ પિતાશ્રીની કાઈ પણ નાની સરખી મેના કરનાની તક મળે તો હું પણ ધન્યતા અનુભવના લાગ્યો.

એક દિવસ મને ભારે દુખદ અનુભવ થયો.

પિતાશ્રીની બદલી થઈ અમે કાગાર ગયા હતા. સમુદ્કામનો ગરમ પ્રદેશ બેનગામ સનારા તરફની ડી કોરી હવાથી ટેવાયેના અમે મરવારની સર્દી ગરમીથી ગરફની પેઠે આગળના વાગ્યા બપોર કેમ પૂરી થાય અને સાંજની ડી હતા કેમ મળે એમ બધાને થતું. પાણીથી

ભરેના લોટા હાથકમાનમા આધી જીનગ ડિગાડાની યુક્તિ કો? અમને શિખવાડી હતી તેથી કડમા હડ પાણી પીવાને મળતુ જેટલુ પાણી પીએ તેમલુ પરમેવાના રૂપમા બહાર નીમ્મતુ જાય

ગરિમાગનો દિવસ હતો જન્મ્યા પછી પિતાશ્રી ચટાર્ધ ઉપર સતા હતા હનુમાન રામચદ્રની ભક્તિ કરે તેમ પિતાશ્રીને પખો કરતો ગિભો હતો પખો કરી ખીને હુ થાક્યો ઊભા ઊભા પગ રહી ગયા પખો ચનારીઠો હાથ થાક્યા પણ મારી ભક્તિ થાકી ન હતી પખો ચનારતો જઈ અને પિતાશ્રીનુ દીર્ઘ શ્વસન સાળણી સતોષ પામુ

એટલામા બહાર એક માર્ક મળની કાકડી વેચવા આવી કુમળી ખટકણી કાકડી જોઈ મને થયુ કે પિતાશ્રીને આવી કાકડી ખાવાની મળે તો અદરથી શાંતિ થશે હુ એટલો મોટો ન હતો કે મારી મેળે કાકડી ખરીદીને મૂકી દઉં મે પિતાશ્રીને જગાડ્યા ભરનીદરમાથી જાગવાથી તેઓ નાગજ થયા પૂરતા જગ્યા ન હતા બોલી ગયા ' કેવો કસાર્ધ છે તુ, જરા ઝિધવા પણ ન દે '

મને પેઝમા કાઈનુ કાઈ ચર્ધ ગયુ શુ કરવા ગયો અને શુ થયુ! મોઢામાંથી રાન્દે ન નીકળે વીલુ મોઢુ કરીને જોતો જ રહ્યો પછી એમજો જોયુ કે સારી કાકડીઓ આવી છે એમજો પ્રસન્નતાથી એ ખરીદી ચપ્પુ લઈને સમારી, મીકુ ભભરાવી નિચોવી એનુ થોડુ પાણી ઠાકી નાખ્યુ અને પહેનો કકડો મને આપ્યો. હુ કહુ, " ના તમે પહેનો ખાઓ " પિતાશ્રી કહે, ' ના, તુ ખા ' જગ્યા પછી તેઓ વસ્તુચિતિ સમજ્યા હતા મારુ મોઢુ પણ એમજો જોયુ હતુ મને પ્રથમ ખારા માટેનો એમનો આગ્રહ પોતાની જુલ વખૂન કરવાના એ પ્રમર રૂપે જ હતો મારી જિદ્દમા હુ કાયમ રહ્યો એમજો કાકડી ખા રી, નાનો કકડો મે જાને આપ્યો, પછી જ મે આધી ને દિયમે મારા ભાગનો કકડો માતપિતા પછી ખાતા મને જે આનંદ થયો તે પણ માગે એક ધર્માનુભવ જ છે માતાનો મારુ આવુ વલણ ખૂન ગમતુ મા રાજી ગાંઠ થતા

જેમ લક્ષ્મણે ગમની મેવા કરી તેમ તારે મોટા ભાઈઓના મ્હામા રહેવું એમ બા મને હમેશા શિખામણુ આપતા લક્ષ્મણને એક જ મોટો ભાઈ હતો મારે ભાગે પાચ દતા, અને તે બધા કાઈ ગમ ન દતા મારી વક્ષમણુવૃત્તિનો સાગી પે' વાલ ઉદાનતા અને છતા મને વદતા ને મારતા તે વધારાનું

તેઓ મને મારે અને વડે તોયે તેમના પ્રત્યેની બધુપ્રીતિમા જિજ્ઞાસુ ન આવરી જોઈએ એવો મારો ધર્મ હું સમજતો હતો અને તેથી મેં ધણુ વેચ્યું છે ગોદુની ઉમ્મર લગભગ મારા જેટલી જ હોવાને કારણે, અને અમે બંને એમ્પીજના ગોમિયા હોવાને કારણે ગોદુ મારા ૫૦ મોટાભાઈપણુ ઝાઝુ ચનાવી મકતો ન હતો મારે ધણુ વેચવું પડ્યું ભાઉને હાથે એ તો લહેરી, તરંગી અને શાંત્રકોપી પોતાની વાસનાનો દાસ એને હાથે મેં ધજો માર ખાધી છે અને આશ્ચર્ય એ કે એના પ્રત્યે જ મારી ભક્તિ વધારે તે વખતે મને લાગતું કે આ'શ બધુપ્રેમ હું કેળવી રહ્યો છું આજે જોઉં છું કે એ એક જાતની વિકૃતિ શુનામી વૃત્તિનું રૂપ ધારણુ કરતી હતી કેશુ કરતા રિપ્પુ ઉમ્મરે સહેજ મોટો, પછુ એના પ્રત્યે ભાઉએ લક્ષમણુવૃત્તિ કેળવી ન હતી ભાઉ એની નિદા કરતો અને મને પણ એ નિદામા ભાગ લેના નોતરતો અકળાતો પણ ભાઉનું મ્હુ જ કરતો

મારી બા પામેથી પિતૃભક્તિ અને જ્યેષ્ઠ બધુભક્તિ હું શીખ્યો પણ માનૃભક્તિ મને કોઈએ શિખવાડી નહી

માતાને હમેશા 'તુ' કહીએ, હાપુરક જોઈતી વસ્તુ માગી બઈએ અનેક રીતે એને પત્નીએ અને પિતાથી માતાને વડે ત્યારે નિરપરાધ પિતાનો પત્તા તાણીએ અને એ રીતે માતાને વધારે દુખા કહીએ એવી રિયતિમા માના પ્રત્યે ભક્તિનું વાનાવગ્નુ કચાવી જ જામે? પણ માનાને જગા સગપ્તુ દુખ થાય તો અદરના ઉમળકાથી હું અરધો અરધો થઈ જતો માતાની મેવા કગતા મને અસાધારણુ અમ છૂટતો માતા પોતાના સુખદુખની વાતો મને સભજાને ત્યારે

તો હું ઓગળી જતો. માતા ત્યે ભક્તિ નહીં પણ ઉપદેશ પ્રેમ જ મેં કેળવ્યો. અને તે વગર શીખ્યે માતાએ પોતે મને માતૃભક્તિનો ધર્મ કેમ કેળવ્યો એક શબ્દથી પણ ન શીખ્યો. હું પિતાનો પક્ષ તાણું ત્યારે કોંક વાર કહે, ‘અતે તું પણ એમનો જ પક્ષ તાણે છે મારી દીકરી હોત તો આમ ન કરત’ મેં નિશ્ચય કર્યો કે હું તો બાની દીકરી જ થાઉં બા નાહના બેસે ત્યારે એમની પીઠ યોળી આપુ કેડ દુખતી હોય ત્યારે કેડે માનિશ કરું બાના નાગ ઓળી આપુ ચોટલો નાગતા તો મને સરસમા સરસ આવડી ગયો.

પણ પિતાશ્રીનો અને બાનો મતભેદ થાય ત્યારે આપણે તો પિતાના જ પક્ષના તેમા દીકરી થયાપણુ મને મરજી નહીં.

૭

પશ્ચાત્તાપનો સાક્ષાત્કાર

‘સ્મરણાત્રા મા કે બીજે મે મારી દાની રિયે લખ્યું છે જ મારા સરમરણના દિવસોમા મારા દાદી એમ્લા ધરડા થઈ ગયા હતા કે સીધા બીલા રહી શકે જ નહીં કેડ વળી ગઈ હતી છતાં મદિરમા કે કયાય ઉત્સવ હોય તો એ જોવા જવાનો એમનો ઉત્સાહ ભાગ્યે ન હતો. વાળી કેડ સાથે એ અચૂક જઈને રહોંચવાનાં જ લોકોમા એની દીડા થતી આઈને એ દીકાડું માડે લાગતું મદિરે જવાની ભક્તિ કે હોશ બન્નેને હોવા છતાં વગર દિમાબે મદિરમા ચોખ્ખા કે મીઠું આપનાની દાદીની ટેવ આઈને ગમતી નહીં. ધરમા આખો ધરસસાર આઈએ સાચવેનો દાદી દહાડે ગાન સાંજે પોતાની દશમી કે ચાલીપીઠ મેલે મનાઈને ખાય લદીના જમણા હાથની વચલી આગળી ઉપર ઝાકેટરે આપરેશન કરેલું લેનાથી એ દ્રુડી અને વાળી થઈ હતી, દશમી કે ચાલીપીઠ બનાવે એમા એ આગળીના ખાડા આની જતા એની અમને મળા પડતી.

ધર્માનુભવની દૃષ્ટિએ માટે એનું જ નોંધવું છે કે જેમ મારી માતા એ પિતાની પત્ની થાય છે એ મારા બાળધ્યાનમાં આવતું જ નહીં તેમ જ દાદી એ પિતાની માતા થાય છે એ પણ મારા મન પર દબેનું ન હોય માતા પ્રત્યે જે પ્રેમનો ઉમળકો મારામાં હતો એવો જ પિતાશ્રીનો દાદી પ્રત્યે હોવો જોઈએ અને મારા મનમાં તો એમને વિશે પરમ ભક્તિ હોવી જોઈએ એવું મને આખર સુધી સ્પષ્ટ નહીં દાદી મારી માતાના સામ્ય થાય છે અને એમણે આર્ષને એમના નાનપણમાં ખૂબ પમવેના એટલું જ હું જાણ્યો એને કોક કોઈ વખતે દાદી પ્રત્યે મનમાં અણુમતો જાગતો.

પિતાશ્રી તો આર્ષ અને દાદી વચ્ચેના અધઃમાર્ગ પડતા જ નહીં ધરમાં શાંતિ જાળવવાનો એ જ એનું ઉપાય હતો ચૂપચાપ સાબળી ને છે, મૃદુ જ બોલના કે મરતા નથી, એની ચી માં આજીને અને આર્ષને મન્નેને મે રાતા જોયા છે પિતાશ્રી તે વિશે એના તા ગમસૂમ થાય કે એમની આગળ જઈ વાતો કરવાની દિ મત કંઈ જ કરી શકું.

ધરના એ વાનાવરણની મારા માગમન ઉપર વિનક્ષણ અસર થઈ વાં આજીને છે એ તા હું સ્પષ્ટ જોઈ શકતો હતો આજી કાંઈ ભરાય એને આધગા થઈને ગમે તેમ બોલે પણ આજી એકની છે, અસહાય છે એને જ ચૂપ થવાનું છે એ પણ હું જાણતો પણ દયા છૂતી નહીં કોઈ વખતે મપોરે કે ગાંધે દેવધરમાં એકાંત મળે ત્યારે ભગવાન આગળ મેં આજી પોતાના રોદન એ મનમાં ને મનમાં નથી પણ રીતસર બધું ભગવાનને સંભળાવે એનું દિવમ મને થયું ચાલો આપણે આજીની થોડી મરમરી કરીએ દેવધરના મારણ આગળ મનાઈને હું ઊભો આજીએ પોતાના રોદનના ચનાચા એને હું જાણે ભગવાન બોલતો હોય તેમ ગંભીર અવાજે બોલો અટો આજીઆર્ષ, તમે દુષ્ટ નહીં કરતા હું તમારું દુષ્ટ દૂર ખીશ મારો અવાજ આજી ઓળખી શકશે

એમ મને લાગેલું નહીં. આટલો ભાગ ભજવી હું આઈ પાસે દોડતો ગયો અને મારાં પરાક્રમ આઈને મેં સંભળાવ્યાં. પહેલાં તો આઈ પોતાનું હસવું ખાળી ન શકી, ધરાઈને હસી લીધા પછી આઈને માફ લાગ્યું. એણે કહ્યું, “દયા! આવું ફરી ન કરતો. ફરી કરીશ તો તેઓ એમને કહીને તને માર મરાવશે. અને આજ ન કહે તો હું કહીશ.”

જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ મને આજ પ્રત્યેના પોતાના વલણની શરમ આવવા લાગી. એક વાર અમે બધા સાવંતવાડી ગયા હતા. બળદગાડીમાં બેસીને પાછા આવ્યા અને બેળગાંદીમાં, અમારા ઘરમાં પહોંચીએ ત્યાં મારા વચ્ચા ભાઈ વિષ્ણુએ પિતાશ્રીને કહ્યું કે ઘરમાં કશી ચીજને અડીશ મા, આપણને સૂતક આવ્યું છે. પિતાશ્રી આ વાત સાંભળતાંવેંત સડક થઈ ગયા અને થાંભલાને આધારે ફેટલોય વખત સુધી ઊભા ને ઊભા જ રહ્યા. વિષ્ણુએ બધી વિગતો એમને કહી. આજ કેમ માંદાં હતાં, કોણે કેટલી દવા કરી વગેરે બધું તો કહ્યું જ. પણ છેલ્લે કહ્યું કે, “શબનું દહન કરવા માટે મંત્રાગ્નિ આપનાર કોઈ ન હતું એટલે અમે ભડાગ્નિ આપ્યો અને મંત્રાગ્નિ માટે આજનાં અસ્થિ ભેગાં કરી, એક માટલામાં ભરી દઈ બગીચાના એક ઝાડ ઉપર ટિંગાડી રાખ્યાં છે. તમારે એ અસ્થિને હવે મંત્રાગ્નિ આપવો પડવાનો.” બીજો કે ત્રીજો દિવસે પિતાશ્રીએ એ બધું કહ્યું. ગોરને લઈને, ગામ બહારના બગીચામાં જઈને માટલું ઉતાર્યું અને અસ્થિને મંત્રાગ્નિ આપ્યો. પિતાશ્રી સાથે ફક્ત ગોર હતા. હું તો ખરો જ. એ વિધિ પૂરો થતાં ફીક વાર લાગી. પાછા વળતાં પિતાશ્રીને ગળગળા થયેલા મેં જોયા. એમનાથી રહેવાયું નહીં એટલે મને કહે, “દુનુ, મેં મારી બાને સારી ગીતે નહીં રાખ્યાં. એમની સાથે વધારે પ્રેમથી બોલત અને મરજમાં આવે તેમ ખરચવા માટે ૨૨ મહિને ૫-૧૦ રૂપિયા એમને આપતો હત તો સારું થાત તેમને કશી આવડત ન હતી એટલે પૈસા તો વેંડી જ

નાખત પણ તેથી શું? એમને સતોય તો થાત. અને આજે મારે આવો પગલાવો કરવાનો વારો ન આત " એમની આખમાથી એક બે આમુ ટપક્યા

પોતાની માતાના દેહાન્તના સમાચાર સાંભળ્યા તે દાણથી મંત્રામિત્રો વિધિ પૂરો કરી ઘેર આવના મુધીના ગાળામા એમના મનમાં શુ શુ આશ્ચર્ય હશે એનો ખ્યાલ અરખો મને ક્યાથી હોય? મારા જેવા બાળક આગળ પોતાનો પગલાવો રજૂ કરવાનું એમને મન થયું એ જ એમના કુખનું ગિણણ બતાવે છે

પદ્માતાપ એ એક કીમતી ધર્માનુભવ છે જે વાસણો માટી કે ગાખથી સાફ થતા નથી તે જેમ તેમજથી સાફ થાય છે અને કાદ બરો ઓગળી જઈ કે બગી જઈ વાગણો ચગકવા માટે છે, તેવી જ રીતે ધર્મજીવન પર બાણેવી કેળીયે સિધિયતા પદ્માતાપથી દૂર થઈ જાય છે અને માણસ એકાએક પવટો ખાય છે ખરેખર પદ્માતાપની અસર તેમજથી ઓગી નથી હોતી

૮

કુળદેવ-નિષ્ઠા

બાને મોઢે, અને પિતાજીને મોઢે પણ 'ઘાટાખાતી' (સદ્ગાદિ પર્વતની ધારીઓ તરે) ગોવામા વમતા કુળદેવની વાતો અનેક વાર સાંભળી હતી, અને તેથી એ સ્થાનને ઈર્ષને જવાની ઝખના મારામા નાનપણથી હતી મારી જિંદગીમા પહેલી વાર અમે 'ઘાટાખાતી' ગયાં તે ૧૮૯૯ના અરમામા ત્યા વગમગ એક મહિનો રહ્યા

ગોવામા મજેશી, શાતાદુર્ગા, મહાવઝી, વેનીગ, નાગેશી, મ્હાડદોળ વગેરે અનેક સ્થાનો છે જ્યા સાન્સ્વનોના કુળદેવો છે એક એક મંદિર એવે જગે એક એક જગીર એક એક મંદિર પ્રત્યે અમુક ખાનદાનોની

નિજા બધાએવી છે એ ખાનદાનોએ જોટવી માનતાઓ રાખી હોય તે બધી કુળદેવ આગળ આવીને અદા થાય, મંગેશામાં અમારી પેઠે સેના માટે આવી રહેલા બીજા સારસ્વત ખાનદાનો મે જોયાં. એમનામાં પણ કુળદેવ પ્રત્યેની એ જ નિઠા મેં જોઈ અને તેથી મારી નિજા પરિપુષ્ટ થઈ.

રાજનિઠા જેવી આ ધર્મનિઠા અને સ્થાનનિઠા ઠેરી હોય છે એનો નાનપણથી જ જાણે. અનુભવ હોવાને કારણે ખ્રિસ્તીઓની જેરસયેમ પ્રત્યે ઠેરી નિઠા હોઈ શકે છે, અને મુસલમાનોની મક્કા-મદીના અને મક્કાના કાઆ પ્રત્યે ઠેરી જાંડી અને ઉકટ નિઠા હોઈ શકે છે, એ હું સહેજે અમશ્ચ શક્યો આજે આપણે એ નિઠાને મધ્યકાલીન વહેમી લાગણી તરીકે વર્ણવી શકીએ, પણ એ લાગણી કેટલી જીવંતી અને જાડી હોય છે, અને એની અદર ધર્મસંમતનું કેટલું જખરદસ્ત તત્ત્વ છે એ આજે પણ આપણે અમજવું જોઈએ, એ લાગણી ધૃષ્ટ ગણીએ કે અનિષ્ટ, પણ એના સામર્થ્યનો આપણાથી ઇનકાર ન થાય. આજે એ લાગણી બધે કાલપ્રસ્ત થઈ હોય, પણ એના કાળમા મોટા મોટા મનુષ્યસમાજનું એણે ધાર્મિક સગદન વધું છે એ વસ્તુ જો આપણે જૂની જઈએ, તો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ સમજવાનું એક માત્ર સાધન આપણે ખોઈ બેઠીશું.

મક્કાના કાઆએ આખી દુનિયાના મુસલમાનોને એક કેન્દ્ર આપ્યું. ન્યારે ચાર ધામની કંપનાએ હિંદુઓને એમની ધર્મભૂમિ બાધી આપી.

જાતિમર્યાદા વખોડી કાઢનાર અને મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કરનાર આર્યનાસમાજના એક પ્રમુખ સંસ્થાપક ડૉ. જાડાડર ન્યાતે ગૌડસારસ્વત હતા અને પ્રસંગ આવ્યે પોતાનું ખાનદાન ગોવાના કયા કુળદેવ પ્રત્યે નિઠા રાખે છે એ ઘણી આત્મીયતા સાથે જાહેર કરતા. ગોત્રની લાગણી જોટવી જાડી છે એના કરતાય આ કુળદેવ નિજાની લાગણી વધારે જાડી હોય છે.

પ્રાચીન કાળમાં વિશાળ સમાજને બંધાવાં તે પહેલાં clan—
જમાન કે ગોત્ર બંધાવાં હતાં. એમની નિજા ઠોઠ મૂળ પુરુષ પ્રત્યે,
અટક પ્રત્યે કે કુળદેવ પ્રત્યે બંધાય છે. આમજ જતાં એ કુળદેવનું
એક સ્થાન નક્કી થાય એટલે એ કુળની વ્યક્તિઓ દુનિયામાં ગમે
ત્યાં ફેલાય તો એમની નિજા અમુક ભૂમિ પ્રત્યે, સ્થાન પ્રત્યે, અને એ
સ્થાનમાં ચાલતી માન્યતાની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે ખીલે બંધાય છે. આમ
વ્યક્તિનિજા અને સ્થાનનિજા એકબીજામાં જોડાયા થાય છે. એમાંથી
રિવાજો અને પરંપરા બંધાય છે, અને માનવીસંસ્કૃતિ રૂપ પકડે છે.
સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ શોધનાર માનસશાસ્ત્રીને માટે આ ધર્માનુભવ
પ્રીમતી હોય છે. આને આધારે અનેક સૈકાઓનો માનવી-ઇતિહાસ
બરાબર સમજાય છે.

૬

કોપરાનો કકડો

નાનપણમાં તર્કબુદ્ધિ કરતાં કલ્પનાનું રાજ્ય વધારે હોય છે.
મોટપણમાં એ જ કલ્પના કાવ્યનું રૂપ ધારણ કરે છે. એટલે કે કલ્પના-
વિદ્યાસ આકાશનાં છતાં આ બધું સાચું નથી, માનેશું છે એનો પ્રત્યક્ષ
અથવા જાગૃતિ અર્ખંડ ચાલુ હોય છે. પોતે જ કરેલી કલ્પનાને
માણસ નાનપણમાં એવો તો વશ થઈ જાય છે કે કલ્પનાની વસ્તુ એને
માટે સાચી બને છે અને એનો એ ગુલામ પણ થઈ જાય છે.

આવશ્યકો મદિનો હતો. સોમવારને દિવસે ઘરનું પૂજનનું નારિયેળ
બદલવાનું હતું.

અમારા કુળધર્મ પ્રમાણે દેવધરમાં પથરાની અને ધાતુની અનેક
મૂર્તિઓ વચ્ચે મુખ્ય કુળદેવ મંગેશ મહારુદ્રને ટેકાણે એક નારિયેળ
રાખવામાં આવતું. શિવલિંગ નીચે જેમ ચાવીના કાણાનાં આકારની

એક જળાધારી કે પિડી હોય છે તેવા જ આકારના લાકડાના એક આસન ઉપર નારિયેળ મૂકવામા આવતું

નારિયેળ એટલે વિશ્વામિત્રની સૃષ્ટિનો માણસ નારિયેળની કાચવી તે એ માણસની ખોપરી જે કાણુમાથી નારિયેળનો ફલુગો ફૂટે છે તે એનું મોઢું એના ઉપર બે આખો તો હોય જ છે મોઢા ઉપર લાના વાના રેવાની મૂઝ આગળ આવી મરસ શોભે છે

પિતાથીએ મને બળદરમા જઈ એક પાકુ સાડુ સરખું નારિયેળ આણુવાનું કહ્યું એ નારિયેળ એક વર્ષ સુધી પૂજામા રહેશે એટલે અંદરનું પાણી ધીમે ધીમે સુકાઈ જશે પત્રી અંદરનું કોપરુ મખાઈ જશે અને એનો ગોટો કાચવીથી જુદો પડી અંદર ગુડગુડ વાગવા માડશે નારિયેળ કાચુ હોય તો અંદરનું કોપર કોવાઈ જશે, અને આવતે રહે મગેશ મહાદેવનો પ્રસાદ મળે નહીં, એ અશુભ ગણાય એટલે ખૂબ કાળજીથી પાકટ નારિયેળ પસંદ કરવાનું હતું મે બળદરમા જઈને સોખમો નારિયેળ તપાસી એમાથી એક સાડુ પસંદ કર્યું ગોળ નારિયેળ કરતા વબગોળ વધારે સાડુ એમા કોપર વધારે હોય છે, અને એ ટકવામા પણ સાડુ

નારિયેળ ઘેર લઈ આનીને મે એની ઉપરના વધારે પડતા ઊંચા ફાદી નાખ્યા આખની તરેની અને મોઢાની ઉપરની મઠ બિખડી ન જાય એની સાચવેલી રાખી પત્રી તાપકુ લઈ નારિયેળ ધરીત્રી એને સગાળું બનાવ્યું અને નાહીધોઈ પિતાથીને પૂજામા મદદ કરવા જઈ બેસો મધા દેવો તરબાણુમા નાહવા બિતથાં એમને માથે અભિષેકપાત્ર ગોળ્યું ગયા વર્ષનું નારિયેળ એક વર્ષની પૂજાથી કાગું સુવાળું ચળકતું થયું હતું એ નારિયેળ અભિષેકપાત્રની નીચે મુકાયું હતું અભિષેકની મુખ્ય ધાગ એની ઉપર પડતી હતી આ વર્ષનું નવું નારિયેળ એની પડખે હતું જૂનું નારિયેળ હજી ગાદીએ હતું એટલે એ વચના હતું દૂધ, દહીં, ઘી, માખણ, મધ, સાકર — એ પચામૃતથી સ્નાન થયું પછી ‘ઉજ્જોદય’ આપ્યું ત્યાર પછી દેવો ‘શુદ્ધોદય’ થી

નાહ્યા મે પવિત્ર 'ધૌન' વસ્ત્રથી બંધા દેવોને લગી કાઢ્યા અને એમને દેવગૃહમાં પોતપોતાને ઠેકાણે બેસાડ્યા હવે મુખ્ય ઠેકાણે આસન ઉપર નવું નારિયેળ મૂક્યું. જૂનું નારિયેળ એની પડખે, પણ નીચે મૂક્યું. પછી પિતાશ્રીએ દેવોની પૂજા કરી 'તમાર્થે અદાત' અર્પણ કરી દેવોને ચંદન લગાવ્યું હરિદ્રા, કુમકુમ વગેરે ચઢાવ્યું પછી ફૂલો ચઢાવ્યા મહાદેવને ઘોળાં ફૂલ, ગણપતિને લાલ ફૂલ, દેવીને સુવર્ણચંપક (પીળા ચંપક) ચર્પને ચર્પમુખીનું ફૂલ આપ્યું પછી મહાદેવને ત્રણ પાંદડાવાળું બિશ્વલક્ષ અર્પણ કર્યું વિષ્ણુને તુલસીલક્ષ, ગણપતિને દૂર્વાલક્ષ, દેવીને પત્રી એટલે કે જાતજાતના નવા પાંદડાં અર્પણ કર્યા પછી ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, બનુ રીતસર ચણુ જૂના નારિયેળને ઠેકાણે નવું નારિયેળ ગાદીએ આવ્યું અને નવું ધાર્મિક વર્ષ શરૂ થયું તે દિવસે તો બને નારિયેળની પૂજા ચર્પ

ખીજે દિવસે અભિષેક માટે એકબે નવું નારિયેળ હતું જૂનું નારિયેળ કોરે મળી દીધું અને પૂજાને અતે એ વધેરવામાં આવ્યું. અદરનું મુકાયેલું કોપરુ સરસ નીરડયુ ભોજન પછી વરના બધાં કુટુંબીઓને એનો એકએક નાનકડો કકડો પ્રસાદ તરીકે ખાવા આપવામાં આવ્યો અને જેઓ મકારગામ હતા તેમને પણ પોસ્ટ વાટે એક એક કકડો મોકલવામાં આવ્યો કુટુંબીઓમાંથી એક પણ વ્યક્તિ આ પ્રસાદમાંથી વચ્ચિત ન રહે

આગળ જતાં ત્યારે હું કોલેજમાં ગયો અને મારો ઈશ્વર ઉપરનો વિશ્વાસ જીડી ગયો અને મદિરે જવામાં અથવા પૂજા કરવામાં પાપ છે એમ માનતો થયો ત્યારે પણ ઘેગથી કુળદેવનો આ પ્રસાદ આવે એટલે પોતાની નવી માન્યતા અને જીન બધું કોરે મૂકી લક્ષ્મીપૂર્વક એ કોપરાના કકડાનું સેવન કરતો અને મનને મનાવતો કે એ ઈશ્વર પ્રત્યેની નિષ્ઠા નથી, પણ સનાતન કાળથી ચાલતી આવેલી કુલપરંપરાના તત્ત્વ પ્રત્યેની નિષ્ઠા છે અને એ પરંપરા આગળ ચલાવી મારે એ આવતી પેઢીને પણ પહોંચાડી જોઈએ એમ માનતો

એ વર્ષ નારિયેળ કાચુ આ ચુ હશે એટલે વર્ષને અતે નારિયેળ વધેરીને જોય તો અતરતું કોપડુ સાન કોઠાર્થ ગયું હતું એ જોઈને પિતાથી બુદ્ધિ થયા અને આનતું વર્ષ કેમ જગે એની ચિંતા કરના બાબ્યા મેં મારી બુદ્ધિ વલાવી, અને મધુ કે નારિયેળ અદરથી કોઠાર્થ ગયું એ મનાવે છે કે ગયું વર્ષ આપણને ખરામ ગયું અને નાત પહુ ખરી હતી

આમ મારી સ્ત્રીએ જારણે આનતા વડા મારેની પિતાથીની ચિંતા દૂર થયેની જોઈને મને સતોડ થયો

ધણી વાર સાળે દેનવરમા દીવો જરી કુ ધ્યાન રવા બેસતો ધ્યાનમા નારિયેળની આખો કોક વાર પ્રમન્ન દેખાતી અને કોક વાર ભારે કુદ્ધ થઈ હોય એમ લાગતું અને તે પ્રમાણે હું રાજી થતો અથવા કુ ખી થતો અને ક્રિસ્ત પ્રાચના કરતો પ્રાર્થનાની અમગ થતી અને એ આખો ફરી પ્રસન્નપણે જોતી હોય એમ મને લાગતું આ બધા મનના ખેન છે એ જાણતા હતા એની મન પર ઓઝી અસર થતી નહીં

આની બધી મનનાને કારણે મારું મન સરવાળે નમગુ પાતું કે મારી અદાશમિત નધતી એ આજે કહી ન શકું મને લાગે છે કે મને વૃત્તિઓ એમનાથે જ પોતાની હતી નાનપણમા આવા વાતાવરણમા જીવ્યો એનું મને કુ ખ નથી એનું જ નહીં, પણ ખરેખર સમાધાન છે

અને હાલ મેં મારા દીકરાઓ મારે ન તો આવું વાતાવરણ પૂરું પાડ્યું, તો હજુ એમની માના તરફથી એમને આવું થોડું મળ્યું ખરું અને એની અમગ સાગી જ થઈ હ

બ્રહ્મદેવે મનવેના આપણે મા ખો અને વિશ્વામિત્ર નરિએ મેં નારિયેળ ફૂંચી માણુઓ મળીને કોમની સૃષ્ટિ થાય છે નારિયેળને કુળદેવને દેખણે સ્થાપનામા ઘણું ઔચિત્ય છે એ આજે જોઈ શકું છું

એ કઠો

એક વિચિત્ર અનુભવ માટે આગી નોંધવો છે એ થયો ત્યારે એ વાટે કેઈ ધર્મનું જ્ઞાન થયું એવું લાગ્યું ન હતું પણ આજે એની અસર ધર્મભૂનકે હતી એમ જ લાગે છે

મારા જન્મ પહેલાની વાત છે મારા પિતાશ્રીની ધર્મશ્રદ્ધા વિશે મેં અનેક વાર લખ્યું છે ઈશ્વરે આપ્યું છે તેમા સંતોષ માનવો, ખોટું રસ્તે ઠાઈ પણ કમાણી કરી નહીં — એ પિતાશ્રીનો આગ્રહ હૃદયે હતો પણ એમા એક વખતે મોળાશ આવેલી એ વિશે મારી માતાને મોટું આભયેલી એ વાત યાદ આવે છે

અમારા ધરમા, ઘણા ધરોમા હોય છે તેમ કેળીયે વસ્તુઓ આડીઅવળી પડેલી ગહેતી એ વખતે એક માણુ પડેલી મોનાની કદી મેં જોઈ જૂના નખતમા જેમ મોનામહેડ અને પૂતળી નાણા તરીકે વપરાતા અને ધરણામા પણ એ રેસાવામા આવતા તે જ પ્રમાણે સોનાની વરી પણ નપરાતી મહોરની કિંમત ૧૦ અથવા ૧૫ રૂપિયાની રહેતી એ સિદ્ધો જાહેર ગહેતો પૂતળી પાંચ રૂપિયાની બહુ પાતળી — અને એની બન્ને બાજુએ ગ્રાનીટ કાગળી હોય અને મીઠું અક્ષરો પણ રહેના વરી એલે મોનાના ચોરમ અષ્ટ ખૂણિયા નંદર દાણા વસ્તુના દામ ચૂકવવા માટે એ પણ ગણીગણીને અપાતા હતા એ દાણા જુનાર કરના મોન ન હતા સોનાના તારના અઠોડા સાથે આ વરીના દાણા બેસાડી એના ગળામા પહેરવાનો દાર બનાવતા એને કહી ગહેતા આવી સુદર તાનાની કદી એક ખૂણામા પડેલી જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું એ બચાબને હું આઈ પાન લઈ ગયો અને કહ્યું, “આવી ખીમતી વસ્તુ એ ખૂણામા કેમ પડી છે?” માતાના મોઢા

ઉપર વિચિત્ર લાવ જવાયો. " મૂકી દે, એ બૂંડી વસ્તુને. એ સોનાની છે જ નહીં. એની પાછળ એક કિસ્સો છે. આપણે મારી પેટે છેતરાયા હતા — " આઈની વાત પૂરી થાય તે પહેલાં વિષ્ણુએ તમા આવીને દબાયેલા અવાજે કહ્યું, " મને ખબર છે, મને ખબર છે ચોરીને! માલ ખરીદવા ગયા અને એમાં બુન્યા."

આઈએ મને પોતાની પાસે બેઠાડી કહ્યું કે, " બેસ, તને કહું છું. તેઓ જ્યારે સરકારી નોકરીએ ચડ્યા ત્યારે કોઈની પાઈને અડતા ન હતા થોડા દિવસ માટે જ્યારે તેઓ કલેક્ટરના ચિટનીસ કે હેડ-રાઈટર થયા (એ વખતે હેડક્લાર્કને હેડરાઈટર કહેતા હતા) ત્યારે એમના હાથ તળેના એક કારકુને એમને લાંચ લેવા લાગ્યાવ્યા. એણે તેમને કહ્યું કે, 'પૈસા લીધા વગર, કોઈ એટલે કોઈ, રહેતું નથી. તમને નહીં આવડે તો મારા ઉપર છોડી દો. તમારે કોઈની સાથે વાતો પણ નથી કરવી પડવાની હું ચૂપચાપ તમારા હાથમાં પૈસા મૂકતો જઈશ તે તમારે લેવાના અને એ લોકોનું પ્રકરણ કલેક્ટર આગળ જાય ત્યારે અમુક કામે કલેક્ટરને વાત સમજાવી દેવાની. તમારો મીધો સંબંધ કોઈની સાથે આવે જ નહીં અને કોઈને કર્યા ખગર પડે પણ નહીં. ઘરમાં આવેલી લક્ષ્મીને કોઈ પાછું કાઢતું હશે?' એમણે પહેલે તો ના પાડી માલજતા પણ કરી ગયા પણ પેપો કારકુન ચતુર, રોજરોજ એની વાત કરે અંતે તેઓ પક્ષજ્યા અને એક બે વાર પૈસા લીધા. મનમાં વસસંસા રહેતો કે આપણે હાથે ખગળ કામ થાય છે પણ પેપો તો રોજ અમજાવે કે 'આવા પૈસા તો બધા જ સે છે કોઈનું કામ ફરી આપીએ અને એ રાજખુશીથી થોડુંક મહેનતાણુ આપે તો કેમ ન લઈએ? આપણે થોડા જ એને મારીઝૂડીને એની પામેથી પૈસા કાઢવાએ છીએ?'

" એ જ અરસામાં એક જગુ એક માનની કડી વેચવા આવ્યો અને અસ્તામાં વેચવાની એણે વાત કરી એમણે પેવા બાઈને પૂછ્યું કે, 'અસ્તામાં કેમ વેચી શકે છે?' પેવાએ કહ્યું, 'એનું તમારે શું?'

સારી રસ્તુ મળ્યામા મળે છે લેવી હોય તો લો નહી તો નુ આપ્યો ' એમણે પૂછ્યું ' સાચા સોનાનો તો માન ઈ ને? નહી તો તમે લોકો અમને જ ડેતરવાના પેનાએ વગાયો હોય એમ ચિંતિતે મ્હુ, ' ખાતરી રી લો આ જો મારી પાસે વરન છે (કાનડી ભાપામા માગીના પથ્થરને વર ન' કહે છે) માટે મરી બગાડવી નથી પણ એની એક વગી આ પથ્થર ઉપર આ જુઓ ધસુ છુ તમારા હાથના સન્ધા (વીંગીનો એક પ્રકાર)ની પણ આ પથરા ઉપર એક લીંગી ધમી કાઢો અને મન્નેના રગ તપાસો મારો માલ ઊતરતો હોય તકનાદી ડોય તો તમારી એક પાઈ પણ નીવા નિના તમારા હાથમા એ મૂકી જઈશ વરન ઉપર મ્સાગી મરતા વરી બરામર આવન મન્ની નીવડી એમણે પૈસા આપ્યા અને મરી ખરીદી લીધી

થોડા દિવસ જવા દઈ એમણે એ મરી આપણે ઘેગ હમેશા આવનાર સોનીને મનાની એણે કહ્યું, ' વજનમા હનકી લાગે છે એમા કાઈ ગોટાળો છે એવો મજવામાથી વર ન કાઢીને બે ચાર મરીઓ તપાસી બધી પિત્તળની હતી એના ઉપર એક જાનનુ પાણી ચાલેનુ હતુ એમને ખાતરી થઈ કે આપણે બન્યા કશુ બોલ્યા વગર મોતીના હાથમાથી એ કમી લીવી અને પેગમા મૂકી દીધી બીજે દિવસે પૂજામા બેગ હતા ત્યારે એમણે મો છુ કે ' હરામનુ ધન લેરા ગયા એની કુળને સજા કરી મ્માયા એના મરતા વધુ બોઈ બેગ આની કુર્બાનિ મને મ્માથી મૂકી સગનિ-સગદોષણ બીજુ શુ ?

' તેઓ એના તો પસ્તાયા કે ફરી પેના મરકુને મ્થા વાત કરવા ન રીવી એ કમી ઉપર એરા ચિંત્યા કે એને એક ખૂણામા દૂકી દીધી મે જ એ જિયકાને પેની પેગમા મૂકી દીધી હતી એમની નજરે એ ન પડે એની સાન્યેની રાખુ છુ કેમ કે નજરે પડે છે ત્યારે આખો દિવસ ઉદાસ રહે છે એને લઈને મહા જઈશ

નહી કોઈ એને વિષે પૂછે તો શો જવાબ આપાય ? ઘરની શરમ ધરમા જ રહે એ સારું !”

મે એ કંઠી ધ્યાનપૂર્વક જોઈ તો ક્યાંક ક્યાંક એના ઉપર કાળા કાળા ડાઘા દેખાતા હતા અને પણ થયું કે આ ધાતુના ડાઘા નથી પણ આપણા કુટુંબના યાગિત્ર્ય ઉપરનો એ ડાઘો છે લાલચ અને આધાર્મિક એ પ્રતીક છે

જ્યારે માણસને નુકસાન વેંચુ પડે છે ત્યારે એ નિશ્ચય જ છે કે પાપને રસ્તે નહી જઈ પણ વણી વાર એનો એ નિશ્ચય ટકતો નથી માણસ ફરી ફરી લાલચમાં સપડાય છે મારા પિતાશ્રીએ એક જૂલ માટેના પસ્તાનામાંથી એણે યાગિત્ર્યજન્ય કેળવ્યું કે ફરી તેઓ કોઈ કાળે લાલચને વશ થયા નહીં

આઈએ આ મધુ અને એના જાવથી કશું કે જાણે અને દીકરા જ આપતી હતી પોતાના કુળની સારીનરસી બને આજુબી કથા પોતાના દીકરાને કહેરી જોઈએ એથી એના મનમાં માનાપિતા વિષે અનાદર નથી પેદા થતાનો પણ કુળના સાગનગસા અનુભવમાંથી એને એક મારો ધારસો જ મળતાનો છે એ વિશ્વાસે આઈએ ગભીરતાપૂર્વક અને એ આખો કિસ્સો સલાખાઓ એ મને વ્થુ જ ન કહેત તો કશું બગડવાનું ન હતું પણ એ વાત નિગતવાગ ફરી આઈએ મને કુળપર પરાની કીમતી દીક્ષા આપી.

પોતાના પિતાની પણ એક વાત આઈએ મને હુ ખ આધે ફરી હતી

જતના શિક્ષક

નાનપણમાં નિશાળમાં જે કવિતાઓ ગોખતી પડતી તેમા મોટે ભાગે મૈત્રિક ઉપદેશ જ રહેતો. અમે કરિતા મોટે કરતા તે નિશાળના એક પાઠ નર્તકે. મોટે થયા પછી એ કવિતાઓ હ્રસ્વદીર્ઘ માયધીને, મોટે આદિ, રાગમાં ગાવાનો અનેરો આનંદ આવતો જમણવાર હોય ત્યારે અર્ધપૂર્ણ જમી રહ્યા પછી મ્લોકો બોલવાનો ગિવાજ હતો. મોટેરાં તેમ જ નાનાં પોતપોતાની શ્રદ્ધા પ્રમાણે ગાય કેટલાક લોકો ડામે હાથ ગાસ ઉપર ગાખીને ગાતા, કેટલાક માથુ હસાનીને ગાના અમને બાળકોને જિએ સદિ ગાવામા આનંદ આવતો પણ કવિતાના બોધ તરફ એની મેગે ધ્યાન જતુ નહી

નિશાળના કેટલાક શિક્ષકો કવિતા સમગ્રનીને સતોય માનતા, પણ ઘણાખરા નીનિતો બોધ અમાગા મન પર હસાવવા માટે ઉપદેશનાં વ્યાખ્યાનો આપના લખે અણુધડ ગીતે, પણ નીતિનો જ ઉપદેશ આપના હોવાથી મન પર એની સારી અસર થતી જેવો ઉપદેશ આપે છે તેવુ જ ગિમકનુ ચારિત્ર્ય છે કે નહીં એ તરફ જોનાનુ મને સમથુ જ નહીં એમાં ઉદ્દાગતાની વાત ન હતી એ દિશાએ બળુ ચાલતુ જ નહીં વર્ગમાં શિક્ષક કોઈ આપ્તા કરે કે, ‘જિભો રહી પગના અગૂના પકડ’ નો તેમ દરતુ પડતુ શિક્ષક પણ તે જ પ્રમાણે કરે છે કે નહીં એ જોનાનુ કે શિક્ષક અગૂના પકડે તો જ આપણે પકડવાના — એમ જેમ મનમાં થતુ નહીં, તેમ જ શિક્ષક ઉપદેશ આપે છે તે પ્રમાણે એ પોતે ચાલે છે કે નહીં એ જોનાનુ મનમા આવતુ જ નહીં

મારે કહેતુ જોઈએ કે અમારા વખતના શિક્ષકો મોટે ભાગે, એમની દગ પ્રમાણે, નીનિયી ચાલવાના આગવી હના નાદવાનું, તિવક

ડરવાનુ સાળે મદિરે દેવદર્શને જવાનુ, લિખારીને લિક્ષા આપનાનુ, અગિયારશને દિવસે અપનાસ કરવાનુ, આ બધુ તેઓ ચીવટપૂર્વક પાળતા તેઓ પોતે જૂદા બોલે છે કે નહીં એ જાણવાની તક અમને કયાથી મળે ?

શાળાના માસ્તરની આજ્ઞા તો પાળવી જ પડતી એમના પ્રત્યે આદર ધારણ કાવો જોઈએ એ પણ એની સાથે જ આવતુ 'મારે નહીં તે શિક્ષક સારા — મારે તે સારા નહીં' — એટલુ, પોતાપૂરતુ અમે નક્કી કરતા પણ શિક્ષકના ચારિત્ર્યનો વિચાર સરખો મનમા આવતો નહીં.

એક વાર અમે જત ગયેલા એ દેશી રાજના હિસાબ બરાબર છે કે નહીં એ તપાસવાનુ કામ અંગ્રેજ સરકાર તરફથી મારા પિતાશ્રીને સોંપેલુ, કેમ કે જતના રાજ ઉમ્મરે નાના હતા અને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી નીમેના એક એડમિનિસ્ટ્રેટર કારભારુ ચલાવતા એક જ મહિનાનુ કામ હતુ, છતાં તેવા દિવસ માટે મને નિશાળે મોકલેલો રાજની નાણાની વ્યવસ્થા તપાસવા માટે આવેલા અમલદારનો દીકરો એટલે નિશાળમા મારી સહેજસાજ પ્રતિષ્ઠા હતી હુ મરાઠી ચોથીમા હોઈશ એક દિવસે વર્ગના શિક્ષક મને કહે, "તારા પિતાશ્રીને તો વધુ પૈસા મળતા હશે" મેં એમને જલ્દી, "આટલા રૂપિયાનો પગાર છે" તેઓ હસીને કહે, "એની વાત કોણ કરે છે ? લાચના પેસા તો ધણુ મળતા હશે" શિક્ષકની એ વાત મને ગમી નહીં પણ શિક્ષક બોલે છે એ પિતાશ્રીનુ અપમાન છે, એની વાત સહન કરવી ન જોઈએ, એમના ઉપર ચિડાવુ જોઈએ એવુ તો કશુ મને સૂઝતુ નહીં મેં એટલુ જ કહ્યુ કે, "ના, ના, મારા પિતાશ્રી લાયક લેતા જ નથી"

શિક્ષકે નફરપણે ચલાવ્યુ, 'અરે, જાઓ, કોઈ અમલદારનો નામ જાડી આવે એને એ દોડતો ઘેર આવનાનો, અનેક વાર પગે લાગવાનો અને કહેવાનો કે, મને આમાથી બચાવો' પછી રૂપિયાની મોગી મોગી થેની ઘેર આવે એટલે ઘરમા ચાલતી આવેલી લક્ષ્મીને પાછી કાઢવાની હિમન કેની ચાને ? ચૂપચાપ થેનીઓ લઈને પેગીમા

નૂના દશે વર્ગના હો ગએા પણ એના જ રસથી મધુ સામગના દના મારા પિતાથી માગિ ચલીન દશે એરી નિરુધરની હાપ કોઈના મોગ હિપર મે લેઈ ની, પણ હું કેવો બાળશાળી હોઈશ એના ખ્યાનથી જ બધા મારા તરફ લેના લાગ્યા !

મને ઘણું દુઃખ થયું મે ફરી ફરી કહ્યું કે, મારા પિતાથી એવા નથી = પણ શિક્ષક મારે જ જ્ઞાના ? અને એ ॥ ઇલાજ શો પ્રવે એની ખમગ ની એવે મમસમીને હું બેસી ગઈો ધરમા આની પિતાથીને કોન તો તેઓ શિક્ષકની ધૂન મરી નાખત, એની નોંધરી જાન 'હું બોલ્યો જ નથી, એમ એ મહેન આ વર્ગના હોકરાઓની માફી પણ ગળૂ મગ પણ આવું મર્દિરના જેવું હોય છે એમ મારા બેનમા આન્યુ જ નવી મન શિક્ષક પ્રતે અણુમો થયો અને વર્ગના બાળક તરફ પણ નક્કી મોટે નકી શિક્ષક ચર્મને આવું બોલે એનું મને આશ્ચર્ય થયું, હું ખ પછી થયું શિક્ષકની ન્યાતમા ન શોભે એવો માણુ છે એનું જ મનમા ગઈ મધુ શિક્ષક વોઠોએ વિદ્યાર્થીઓ આગળ સાગ જ ચિત્રો દોરવા જોઈએ એટલું તા તે વખતે હું નચુલો દતો તેથી જ જાના શિક્ષકની પેની માતથી મારા મનો કેમ વા ॥

બાળવળના દેવો - ૧

મનાતની થાભ ૩ મુળનુ વર્ષ એને મતો, હિત્તવો અને તહેવારો
ની અખડ ધન્યતા મળી દાદીને ધન્ય મામાન્ય ન્યહારમાં મળે
ગમ ગણો ન હતો અંદાર રાવી અમને મધાને દમ વાગ્યાની આમ
પાસ ખરડાવે, અને સાજે પોતાની દશમી અથવા થાવીપીઠ અન્ય
તૈયાર કરી એકની એકવી ખાઈ ગય હુ તો આજી (દાદી) સાથે
વાડ કરી એ થાવીપીઠાથી ભાગ પડાવ્યા વગર રહેતો નહી બધી
ગીતે નિવૃત્ત થયેની આજી મારા પ્રત્યે સહેજસાજ પક્ષપાત રાખતી
અને પોતાના અમણ જીવનના ભગ્નમાથી ધાર્મિક વાર્તાઓ કહેતી

મહાદેવ એ બેગી છે એમની લાલપીળી જટા માથાથી પગ સુધી
લામી હોય છે આજે શરીરે ભસ્મ ચર્મે છે એ મોટો મખ ભર્ષને
ભુમ્ ભુમ્ ભુમ્ અનાજ કરે છે એમના પત્ની પાર્વતી રૂપરૂપના ભગ્નર,
પણ એવા ધેના પાછળ ગાડા થયેના મહાદેવ સ્મશાનમાં ભટક્યા કરે
અને પાર્વતીદીની એમની સેનાને અથે પાછળ પાછળ ફરે એવા એના
શબ્દચિત્રો આજી પોતાના ટુકા ટુકા વાક્યોમાં આપ્યા કરે અને
મારા મન આગળ મહાદેવનું ન્યમિત્ત સાન અષ્ટ ચર્મ મણુ કાણુમાં
રાજી થનાર, કાણુમાં કેપાયમાન થનાર, અને જગા કામત્વ કહ્યું
એને ફરી રાજી રાજી થનાર એ દેવ મો જનુ જ નહાનો ચર્મ પડ્યો
બ્રહ્મા જેવો એ બીજા નહી રામમો જી સુકિતપ્રસુકિતથી ટેતરનાર
અને માત મરનાર પિસુ જેવો એ ચતુર નબી એ તો ભત્તમાસુરને
પણ માગે તેવું વચન આપે, અને ભગ્નમાસુર રૂડે પડ્યો એમલે જીવ
ભર્ષને નાસે જોગા શકર વિષે માગી વિશેષ ભક્તિ જામી માણુમ
ગૃહસ્થાશ્રમ કરે તો તે મહાદેવ જેવો જીવો જોઈએ સ્ત્રી । ગર ।

હને તો ૧૨ ચનાચ્છે હાજારના પ્રત્યે પ્રેમના નેણ નોને ને
મનાવના લેટતુ છીજાપણ નો ન ન દોતુ જોઈએ, એવો ખ્યાન
અસ્પષ્ટપણે ગંધાયો.

અમારા વચ્ચી થાડે દૂર એ મોટો ફૂલો હતો એની પાછા
આજના થોડા-ઠોડા કીમ્બા હતા આજ કહે, “હુ, આજના ફૂલ મન
તેના હતો આજે આપણે હનુમાનને એની માગા ચડાવીશું મે
એ ફૂલ તોડીને મધી જોયુ એમા મુલામ ન હતી આજે મધુ,
“હવે ફૂલ દ એ ફૂલ તે સૂધ્યુ તે હવે હનુમાનને ચાલાય નહો
એ તો તારુ ગોટ થયુ મળાય હુ એ- ધાર્મિક પાક નીખ્યો
ભગવાનને ભોગ નાવવો હોય તો તે અણચાખેનો જ હોવો જોઈએ
ફૂલ ચડાવતુ હોય તો તે અણમૂઠેનુ જ હોય સૂધ્યુ એમલ અપરિત
થયુ ઉપભોગ હૈ- રતુને મનિન મે છે એ જનની માન્યતા
મધાર્ધ

“પણ આના ગંધરહિત અને ઝાલ ફૂલો આપણે હનુમાનને કેમ
ચાલીએ? જાઈ, મોગરો, નપો, ગુનાય એના સરસ મગ્ગ ફૂલો
ઠોડીને આ આજના ફૂલ નીલ ચડાવીએ? મે પૂરુ આજે
મધુ, ‘તને ખાતર નથી? હનુમાન બાળમદ્યચારી છે ને નજીવીની
ઠે એને ખાવા જ ફૂલો ગમે’ બાળમદ્યચારી અને નજીવીની
નીન મમગત્વા લેટવો હુ મોગે ન હતો મે એમલ તારની મદ્યુ
કે હનુમાન નજી વિચિત્ર છે એટલે જ એને આના ફૂલ ગમે છે
અમે ખૂબ ફૂલ બેગા મા નાના (અમે જ લાઈમાનો પાચમો લાઈ)
પણ મદદમા આ થો ખારી વામી માળા તૈયાર કરી હવે એ માગા
હનુમાન કેમ પહેરે છે એ જોના આજ જોડે હુ માનુતિના મદિમા
ગયો તેન અને સિદ્ધના પડ જોના ઉપર માગ્યા છે એરી મૂતિ મને
ગમી નહી, પણ દેવો વિશે જનમા અણખમો આણવો એમા પાપ
છે એમલુ શીખ્યો હતો, તેથી મારી બધી માળબક્તિ બેગી મરી

હતુમાન પ્રત્યે મેં શ્રદ્ધા કેળવી ફક્ત એની નામી પૂછડી ગમા ના
મને મુશ્કેલી ન પડી તે વખતે કળાનો ખ્યાલ અરખો ન હતો, નહીં
તો હું જરૂર કહેત કે કળાની દૃષ્ટિએ પૂઝડી નગરનું શરીર અપૂર્ણ
ખરું હતુમાનની પૂજન પૂરી થઈ ગઈ અને અમને પ્રસાદ મળ્યો ધણ
ધીરે સૂઈ અને ખાડનો પ્રસાદ હતો મેં પૂછ્યું, આશુ, આપણને
આ પ્રસાદ શા માટે આપે છે? આશુએ મ્હું મારુતિએ નૈવેદ્ય
ખાધું આપણને એની ખમર ન પડે પત્રી જે બની ગયું તે આપણે
બધા પ્રસાદ તરીકે ખાઈએ છીએ મેં પૂછ્યું 'આપણે એકું
કેમ ખાઈએ? આશુએ જવાબ વાળ્યો, માણસનું એક ન
ખવાય માણસે આખું એટલે અપવિત્ર થયું પણ ભગવાન આપે
ત્યારે તો એ વસ્તુ વધારે પવિત્ર થાય છે ભગવાનના પ્રસાદ તો માગીને
પણ ખવાય પણ જોઈને એક બાઈએ એમા ઉમેરો કર્યા 'પણ પ્રસાદ
મૂંડી ભરીને ખાવાનો નથી હોતો હો, એ તો સહેજે અખાય
પ્રસાદની તીખાશ અને એનું ગગપણ મારા મોઢામા મમ મરતા હતા
ભગવાનના પ્રસાદમા બન્ને હોય એવો પણ કાર્મિક ખ્યાલ તે રખતે
ન ધાયો હશે

મદિરમા એક બાનુ એક પુરાણી ચોતાની પોથી છાડીને એમા
નું એક પાનું હાથમા લઈને વિરરણુ મરતો હતો એવો અનામ
મદિરના નાનખડા ધુમખમા ગુજતો હતો તે સુ બોલે તે તો હું
સમજી શકતો ન હતો પણ એની આગળ મેંટવી બહેનો એકામપણે
સાબગતી જાય અને હાથ વતી પૂજનની દિવેટો તંપાગ રતી જાય
એ દૃશ્ય મને ગમેનું કોઈ પણ બહેન પુરાણુ સાબગવા અદર આવે
એમલે એક પવાનું ચોખ્ખા પુરાણી આગળ દાનવે કોઈ સામરના બે
ચાગ ગાગડા મૂકે, કોઈ અમગજતી સજગાયે એમલ મહેન પાર્શ્વ પિસો
મૂકે મેં જોયું કે પુરાણીજીવા ચોતાની આગળ શ મુખય ૧૬ એ નગર
ચોતાનું બિલકુલ ખ્યાલ નથી એમ જતાવવાનો પ્રયત્ન મરતા જતા
મને આશ્ચર્ય થયું

અણ્ણનો સ્વભાવ યહો મરકરો એને જ્યારે મે કહ્યું કે મદિરે જઈ હનુમાનને જોઈ આપો ત્યારે કહે, “તને ખબર છે કે હનુમાન નાકથી શ્વાસ લે છે? કાંયે જઈને એના નાકમા આગળી વાની જોજો ૧૩૧ દડો પવન આવશે ” અણ્ણ મારા મોટા ભાઈ એને વિરે મારા મનમા આદર હતો દવે અણ્ણા માનની મરકરી કરે ત્યારે મારે શું માનવું? આજીએ ચિડાઈને કહ્યું “જન જન, આવી ગયવી વાતો કરીને બાળકોના મન ભ્રમાવીશ ની ” અણ્ણાએ હસતા હસતા આગળ ચલાવ્યું, “હું કયા હનુમાનની મરકરી કરું છું? હું હું છું હનુમાન જીવનો છે નાક વળી એ શ્વાસ લે છે એની આગળ ભોગ ધરો છો તે એ ખાતો નથી પણ સૂઘી લે ઇ, તેથી જ ભોગમા મૂકેની વસ્તુઓ જ્યારે પ્રસાદ તરીકે આપજો ખાઈએ છીએ ત્યારે કીડીફીળી હોય છે

હિંદુ માનસ પ્રિયિત્ર છે ભગવાન વિષે અનન્ય ભક્તિ હોવા ક્રતા એની છૂટથી મરકરી ખરતા વાધો નથી આવતો પોતાની ગાય કે બેસ જગનમા ખોનાઈ જાય તો એવો મર-રો માણસ પણ પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી માનના ગાખવાનો કે દોગ પાછું આવે તો એક આનાની સાકર હનુમાનને ખવડાવીશ હનુમાનની મરકરી કરનાર કેટલાય લોકો મે જોયા છે કે જેઓ આખો જન્મારો શનિનારનો ઉપાસ કરવાનું ચૂકના નથી

બાલપણના દેવો-૨

મારો બીજો ઝાળખીતો દેવ તે દેવ્યા ગણપતિ મારા નાનપણમાં અમલદારોની પત્નીઓ ટોળે વગીને મદિરે જવામાં શોભા માનતી હતી સાળે મદિરે જવાનું હોય ત્યારે આર્ષ સારામાં સારા કપડા પહેરી, એક ગાય ઝોડી, બધા ધરેણા પહેરી બીજી બહેનોની ગાહ જુએ. જોડખી બહેનો આવે એટલા પગવાળા તો હોય જ હું પણ એમની સાથે કેઈ કેઈ વાગ મદિરે જતો પટવાળાના રક્ષણ તમે બહેનોનું આવું સરસ ધણુ આવતું જોઈ મને મળ પડતી પણ કેઈ ઝટ ઝટ આવે જ નહી હું આગળ જઈ ને પાછળ આવું હું આર્ષ પાસે તકરાર કરું કે “આટલી નારમા હું તો મદિરે ત્રણ વાર જઈ આવત ” આર્ષ કહે, “મોગ લોકો ઉતાવળે ચાલે નહી ચાલે તો બૂન દેખાય ” મે આર્ષને પૂછ્યું, “ પણ આર્ષ, મદિરે જતા તું મધા ધરેણા કેમ પહેરે છે ? ” આર્ષએ હમી પડીને કહ્યું “ભગવાને જે બગ્ગન આપી હોય તે એની આગળ ન ચોરીએ હું મદિરે જઈને ગણપતિને કંદુ છું કે તારી કૃપાથી મને આ મારા કપડા અને મારા ધરેણા મળ્યા છે તારી કૃપાએ છોકરા પણ સારા નીવડ્યા છે છોકરા મોટા થાય ત્યારે એમને માગ કરતા પણ વધારે આપવું

દેવ્યા ગણપતિની મૂર્તિ હીન્દીકી જાતની હતી, અમે ગયા એટલે પૂજારીનો છોકરો અમને ચગણામૃત આપવા આગળ આ યો ચરણા મૃતમાં ચૂન ખાડ મધ વગેરેની મહેજસાજ મહેડ દતી મે આર્ષને પૂછ્યું, “આનંડો નાનો છોકરો ગણપતિને શી રીતે નવડાવતો હશે અથવા તિનક કરતો હશે ? ” કાકે કહ્યું, “ ગણપતિની દુન જાદાગ આવી છે ને ? એના ઉપર ચડીને એ ગણપતિને નનડાવે છે ” બધા હસી પડ્યા, અને જાણે હું જ ક્યેત થયો હોઉં તેમ હું ત્યાંથી ખસી ગયો

ગણપતિ ઉદર ઉપર મેસે છે એને મોદક બહુ લાવે છે એ બુદ્ધિનો દેવ છે લાલુતરની શરૂઆત એના નામથી જ કરવી જોઈએ એક દિવસ મોદક ખાઈને ઉદર ઉપર સવાર થયેના ગણપતિ તોલ સાચવી ન શક્યાથી નીચે પડ્યા એ જોઈને આકાશમાં ચંદ્ર હસ્યો ગણપતિ ચિડાયા એમણે પોતાનો એક બાળુનો લામો દાત તોડીને ચંદ્ર ઉપર ફેંક્યો અને એને શાપ આપ્યો કે તારું મોઢું કોઈ નહીં લુએ ચંદ્ર ગભરાયો, પસ્તાયો અને રોના લાગ્યો એણે ગણપતિ પામે ઉ શાપ માગ્યો ગણપતિને દયા આવી એમણે કહ્યું, “વરસમા એક જ દિવસે — ભાદરવા સુદ ચોથે — તારું દર્શન અમગળ ગણાશે તે દિવસે જે કોઈ તારું દર્શન કરશે એના ઉપર ચોરીનું આજીવન આવશે” આનો પરચો જોવો હોય તો જગનમાં જઈ તપાસો જગતના બૂડા પછુ ગણેશચોથને દિવસે રખેને ચંદ્રનું દર્શન થાય એ બીકે ઝાડીઝાખરામાં માથું ખોસીને બેસી જાય છે આ બધું સાબળીને મે પૂછ્યું

“પછુ જો બૂનેચૂકે આપણાથી ચંદ્રનું દર્શન તે દિવસે થાય તો ?”

“તો એનો ઇનાજ છે કોઈ પડોશીના ઘર ઉપર પથરા ફેંકવા પડોશી ચિડાઈને ગાળ દે એવે પડી ચોરીનું આજીવન જાય છે !”

જેવી બીજી તેવો એનો પરિહાર જેવો સમાજ તેવો એના દેવો એમણે જ આદિત્રિ વા મીઠ્ઠીએ મ્હુ ■ યદન પુરણો મર્ચતિ તદન્નાસ્તસ્ય દવના । માણસ જેવો આહાર ખાય છે તેવો જ આહાર ખાનારા એના દેવો પછુ હોય છે આજ તો આ બધી પૌરાણિક વાર્તાઓ રૂપક તરીકે સમજાવવાનું મન થાય છે તેમણે જમા સુધી રૂપક બધે બેસે નહીં ત્યાં સુધી અસતોષ રહ્યા કરે છે નાનપણમાં એવું ન હતું તે વખતે આખો સમાજ પછુ બોળો હતો દેવોમાં શક્તિ હોય, ભક્તોનું રક્ષણ કરવાની કાળજી હોય એમણે જમ તે ઉપરાંત દેવોનું ચારિત્ર્ય જોયું હોતું જોઈએ, તેઓ પક્ષપાતરહિત હોવા જોઈએ એવી અપેક્ષા ન હતી દેવોને જુ શુદ્ધ કરવા જતા તેમનામાં કશું વ્યક્તિત્વ જ રહેતું નથી આમ કરતા કરતા જ વેદાંતી ઈશ્વર નિર્ગૂણ નિરાકાર થઈ

ગયો હોવો જોઈએ મમાળનાં ખાત્યકાળમાં દેવો સમાજની શ્રેષ્ઠ વિભૂતિઓની સુધારેલી આશ્ચિત્તિ જેવા જ હોય તે અને તેથી જ દેવો આટલા વદાવા ધર્મ પડે છે

અને ઉચ્ચ દૃષ્ટિએ તપાસના કોણુ દલી શકે કે આજની આપણી, પ્રૌઢ લોકોની, ઈશ્વર વિષેની માન્યતાઓ પણ ખરા ઈશ્વરને અને એના સાચા સ્વરૂપને મથાર્થતાએ રજૂ કરે જ છે?

એક દિવસ ત્રણ ગાંધેય લોકોએ એક મુઠ્ઠા (નાગિયા) જોયું એટલે એવું માન્ય નામ આપડે નહીં એક જણે કહ્યું, “જુઓ પેલું સુમંગ જાય છે” બીજો કહે, “તું કેવો જગરી છે! એને સુમંગ કહેવાય? એ તો મુસંગ છે” ત્રીજો કહે, “જલ્દી ડાલ્યા ન જોયા હોય તો! કોઈ કાળે શાસ્ત્ર વાચ્યું છે? એવું નામ તો ધુમ્મસ” સુમંગ, મુમંગ ધુમ્મસ વગેરે ખૂબ ક્વચેતઃ ચાલ્યો અને મુઠ્ઠા એ સાચું નામ છેવટ સુધી કોઈને મુઠ્ઠા જ નહીં.

બોળા લોકોની ઈશ્વર વિષેની બોળી કંપના જોઈ ચિકાનાગ લોકોએ જાણ્યું જોઈએ કે આપણે પણ ઈશ્વરની સાચી કંપનાથી કદાચ એમના જેટલા જ દૂર દઈશું અમાગી ઉપરનો માણસ રસ્તા પરના માણસને હમે અને કહે, ‘જુઓ, તમારા કરતા હું સુરજની કેલો નજીક છું! એના જેવું જ એ હશે લોકોનું અજ્ઞાન આપણે જરૂર દૂર કરીએ, વહેમ ને ધતિગ જેટલું જ એને ત્યાગ્ય ગણીએ, પણ બોળા સમાજની બોળી કંપના વિષે સમજાન રાખીએ, એટલું જ નહીં પણ એની પાછળ રહેલી સ્થૂળ પણ નક્કર ધાર્મિકતાની કદર પણ કરીએ

ગણપતિની સુદર મૂર્તિઓ ઘરમા આણી ત્રણ દિવસ એમની પોણીપચાર પૂજા કરી, બ્યારે અતે એમને કુવામા કે તળાવમા પધરાની દેતા ત્યારે ચિત્ત ઉદાસ થતું, અને અમે બાળકો જોરથી બોલતા, “ગણપતિ મારપા મોરિયા, પુલ્યા વર્ષા વવકગ મા.”

ગદ્ય પ્રાર્થના તે જ હૃદય પ્રાર્થના

નાનપણમાં મેં ખર્ગી પ્રાર્થના સાંભળી તે મારી માને મોઢે એમાં કવિના ન હતી દેશ માપ્યા મગેશા મહારના આમ્હી અતાન આહો, આમ્હાના કાલી પ્રગત નાદી આમઆ હાવન તુમી મેવા હી ઘડત નાદી તે મરં દામા ૫૨ આમએવર અમુક અમુક સકા આમે આહે તે દમા કડન દૂર ૫૨ આણિ સર્વાના સદ્ગુણિ દે શક્ય તિનકયા લવમ આમ્હી બારા બાલણાચી સમારાધના વાનુ એ લધુરુદ ૩, યાગખાની તુમયા મવેમારી ચેહ સર્વાએ બરે કર " આ જાનની એ પ્રાર્થના રહેતી ધરમા કોઈ માદુ પડે કે એની જ કોઈ મુશ્કેલી આવે ત્યારે પૂજની ઝોરડીમાં દેનરમા આરી પ્રાર્થના મને અચૂક સાંભળ્યા મળતી યસ્તુસ્થિતિ સાથે નધમેસતી અને હૃદયના ભાવો જેવા હોય તેના ન્યક્ત ૫૨તી આ ગદ્ય પ્રાર્થનાની અસર મારા મન પર સચોટ થતી હવે આપણે સુરક્ષિત છીએ એવો વિશ્વાસ મનમાં રેખ થતો, જે આગતીઓ બરાગીને કોઈ બાળે રેખ થતો નહીં

૧૮૮૮માં જ્યારે પહેલારહેના અમે ઘાટાખાની (ઘાટ તળે) ઠોકજામાં મગેશા ગયા ત્યારે રિવા / પ્રમાણે ગામમાં પહેલચતાવેત અમે 'ધૂળબે' નો વાર્ષિક મ પૂરો કર્યા શરીર પરની અને પગ પરની ધૂળ ખખેચ્યા વગર યાત્રીઓ ગંનની ઉત્ક્રમથી મદિરે દોડ ■ અને 'શં' ને છે એને ધૂળબે' મ્હે છે અમે મદિરે જઈને અમારા પુરોહિતને કહેવ । યુ કે અમે આપ્યા છીએ અમને ભગવાન પાસે લઈ જાઓ ભગવાનના દરબારમાં પરિચય કરાવનાર કોઈ જોઈએ જ ને ? પુરોહિત અમને ભગવાન આગળ લઈ ગયા અને એણે

ચના યુ દેના મહારાજા । હે બાળકૃષ્ણરામ કાલેનર સ્વકૃદ્ બલુચ્યા
બેગીમાગી મેળગાવ શહાપુરુષન આને આરેત મહી દિવસ સેવેસાગી
રાહાતીન યાચી મેવા માનૂત થે આણિ યાચે બરે કર ' આટલું
મ્હીને પુરોહિને ભગવાન આગળ અમાર નારિયેળ ધધુ પડી તે
વધેરીને એ વાગી પોતાને માટે રાખા અને બીજી વાગીમા ફૂન
તુનમી મીરીપત્ર વગેરે પ્રસાદ મળી એ અમારા હાથમા આવી શી
તે દિવસની ધન્યતા ! મનમા થતુ કે ભગવાન ખરેખર આ મધુ
આભળે છે અને કૃપાવત થઈને એ પ્રમાણે કરે છે

પડી હુ પણ મનમા ને મનમા આવી પ્રાર્થના કરતો થયો
મે ક્યાક કધુ જ છે કે ત્રાસલુ મહિનામા પહેલા સોમવારને
ગિરસે મારા પિતાશ્રી કૃષ્ણદેવને ઉદ્દેશીને એ મગળ લખતા અને એમા
વરસ દરમિયાન થયેની બધી ઐતુમિક વટનાઓ દાખન કરતા એની
પણ માન મન પર જીડી અસ્સર થઈ જોકે આરા કાગળો લખવાની
બાનનમા પિતાશ્રીનુ અનુકરણ કરવાનુ મને સજ્જ નહીં સજ્જત તો
બીજુ કાઈ નહી તોપણ કુદુમનો ઇતિહાસ દ્રમમા મળી રહેન

પિતાશ્રીએ લખેના એવા કાગળો વાંચ્યા પડી મારા મન પર
જે જીડી જાપ પડી તે એ કે આપણે અનાથ નથી એ અર્વસમર્થ
સત્તા આપણી સલામ લે છે એની ઇચ્છા અને નવસ્થા આપણે
જાણતા નથી આપણે માટે શુ હિતર છે અને શુ હિતર નથી તે
આપણે જાણતા નથી આપણી નાગમીઓ પ્રમાણે આપણે સુખી કે
દુખી થઈએ છીએ જે લખના આપણને કારી થા જેવી લાગે છે તે
અનિષ્ટ જ હો એમ માનનાનુ કારણ નથી મારી બહેન ન્યારે
ગજગી ગઈ ત્યારે ભગવાને એને પોતાની પામ બોનાવી લીધી એમ
ન્યારે પ્રાર્થનામા મે સાંભળ્યુ ત્યારે મને થયુ કે આજ્ઞા ગઈ એનુ
દુખ આપણને વરૂર થાય પણ એનું તો અગ્રેય થયુ નથી ભગવાનને
જોઈને આજ્ઞાને કેટલો આનંદ થયો હશે એક દિવસે મનમા વિચાર
આવ્યો કે ભગવાન યાસે ગયા પડી પાછા કેમ આવતુ નહીં હોય ?

આજે જે આછા આનીને ભગવાનને ત્યાંની વાત કરે નો કેલો
આનંદ થાય ! ” મીન્ને પ્રિયાર મનમાં આવ્યો કે “ ભગવાન જે
કરે છે તે જ સાદ છે એમ સીકારીને આપણે ચાનવું જોઈએ

મારા મનની પનાઓમાં ગમથન હમેશા ચાનતી ભગવાન
પાસે ઢાઈ પણ માગુ અને તરત મનમાં આવે કે ભગવાનને મધી
ખમર છે જે યોગ્ય હશે તે એ કશું જ પ્રથમ એક રીતે માગુ
એમાં ખામી જોઈને એ માગી સુવાડુ તેમાંય દોષ જોઈ એટલે
ફરી મૂકાઈ અતે થાકીને કંટુ કે મને માગનાયે આનંદ નથી
અને ધરજતાયે આનંદ નથી કંટા અદા કેળીને જેમાં જાઉં એ
શું જોઈ ? ”

છેક નાનપણમાં કેળાયેની આ ક્ષતિને ારણે સકામ પ્રાર્થના
એની તો મે એત્રણ વાર જ કરી હશે પણ ત્યારે મારે હાથે ઢાઈ
મોગી જૂન થાય ત્યારે પ્રાર્થના ખી વચન આપતો કે, હવે ફરી આવી
જૂન ન કર જે થઈ છે એની ક્ષમા કરજે જૂન મારે સજા કરવી
હોય તો ભરે કર પણ મનમાં તો ક્ષમા વૃત્તિ જ રાખજે ક્ષમાયુક્ત
સજા મળે તે સુમેથી બોગીશ મારી બાધરતાને પોષણ આપીશ નહીં
પણ તારી ક્ષમાનો અનુભવ મને મળવો જ જોઈએ

આરતી

ધર્માનુભવ મેળવવાના માધનને માધના કહે છે એ સાધના જેટલી બાલ્ય હોય તેટલી સ્થૂળ હોય છે ખરી માધના આતરિક જ હોય જિગલુમા જનરીને જોઈશું તો ખાતરી થશે કે ધર્માનુભવ મેળવવાનું સાચું સાધન તે આપણુ આપુ જીવન જ છે જીવનનું દરેક અંગ અને એની દરેક ક્ષણ આપણને ધર્માનુભવ તરફ જ લઈ જાય છે એ અનુભવ જો બેદરકારીથી કે ગદ્ગદતથી આપણે વેડી ન નાખીએ અને જાગૃતપણે એનો સમ્મદ કરીએ તો અનુભવની મૂડી સમૃદ્ધ થતી જાય છે અને જેમ વહેવારમાં મૂડી આપણને બ્યાજ મેળવી આપે છે તેમ ધર્માનુભવનો નિવારપૂર્વક સમ્મદ કરવાથી એ સમ્મદ જ એક જાતનો વિશેષ ધર્માનુભવ અને છે અને એમાંથી નવી નવી વસ્તુઓ નીતરે ॥

આ વાત મારા મન ઉપર દસી ગઈ પ્રાર્થનામાંથી પ્રાર્થના મોટા ભાગે અર્થ વગરની યાત્રિક કનાયત જેવી દેખાય છે અને વણી વાર ને તેની હોય છે પણ ખરી છતાં મારા બાળપણમાં કોણ જાણે શી રીતે, પ્રાર્થના મારે માટે જીવતી રસ્તુ થઈ ગઈ હતી

પિતાશ્રી પૂજાને અતે પ્રાર્થના કરતા, પણ તે મનમાં જ એમનો ભક્તિ-અદ્ભુત ચહેરો કોક કોક વાર મારી નજરે પડતો પણ તેનો અર્થ હું સમજતો ન હતો

ઉત્સવપ્રસંગે પૂજાને અતે, અમે બાગકો તાળીઓ વગાડીને આરતીના પદો ગાતા એ અમારી પહેલી પ્રાર્થના હતી એ આરતીઓ મરાઠીમાં હોના છતાં એના અર્થ તરફ અમારું ધ્યાન જતું નહીં ઉચ્ચારણમાં બૃહ ન થાય અને તાલ સચવાય એટલી જ ઇતેજારી રહેતી, અને જતા ભગવાનને પ્રિય એવું ઈર્ષક આપણે કરીએ છીએ

કર્તવ્ય પાર પાડીએ છીએ, અને એમાંથી આપણને પુણ્ય મળશે, એટલી ભાવના મનમાં ઊઠતી અને લાગા કાળ સુધી ટકતી ‘ભવ સાગરમાં ડૂબીએ છીએ, સંક્રમમાં સપડ્યા છીએ, આમાંથી ઉગારનાગ ખીન્તુ કોઈ નથી, વિદ્યોથી ઘેરાયા છીએ,’ એ અર્થના વચનો એ આરતીઓમાં આવના અમે અર્થ જાણતા થયા ત્યારે પણ એ સકંટો, એ વિદ્યો અને એમાં ડૂબી જવાપણુ અમારે માટે કશું હતું જ નહીં. આગતીમાં વ્યક્ત કરેલી ભાવનાઓ ઝોડી લેવાનો કોક કોક વાર અમે પ્રયત્ન કરતા પણ એમાં કશો અર્થ રહેતો નહીં મને તો એમ જ લાગતું કે આ કવિઓ પણ ભાવના-ગદગદ થયા વગર અમસ્તા જ રાન્દો જોડી કાઢતા હશે મારા નાનપણના દિવસોમાં ધાર્મિક કા પો જોડી કાઢનારા કેનાક કવિઓનો રચનાનંદ જોતા અને તેમાં ભાવનાનો તદ્દન અમાર જોના તે વખતનો મારો અભિપ્રાય — કે આ બધા જોડકણા છે — સાચો જ હતો આજે પણ કેળવીય કરિનાઓ આ રીતની જ હુ જોઉં છું આગળ જતા અમર્થ રામદાસના કડુણાજીકો ત્યારે સાબળવાને મળ્યા ત્યારે અદરથી લાગવા માડ્યું કે આ કવિ માયો લાગે છે એ ખરેખર જાગરો થયો છે તુકારામના અભગો પણ એ જ રીતે જીવતા વચનો જાણતા પાવપ્રતાપ, રામચિન્મય વગેરે પ્રથોમાં જે પ્રાર્થનાઓ આરતી તેમાં અનેક વાર મન તહીન થતું કોક કોક વાર આજો બીની પણ થતી પણ સામાન્ય ભજનો તો બધા જોડકણા છે એમ જ લાગતું (આજે એને જોડકણા ન કહેના ભાષા વિનામ અને કલ્પના વિનાસ કહીશ)

ત્યારે મતોના ચરિત્રો સાબળવાની તક મળી ત્યારે જ મારે માટે પ્રાર્થના એ જીવતી વસ્તુ થઈ સતો પોતાના જીવનનો સદુપયોગ થાય એ માટે દિગ્ગજર રહેતા જીવન ભગવાનમય થાય એની એમને તાનાવેની લાગેની જાણાતી એમના પ્રત્યે આદર અને ભક્તિભાવ જાગે તો બધો એમની પ્રાર્થનાને વળગ્યો આ રીતે સતોના જીવનમાંથી પ્રાર્થનાના સ્વરૂપનો સપ્સાહકાર થતા લાગ્યો સારુ થયું કે નાનપણમાં

પ્રાર્થનાનું મહત્ત્વ સમજાવનાર પ્રવચનો. મને મળ્યાં નહીં, સતોના જીવન એ જ પ્રાર્થનાનું રહસ્ય પ્રગટ કરનાર દીપિકાઓ હતી કે હૃદયથી પ્રાર્થના કરતો થયો.

નોંધ : મંસ્કૃતમાં આત્મિક એટલે સંકટ. દુઃસત્પત્તાનામ પ્રાણીનામ આત્મિકાશન કામયે । દુઃખથી દાઝેલા લોકોનું સંકટનિવારણ હું ચાહું છું આત્મિક એટલે હેરાન થયેલો આ ઉપરથી ભગવાન આગળ દીવાઓ ફેરવી ફેરવીને સ્તુતિ કરવી અને સંકટનિવારણ માટે વાચના કરવી એ આખી પ્રક્રિયાને આત્મિક કહેવા લાગ્યા અને હવે તો બધી જ દેશી ભાષાઓમાં આગળી ઉતારી એટલે ભગવાન આગળ દીવાઓ ફેરવવા કે ન્યાયવા એ અર્થ થઈ ગયો છે એમાંથી મંકટનો ભાવ સાવ લુપ્ત થઈ ગયો છે લક્ષ્મી જીને વીગ પાછો આવે ત્યારે સંકટનિવારણ થયેલું હોય જ છે એના માનમાં કે વખાણમાં આરતી ઉતારવામાં આવે છે.

પ્રાર્થના એટલે ભગવાન પાસે કાર્ષક પણ માગતું અને તે માગતાં પહેલાં, ભગવાનને અનુરૂણ કરી લેવા માટે, એની શક્તિના અને એની ભવાઈનાં વખાણ કરવા, એ જાનની કલ્પના સર્જન સાહિત્યમાં બધે ભરેલી છે. દેવો જાતે અસહ્ય રીતે હેરાન થયા હોય અને શકર કે વિષ્ણુ પાસે દોડ્યા હોય તો “ભગવાન, દોરો દોડો બચાવો,” એવો સ્વાભાવિક પ્રાર્થન કરતા નથી, પણ ભગવાનના દરબારમાં જઈ ગીતસંગ ભગવાનની આગળ માનપત્ર વાચના હોય એવી રીતે પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન આપી ભગવાન આગળ દાક્ષી દે છે અને ભગવાન પૂરતા ગણ થયા છે એમ લાગે એટલે ધીમે રહીને પોતાની અરજીની મુનાવણી કરે છે. એનું જ અનુકરણ શ્રીધર, મલીપનિ આદિ મરાઠી કવિઓએ પણ કર્યું છે છેક નાનપણમાં પણ મને એ બધું વિચિત્ર અથવા પ્રતિરૂણ જેવું લાગતું હતું અને તેથી સ્તુતિનો ભાગ હોડી દઈને દુઃ આગળ વાચતો.

આગળ જતા જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનનો રસ ભાગ્યે ત્યારે સ્તુતિનો પૂર્વાર્ધ હું ખ્યાનપૂર્વક વાચતો વાંચતો પણ દષ્ટિ મધી સ્તુતિ અને

અગ્નિ એ બે ભાગનો સમન્વય હું પ્રી શમ્યો નથી અને તેથી
આપ ની ધર્મીય પ્રાર્થનાઓ માથે મારે સમજાવ જાગ્યો જ નથી
પરિણામે મારે સ્વતંત્ર રીતે ધોનાની જ પ્રાર્થના અને પ્રાર્થનાની
મીમાસા ઉપગતની પડી

૧૬

શ્રાવ્ય

સ્વે પોતે ખાતા નથી ક્ષત સૂઝી લે છે અને એટલેથી જ
એમને સંતોષ થાય છે માત્ર આપણે સૂઝેનું એક દૂન કે ચાખેલું
એકું ફળ એમને અપાય નહીં એટલું તો હું ગીખ્યો પણ આગળ
જતા જોયું કે કોઈ તહેવારને દિવસે જાહજીને બોલાવીને એમની પૂજા
કરીને એમને જમાડ્યા હોય તોયે તે ભગવાનને પહોંચે છે ભગવાન
નથી જાહજી ખાઈ શકે છે એ મારે મારે એક મહત્વની ગોઠ હતી
હું પણ જાહજી છું એટલે જનોઈ મળ્યા પછી ‘દેવકાવ’ ને કારણે મને
પણ કોઈ બોલાવી જમાડે તો તે ભગવાનને પહોંચે એ જાણી મને
પોતાનું મહત્વ નિશી લાગ્યું આ મનની અવસ્થા છે માંડુ પણ પેટ
ભરાય મને પણ સ્વા મને અને ભગવાન પણ રાજી થાય માંડુ
એકું ફળ ભગવાનની પૂજામાં ચડાનાય નહીં પણ પૂજા પ્રી મને કોઈ
પણ ચખાડે તો એની મેળે એ ભગવાનને પહોંચે

આ અગ્નિ ધર્મ-અવસ્થા તર્કશુદ્ધ છે કે કેમ એ શંકા સરખી
મારા મનમાં આવી નહીં એ ઉમર તપાસવાની નથી હોતી ક્ષત
ગ્રહણ કરવાની હોય છે મોટરા કહે આપ્તજનો કહે તે જ સાચું
એની સહેલી અવસ્થા તે અપતના દુર્વનમાં હતી ધરમાં જાહજી
જમવા બેસે એકે હું ખૂબ અદાથી એમના તરફ જોતો ઈશ્વરના
નિનિધિ તરીકે એમને જોવાનું અત્યંત પ્રતો

અમારા પરમા મગેશ (મહાદેવ) અને મહાવ્રતી એ અમારા
 કુન્દે દેવમય હોય એટલે કોઈ ગરીબ બ્રાહ્મણ અને એના પત્નીને
 મોલાવીએ તેમના બાળકો પણ જન્મવા આવે દેવે ગરીબ માણસને
 ત્યાં તગી તો હોય જ બાઈને કોઈ વાગ જન્મતા ઉપરાંત થોડુંક
 પશ્ચાત્ત થેર નઈ જવાનું મન થાય પણ માગતા શરમ આવે, એટલે
 બાણામા પીરસેલામાથી થોડું નજર નૂકીને સ્તાડી લઈ જાય
 એટલે પછી એની પૂછી ચાને મારા મન પર એ વસ્તુનો ભારે બોલો
 પડ્યો જેને કુવદેવના મહાલક્ષ્મીની પ્રતિનિધિ તરીકે ઓળખવાનો હું
 પ્રયત્ન કરતો તેને જ ચોર તરીકે ધરના લોકોના મોઢે વળુવાતી
 માલગી હું અસ્વસ્થ થતો કેને પૂછું? મે આઈ આગમ મારી
 મૂળવણુ પક્ષા શ્રી આઈએ કહ્યું "ગરીબોની નિદા થાય નહીં ઈશ્વરે
 આપણને આપ્યું છે, આપણે ગરીબોને આપી છૂગીએ આપણે ભગવાનને
 નામે જે આપ્યું તે ભગવાનો પહોચવાનું જ ફરી વાર એ ભગવાનીને
 બોલાવીશ ત્યારે તેને શી શી પક્ષાન થેર વઈ જવા મારે પણ આપીશ
 એટલે થયું ' હું એક નવો પાઠ શીખ્યો કોઈને ઈશ્વરના પ્રતિનિધિ
 ભનાવીએ તો તે માણસ મની નથી જતો એના ગુણદોષ રહી જ
 જાય છે પાલવાગાની પેરે, તે આપણો જાન ઈશ્વર મધી પહોચાડે
 છે એટલું જ

ત્યાર પછી આઈએ કહ્યું, દામય હોય ત્યાર ગમે તેવો
 બ્રાહ્મણ ચાલે એના ગુણદોષ તપાસવાની જરૂર નથી પણ પિતૃમય
 હોય ત્યારે તાત જુગી છે ધરમા શ્રાદ્ધ કે મદાવય દોષ ત્યારે બોલાવેનો
 બ્રાહ્મણ આપણા વડવાઓનો પ્રતિનિધિ થઈને મેમે છે એ મારા
 વિદ્વાન અને ચારિત્રવાન હોવો જોઈએ એને તપાસવા કરૂં ન
 બોલાવાય

મે પૂછ્યું, ' એમ કેમ ?

આઈએ જવાબ વાળ્યો કેમ કે શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે ભગવાન
 ગમે ત્યાં બ્રાહ્મણને સ્તુત કરે છે પિતૃશ સ્તુત નથી કરતા "

પૂર્વજો મરી ગયા પછી પણ તેમને જન્માડનાના હોય છે, ભલે યગમમા ક્રમ એક બે વાગ જ તેઓ પણ પ્રત્યક્ષ ખાતા નથી, પણ ‘અહીં બ્રાહ્મણો ખાય એટલે પિતર લોકમા વડાઓને તૃપ્તિ મળે’ એમ હું શીખ્યો એ પિતરલોક કયા હશે? ત્યાં પિતરો શી રીતે રહેતા હશે? અદર અદર વાતો કરતા હશે? ઉપરથી આપણને બધાને તેઓ જોતા હશે, એમને ન ગમતું આપણે કશું કરીએ તો તેઓ દુઃખી થતા હશે, આપણને શાપ આપતા હશે, માટે આપણે એમને ન ગમે એવું કશું ન કરવું જોઈએ, તેઓ આપણા ચોક્કસદાર છે, એવું એવું મનમાં આવતું મારા શાસ્ત્રમયો કે મદર્ભમયો એટલે આર્ષ અને આશ્ર એમને પૂછના કે મારા દાદા કેના હશે? બીજા વડાઓને શું શું ગમતું? આર્ષએ કહ્યું “એ (મારા પિતાશ્રી) નાના હતા ત્યારે જ એમના પિતાશ્રી ગુજરી ગયેના ઘડપણને લીધે આખો ગર્ભ હતી પગ લપસ્યો અને ફૂવામાં પડી ગુજરી ગયા મારે આપણે ઠોઈ પાવો તગાડતું હોય ત્યારે જન્મના ન મેમવું જોઈએ જન્મતી વખતે ઠોઈ પાવો વગાડે તો બીજી જવું જોઈએ” હું મરણ સમજ્યો નહીં પૂછતા આર્ષએ જવાબ આપ્યો “એમ જે કે જોઓ ફૂવામાં પડીને મરી જાય છે તેમને ભાગે અર્ગમાં ફૂવાનો કાન કાઢનાનું કામ હોય છે તેમને વિસામો મળતો નથી ઠોઈ પાવો તગાડ એટલી વાગ તેઓ ચાકેના તમણા ઉપર હાથ નૂડી ઊભા રહે છે અને વિસામો લે છે પોતાના વશાને શું દરે છે એ તે વખતે તેઓ જુએ કે તે જ વખતે આપણે મળ્મમાં જન્મના ભેગીએ એ કંઈ ખરામ!” મારા દાદા મિથે મારા મનમાં ભારે દર્દ પિપ્પલું હું પનગી ગયો મે મન સાથે નક્કી કર્યું કે ઠોઈ પાવો તગાડના હોય ત્યારે તો જન્મવા ની જ ખેમું

બધા કહેતા હતા કે આપણે દેવાને જોઈ શકતા નથી પણ દેવો સર્વત્ર હોય છે, તેઓ આપણને જુએ છે, તેમનાથી કશું છાનું રહેતું નથી હવે દેવો સાથે પિતરો ઉમેરાયા તેમની નજર પણ આપણા ઉપર હોય છે કુળને કવક લાગે એવું આપણે હાથે

કશું થતું ન જોઈએ, નહીં તો તેઓ દુઃખી થાય, એટલું જ મમન થો.

ચોડાક મોટા થયો અને ત્યારે કંઈ ખાવાની વસ્તુ વગર પૂછ્યે ખાઈ જતો ત્યારે આઈને ખખર પડશે તો આઈ વદશે એ બીક કરતા પિતરોને ખમર પડ્યા વગર રહેવાની જ નથી, તેઓ દુઃખી થશે, એ બીક વધારે સજ્જડ નીવડી. એ જ માન્યતા અને એ જ બીક કાયમ રહી હોત તો કેવું આડું ચાત !

શ્રાદ્ધ માટે આવેલા બ્રાહ્મણો પ્રત્યે મારી સાગથી વિશેષ રહેતી. તેમને પણ ધોવા ગરમ પાણી આપવાનું કામ મારું. મને થતું કે મરી ગયેલા વડવાઓની મેવા કરવાની આમ નક મળી છે એ કેમ જતી કરવી ?

આધ્યાત્મિક નિયમ અટકા છે એમ પ્રાકૃત માન્યુમ સમજી ન શકે, એને તો એક જ રીતે જ્ઞાન થઈ શકે કે ઈશ્વર આપણી આસપાસ બધે છે કુવપરંપરા એ દરેક ખાનદાનની અમૂલ્ય મૂડી છે એમ માણુસ ઝટઝટ નથી સમજી શકતો. પણ મરી ગયા પત્રી પણ પિતરો છવે છે, એમને જમાડીએ નહીં તો તેઓ જૂખ્યા રહેશે, અમાનના વિદ્વાન અને ચારિત્રવાન બ્રાહ્મણને આશ્રય આપીને જ પિતરોની સેવા થઈ શકે છે; દેવકાવં એ ખરું જોના દયાકાવં છે, એ જ રીતે માણુસ સમજી શકે તે રીતે લોકધર્મે સમગ્રની આશુ છે. દેવકાવં અને પિતૃકાવં એ ધર્મનો મોટો દિસ્સો છે એ વિશે શક નથી.

જીવદયા

ધણા વરમ પડીની વાત છે પ્રાણીઓને મરતા મચાવના કે નહીં, અને બચાવવા એમ મન સાથે નહીં થાય તો એ જ એક ધર્મો ધર્મ એમે ત્યારે શું કરવું, એ વિચારની ગડમથન મનમાં ચાલતી હતી એવે વખતે મેળગુદીના અમારા ધર્મી એક બિનાડી વિધાર્મ એના મચ્ચાને લઈને અમે ખૂબ ગમતા એક દિવસે એક મોટા મિનાડા ક્યાક્યા અમારી ઓરડીમાં ઘૂસ્યો અને એણે તરત માગી મિનાડીનું એક બચ્ચુ પડ્યું મેં એ મિનાડાને લાકડી મારી જતા એ તો એક મચ્ચુ લઈ જ ગયા હું ખી અને અનાક થઈ ત્યા જ થોડો પછી અમારા નારાયણમામા વધારે જોશીતા એમણે ખૂબ પાડી મને મ્હુ “હતુ દોડો, એ મચ્ચાને આપણે હજી બચાવીએ” હું તે પહેલા એમણે મિનાડાની પૂં પકડી, આમતેમ દોડી મિનાડાને ઘેરો એણે મિનાડાએ બચ્ચુ પડ્યું મ્હુ અને જીવ વર્તને નાડો

મિનાડા ફક્ત પોતાનો જીવ લઈને નાગી જતો તો નાધા ન હતો પણ બચ્ચાને ઝાડના પહેના એણે એની ડાક ઉપર એવું તો જોરથી મચ્ચુ લઈ કે બચ્ચુ પણ લગભગ નિપ્રાણ બચ્ચુ મામાએ એને નિપ્રાણના ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ અરોએક કનાડ વેદના વેગને એ બચ્ચુ મામારોના વૈકુલોક તરફ પ્રવાહ કરી ગયું

મામા જિંદા ત્યારે મેં મનમાં ને મનમાં મારો અને રીતે પિયાર કર્યો મામાનો ગળેગુણ કેટલો અમર્ય કે તેમણે મિનાડાની પૂં પકડી, મચ્ચાને બચાવવા કેટલી જહેમત ઉઘાડી હું તો ત્યા ને ત્યા જ એડો રહ્યો મામાએ ખૂબ પાડી એટલે હું પણ દોડ્યો ખરો

અને બિનાડને ઘેરવામા મદદ કરી પણ એ મારી સ્વયંબુ પ્રેરણા થોડી જ હતી ?

પત્રી જ્યારે બચ્ચુ મરી ગયું ત્યારે ખીજી રીતે વિચારે ચાલ્યા બચ્ચાની છેલ્લી વીસ સાલજતાવેત મને રામાની ચાલની યાદ આવી એ બચ્ચાને બચાવીને આપણે શું મેળ યુ ? બચ્ચુ તો મરી જ ગયું એટલે કુદરતની વ્યવસ્થામા દખનગીરી કરવામા કાઈ લાભ છે કે કેમ એ જાતની શકા મનમા ઊડી જો મિનાડને હું સમજતી શકત કે બચ્ચાને ન મરાય, તો વાત જુદી હતી બિનાડે ઉદરને ખાય એ સમજાય એની વસ્તુ છે એ એનો ખોરાક છે પણ મિનાડે બિનાડીના બચ્ચાને ખાતો નથી, મારીને ફેડી દે છે ત્યારે એ શા માટે મારતો હશે ? કુદરતે એનામા એ વૃત્તિ રાખી છે એની પાછળ હેતુ શા હશે ? એના એવા વિચારો કરતા હું મૂઝાયો જવામ ન મન્યો એટલે પ્રસંગે પ્રસંગે એવા વિચારો ઉપતા જ રહ્યા જીવન અને મરણ એ કુદરતનો ખેન છે ઉદર આપણને પગલે છે એટલા માટે જ આપણે ધરમા મિનાડી પાળીએ છીએ મિનાડી ઉદરને ખાય ત્યારે જાતદયાને જુની કરી આપણે રાજી થઈએ છીએ એ જ બિનાડી પોતાના બચ્ચાને મારે ત્યારે આપણે અનાથની વહાર ધાઈએ છીએ અને એ જ્યાં પેખીને મારે ત્યારે આપણો કાવ્યાત્મા દણાય છે અને એ જ મિનાડી માણસના બાગકને નહોર મારે ત્યારે— (મારા પિતાશ્રી બહુ નાના હતા ત્યારે પારણામાં મિનાડીએ માસ અને નાક વચ્ચેના ભાગમા, અર્ધ તો એક નહોર માર્યો હતો એની નિશાની એમના મોઢા પર આખો જન્મારો રહી હતી તેથી જ મારા વિચારોએ ઉપગની દિશા પાડી હતી)

*

*

*

જાગરણના આશ્રમની વાત કે સ્વામી અન્નદેવ આશ્રમના મહેમાન હતા રાત પાંચે દીવાની આસપાસ જીવડા બેસા થના હતા જેવા મધાતા પણ હતા એ જીવડા ખાવા ગરોળીઓ આવતી રૂવળને

મયાવવા માટે અમે ગરોળીને હાળી ઝાઝતા સત્તમેદને એ ગમતુ નહીં તેઓ કહેતા, “ગરોળી જીવડાને પડે છે એ જોનાની કેટલી મગ્ન આવે છે ! જીવડાનો ત્રાસ ઓછો ઠગવામા એ આપણને મદદ કરે છે ” એક વાર એમના ખડાના તમે સપડાઈને એક ગરોળી મરી ગઈ ત્યારે એમને માફ થાય — જીવડાના નહીં પણ ઉપયોગી ગરોળી મરાઈ તેનું !

કેકે આખી રાત પૂ જાણીને કહી અને જીવડાને બચાવવાના ધર્મની ચર્ચા છેડી જાણીએ જે જવાબ વાળ્યો તેને માટે હું તૈયાર ન હતો એમણે કહ્યું, “બવા જ પ્રાણીઓને મચાવવાનો આપણો ધર્મ નથી ગરોળી જીવડાને ખાધ છે એ શું આના પહેલા મે કોઈ કામે જોયું નથી ? ગરોળી પોતાનો ખોરાક શોધ છે એમા — એટલે કે કુદરતી વ્યવસ્થામા પડવાનું મે મારું મર્ત્ય માન્યું નથી જે નવવરોને આપણે સ્વાર્થ ખાતર કે શોખ ખાતર પાળીએ છીએ તેમને બચાવવાનો ધર્મ આપણે માથે લીધો છે એથી આગળ આપણાથી જવાબ નહીં ”

જાણીના એ જવાબની અમે અદર અદર ખૂબ ચર્ચા રી કિશોરલાલભાઈએ ચુકાદો આપ્યો કે “મન તટસ્થ કે ઉદારીન હોય ત્યારે બચાવવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જીવને મચાવવાની રીતિ જાત્ર થાય, દયાલાન જીવે ત્યારે એને દયાવા કરતા જીવને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જ સારું કિશોરલાલભાઈની વૃત્તિ મારા જીવન સિદ્ધાંતો સાથે મધમેચતી હતી એટલે એમનો ચુકાદો સ્વીકારી હું શાન્ત થયો ત્યાર પછી જીવડાના સવાલોએ મનમા કેઈ પણ પ્રકારની અસ્વસ્થતા પેદા કરી નથી એક નાનપણથી જાત્ર થયેનો જીવહિસા અને જીવદમાનો મનાન આ રીતે શાન્ત થયો ઉકેનાયો એમ કહેવાનું મન નથી થતું

દૂરના પ્રત્યેનો આત્મીયતા

જેને હું એક કીમતી ધર્માનુભવ કહી શકું એવી વસ્તુ મારામાં ક્યારે આવી ગઈ અને કેમ, તે હું કહી ન શકું સામાન્ય રીતે લોકો સગાવહાલા અને ઝાળખીતા લોકો પ્રત્યે જ આકર્ષાય છે જેનો પોશાક જુદો છે, જેની ભાષા નોખી છે, જેના ધાર્મિક રિવાજ આપણે સમજી શકતા નથી, એવા લોકો આપણાથી જુદા છે, એમનો અને આપણો સંબંધ ઊર્ધ્વ જ ન શકે, એમની જીવનદૃષ્ટિ જ જુદી છે, એમને તો આપણા વિરોધી જ ગણવા, એના અરજા લોકોને આપણી સાથે ભળવા ન દેવા — એ જાતની વૃત્તિ દુનિયાભરના લોકોમાં અને દરેક જમાનાના ઇતિહાસમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ સેવા, ન્યાય અને ક્ષમા — ત્રણ વસ્તુઓ સ્વર્ગનોને મારે જ હોય જેઓ સ્વર્ગન નથી તેમનો તિરસ્કાર ન કરીએ પણ તેઓ ઉપેક્ષાપાત્ર તો છે જ તેમના પ્રત્યે આપણો કશો જ ધર્મ નથી, એમ સમજીને ચાલનારા લોકો જ દુનિયામાં વધારે છે એક રોમનિશ બાઈબલ એક વાર કહ્યું હતું કે ફ્રેન્ચ જેવી મદગી ભાષામાં જેઓ પ્રાર્થના કરે છે તેમની અરજી શું ભગવાન સમજવાનો કે માનવાનો હતો ! આ પ્રમગ ઊર્ધ્વતાવકા અંગે બંધેનો છે જે રૂપમાં લખેનો છે તે રીતે તો આપણને પેની ડાસીની વૃત્તિ હાસ્યાસ્પદ લાગે છે, પણ દુનિયાભરના અને ધાર્મિક રિવાજો અને સંસ્કૃતિની કેટલીયે ખૂબીઓ આવી ઊર્ધ્વ સંબંધિત માન્યતા પર જ રચાયેલા છે

મારામાં જે આત્મ અવિશ્વાસ પ્રથમથી છે તે કારણે નરા લોકો જોડે ભગતા મને મુરકેની પડે છે જે લોકો મને ઝાળખે છે, માડુ કદગાપણ દરગજર કરે છે તેમની આગળ જ હું ખીરી શકું એવી

સ્થિતિ હોવા છતાં જેઓ દૂરના છે, પરાયા ગણાય છે, અથવા જેમની જીવનાનુભૂતિ મારાથી જુદી છે, એવા લોકોના પ્રસંગમાં આવવાનું, એમનું દષ્ટિબિન્દુ સમજી લેવાનું અને આટલા મહત્વના બેદો પાછળ અબેદના તત્વો ક્યા ક્યા છે એ ગાંધી કાઢવાનું આકર્ષણ મારામાં છેક નાનપણથી હું જોઉં છું.

જેઓ આપણી ન્યાતના નથી, ખાનપાનના આપણા નિયમો પાળતા નથી, તેઓ કેવી રીતે રહેતા હશે અને તેમને પોતાની જિંદગીમાં કઈ જાતનું સમાધાન મળતું હશે એ સમજવા માટે હું લગભગ તનસતો.

અમારા પડોશમાં સોનીના બે ઊકરાઓ હતા એમની સાથે એ જ વૃત્તિથી મેં દોસ્તી કરેલી પડોશનો દરજ્જો નામદેવ શું ખાય છે, સામેના ઘરનો પહેનવાન પોતાના ઊંઘરાઓને કઈ રીતે ઉછેરે છે, એમના ઘરમાં મરઘા શા માટે છે, મુસલમાન ઊકરો ગમ્યા—તેને એની મા કઈ બાનામાં બોલાવે છે, એ બધા મારી બાળજિજ્ઞાસાના વિષયો હતા.

જ્યારે અમે કારવાર ગયા ત્યારે મેં જોયું કે ત્યાંના બ્રાહ્મણ લોકો નાહના માટે—અરે, કોળો કરના માટે પણ—બ્રાહ્મણોતરનું પાણી વાપરે છે, એ જોઈને હું તો દિગ્ધર્ષ થયો. અહીં બધે હડહડતો કમિયુગ આ યો છે એમ જ મેં માન્યું પણ મને આશ્ચર્ય થતું તે એ કે એ બધા લોકોમાંથી કોઈને જ એમાં શું અજીવન લાગતું ન હતું.

મારો બીજો આશ્ચર્યનો વિષય તે ‘સોવગ’ અથવા ધૌત વસ્ત્રનો રેશમનું, બીજી અથવા મુગટાનું અમોઢિયું પવિત્ર છે એ પહેરીને ગભા હોઈએ અને આપણને કોઈ અડે તો એ વસ્ત્ર અપવિત્ર નથી થતું એ બરાબર છે પણ સુતરાઉ ધોતી, દાડી ઉપર ‘સોવગ’ તરીકે મુઝાયા પછી, બીના કપડા પહેર્યા વગર એને અગ્રાય જ નહીં એવો અમારી સંસ્કૃતિનો નિયમ હતો પોતાના બધા કપડા હિતારીને, બીનું ધોતિયું પહેરીને પત્ની જ એ ‘સોવગ’ પહેરી શકાય.

કારવારમાં મેં જોયું કે બ્રાહ્મણ તો શું શરૂ પણ જો લાંબી લાકડી વતી દાંડી પરનું ધૌત વસ્ત્ર કાઢી લઈ અડધા વગર એને પાટલા ઉપર મૂકી દે તોપણ તે અગોટિયું જ રહેતું. એના હાથનો પ્રત્યક્ષ સ્પર્શ થાય ત્યારે જ એ ‘ઓટિયું’ થયું કહેવાય. આવી લાકડીને ત્યાં ‘બડી’ કહેતા હતા. એ લોકોના ‘બડી સોવળ’ની અમે લોકો ધણી મરકરી કરતા હતા.

એથી આગળ જઈને ત્યારે મેં જોયું કે ભાત, રાટલી, ખીચડી વગેરે વસ્તુઓ જો નેતરની ઝાંપી ‘સાંબળા’માં મૂકી દીધી હોય અને એના ઉપર ધાબળા — બની કપડું — વીંટી હોય તો એ ભોજન નોકરને હાથે પણ કોઈના ઘરમાં મોકલી શકાય. મોટા મોટા કર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણો પણ એ રસોઈ ખાઈ શકે. મારો સનાતની આત્મા એ રિવાજ પ્રત્યે એવો તો ચિડાયો કે ત્યાંના લોકોને બ્રાહ્મણ તરીકે સ્વીકારવાની જ મેં ના પાડી.

છતાં મારું બેજી વિચાર કરતું કે આવા રિવાજો અહીં સર્વ-માન્ય કેમ થયા હશે? ‘બડી’ મારફતે સોવળપણું ખરેખર નીકળી જાય છે કે નહીં? તે વખતની નાની ઉંમરમાં એક વિચાર મારા મનમાં આવ્યો કે કોઈ શરૂ આપણા વાસણને અડકે તો તે અપવિત્ર થાય છે. આપણા પાણીને અડકે તો તે ફેંકી દેવું પડે છે, પણ જો કોઈ તરસ્યો શરૂ મારી પાસેથી પીવાને પાણી માગે તો તું એને મોઢા પામે આગ્રેષ્ઠ એના બોબામાં પાણી રેડીને પાણી પાઉ છું. તે વખતે પાણીની ધાર તો એકીસાથે મારા હાથના લોટાને સ્પર્શે અને પેલા પીનારના બોબાને પણ સ્પર્શે છે. ત્યારે એની અપવિત્રતા પાણીની ધાર દ્વારા ચડીને મારા લોટાને અપવિત્ર કેમ નથી કરતી? જો નેતરની લાકડી મારા લોટાને અને પેલા ભાઈના બોબાને એક સાથે અડે તો તો મારું પાણી અપવિત્ર કરી જાય છે ત્યારે પાણીની ધારમાં એવું તે શું છે કે અપવિત્રતા ઉપર ચડતી નથી? એ બધા નિયમોનું શરૂ ને આમલપૂર્વક પાલન કરતાં છતાં મન સાથે નક્કી થયું કે આ

બપો અગવડિયો ધર્મ છે. રેશમનું કપડું પ્રીમતી છે, રોજ ધોવાય નહીં, માટે એ પવિત્ર ઊની કપડાં રોજ રોજ ધોઈએ છીએ ત્યારે એના તો ચડી જાય છે કે ઘૂંટણ મુંઘી પહોંચતી ધાબળા મહિના બે મહિનામાં વગોળીનું કામ પણ ન આપી શકે, માટે એને પણ પવિત્ર કરી મુંઘાં છે — ઊની કાપડ અબડાય ત્યારે એને હવામાં ઝાટકવું જોઈએ એને વાયુસ્નાન મળ્યું એટલે એ પવિત્ર થાય છે આ બધા રિચારે મેં શ્રદ્ધાપૂર્વક ઝોઢી લીધા હતા.

શ્રદ્ધાપૂર્વક ઝોઢી લીધા હતા એમ કંટુ છું એમા હું ધણુ ધણુ કંટુ છું મારી આગળજી પણ કહેતી હતી કે આ બધી માનસની વસ્તુઓ છે પણ મારી શ્રદ્ધા કરેતી કે જે માની લીધું તે એટલું ઉત્કટતાથી માની લેવું જોઈએ કે આપણે માટે એ સૌ એ મો ટકા સાચું હોવું જોઈએ

આટલી પૂર્વતૈયારી હતી તેથી જ પ્રાણપ્રતિજ્ઞાના સિદ્ધાંત સમજી લેવો મારે માટે અવરો વસ્તુ ન બની પોતાના શરીરમાં જે ચૈતન્ય-તત્ત્વ સ્ફુરે છે એ ત્યાંથી દાઢી લઈને સામેની માણસને હાથે બનેલી માગીની મૂર્તિની અદર પ્રતિષ્ઠિત કરવું, સ્થાપી દેવું અને આ રીતે એ મૂર્તિને સચેતન બનાવી એને પ્રભુના પ્રતીક તરીકે જોવી, પછી એને સોળે ઉપચાર સાથે પૂજવી, એની પામે જે જોઈતું હોય તે માગી લેવું, અને છેવટે આપણે જ એ મૂર્તિમાં સ્થાપેલું ચૈતન્ય પોતાના શરીરની અદર પાછું ખેંચી લેવું, અને પછી તે માગીની મૂર્તિ કેવળ માગી તરીકે ઝોળખી જળાશયમાં પધરાવી દેવી, એને માટે જે ઉચ્ચ જ્ઞાનમિત્ર તૈયારી જોઈએ છે તે આપણા ઋષિઓએ કેળવી રાખી છે

તેથી જ જ્ઞાનનગર પાસે વરતેજમાં હરિજનો માટે જ્યારે મારે હાથે મૂર્તિ સ્થપાઈ ત્યારે મેં મારા પ્રાણપ્રતિજ્ઞાના પ્રવચનમાં કહ્યું કે મૂર્તિપૂજન એ અનાની જડ લોકો માટે નથી પણ અમુક હદ મુંઘી આગળ વધેના જીવો માટે જ છે

પ્રવચનમાં આ જે મેં કહ્યું તે કેવળ તક ન હતો પણ નાન-પણનો ધર્માનુભવ જ શુદ્ધિવાદની ભાષામાં મુક્યો હતો

પરસ્પર લિન્ન અને પરસ્પર વિરોધી એવી સાધના દ્વારા પણ મનુષ્ય એક જ ધર્માનુભવ પ્રાપ્ત કરી શકે છે એમ નાનપણમાં જ મન ઉપર એની મેળે સ્તી ગયેલું હોવાથી, લિન્ન લિન્ન સમાજના અને જુદા જ રિવાજના લોકો સાથે હૃદયનું તાદાત્મ્ય જમાવતાં મને કાંઈ નથી પડતુ. એ લોકોની વાતો સાંભળતાવેંત એમના અનુભવો ધારણ કરવાને માટે મારું હૃદયકમળ તરત જ ઉત્કુલ્લ અને અભિમુખ થાય છે. અને તેથી જ ખરેખર મારે માટે કોઈ પણ પરાયું નથી, કોઈ પણ ધર્મ પરધર્મ નથી. તક મળવાનો જ અવકાશ, હૃદય, હૃદય સાથે મળી જાય છે. આને માટે મારે કોઈ માનસિક વિરોધ સાથે ઝઘડો કરવો પડ્યો નથી. આ વસ્તુ મેળવવા માટે મારે કશું વેદનાં પડ્યાં નથી. જાણે આવી મૂડી સાથે જ જન્મે હોઈ એમ લાગે છે. માટે એને હું ભગવાન તરફથી મળેલો કૃપાપ્રસાદ જ ગણું છું.

હાર્દિસ્ત્રલમાં ભણતો ત્યારે એક વાર 'સોશિયલ ગેધરિંગ' કરવાનું સૂચ્યું. આવાં સ્નેહસંમેલનમાં ત્રિષ્ટાન્નની ઉજવણી તો હોવી જ જોઈએ. એમાંથી ન્યાતમતના ઝગડા જિભા થયા. તે મેં સફળતાથી લડી લીધા. પણ તે દિવસે એ લડત બહારની એક ખીજ વસ્તુ ચર્ચા. હિંદુઓ તો વર્થના ક્રમ પ્રમાણે ઉપર નીચે બોલા. તેને અગે અમારી ન્યાતનું યોગ્ય સ્થાન મેળવવા માટે હું લડ્યો હતો. પણ હાર્દિસ્ત્રલમાં જે મુસલમાન, પારસી છોકરાઓ હતા એમને સૌથી ઘેલે નોખા બેસાડ્યા હતા. એમને માટે રંગોળી ન મળે. એમની આગળ અગરબત્તી પણ ન હતી મને એનું માહું લાગ્યું. અન્યાયની ચીડ મારામા ભરેલી હતી જ પણ તે દિવસનો મારો અનુભવ ચીડથી કાંઈકે જુદો હતો. એ મુસલમાન, પારસી વિદ્યાર્થી હું જ છું અને મારું અપમાન થાય છે એવી ભાવનાથી હું ધવાયો. કોઈ ખીજ માણસનું અપમાન થતું હોય અને એ સહેલાઈથી ગળી જતો હોય તો આપણે પણ આંખ આડા કાન કરીને ચૂપચાપ બેસી જઈએ છીએ, પણ આ તો મારું જ અપમાન થયું. હું જ ધવાયો. એ મૂંઝે મોઢે કેમ સહેવાય? મેં

તરત જ એ સોડોને પીગસવાનું મારે માથે લીધું બધાને પહેાચે તે પહેલા એમને પીગમી આવું હેનપૂર્વક આમ્રદ કરું એક બાટલીનાળા છોડીને બીજા ઠોઠાં માગ વર્ગના છોકરા ન હતો એટલે એમની સાથે મારી દોસ્તી ન હતી અને આમ ખામ એમની જ મેનામા આવેલો જોઈ એમને પણ આશ્ચર્ય થયું, કેમ કે દુ જનરલ મેટેરી (પ્રધાન મંત્રી) હતો ગામના મોગ મોગ આગેવાનો આગળ જતા રહીને પોતાની પ્રતિગ વધારવાનો મારો દહ્લ હતો પણ એ કામ માટેના ઉમેદવારો ઓછા ન હતા સ્નેહસંમિલનનો પ્રમગ પૂરો થયા પછી એ સોડો જોડે વિશેષ દોસ્તી કેળવવાનો મે પ્રયત્ન કર્યો તહીં કેમ કે, મને મારા વર્ગના દોસ્તદારો પૂરતા હતા

૧૬

ઉપનયન

મદારાષ્ટ્રમા ઉપનયનવિધિને મુજ દહે છે દરેક યાદ્યુ માગની આપમે વર્ષે તો મુજ થી જ જોઈએ પાચમે નરસે પણ મુજ કરતા મોગ વરમ મુવી મુજ ન થાય તો એ છોકરાનું આહવાય ગયું માનાપને પણ કઈ પાપ લાગતું હશે સામાન્યપણે બાર વરસ પહેલા મુજ થઈ જ જાતી હતી જનોઈ પહેગવી અને વેદના મત્ર શીખીને બે અથવા ત્રણ વખત સધ્ધારદન કરવું એ આ વિધિના મુખ્ય ભાગ છે પણ લૌકિક દષ્ટિએ કેડે મુજ ધાસની દોરી આધી લગોગી પહેગવી એ આ વિધિનો મુખ્ય ભાગ ગણાતો હશે તેથી આ વિધિનું નામ મુજ પડ્યું બીજા પ્રાન્તોમા ઉપનયનવિધિનું નામ જનોઈ છે, જે વધારે બધ બેસતું છે

અમારા પ્રાન્તમા, તે દિવસોમા, છોકરાઓ આ વરસ મુધી ધરમા નાગા ફરી સમ્તા હતા બહાર જતી વખતે ધોતિયુ કે ધનર

(પાપજનો) પહેરનાનો રિવાજ હતો ધરમા એ પહેરણ હોય એવે મસ

મુજ થયા પછી લગોની પહેર્ય જ છટકો જનોઈનો વિધિ થાય તે વખતે કેડે મુજ ઘાસની દોરી બાધે છે પણ પાછળથી મ તો રેશમનો દોરો હોય નહીં તો એક જનોઈ જ કેડે બાધેની હોય રેશમનો દોરો છેક નાનપણથી પણ કેડે બાધી રાખતા હતા

મારા મોગા ભાઈ કેશુની કે ગોદુની જનોઈનો ઉત્સવ હતો શરણાઈ અને નોઘડિયા નાગના હતા મિષ્ટાન ખાવાને મળતું હતું ક્યાંક રમતો હોઈશ એક જુવાને મારી પાસ આવીને કહ્યું આન તારા પિતા તારા ભાઈને લગોની પહેરાવે છે તે જોવા માન આજે તારા ભાઈનું છેલ્લું નાગ દર્શન કરી લે હવે પછી ફરી એ તને નાગો જોવાને નહીં મળે છે-સા દર્શનમાં કાઈ ખાસિયત છે એમ મને લાગ્યું નહીં ગયો અને જોઈ આવ્યો સેડી લોકો ત્યે મારા ભાઈ પિતાથી આગળ સાન નાગો જોયા હતા પિતાથીએ પ્રથમ ઘાસની દોરી એને કેડે બાધી ત્યાર પછી પીળા રેશમની (જેને તાપૂતા કહેતા હતા) લગોની એને પહેરાવી પછી આગળનો વિધિ આ રો

જે વસ્તુ ફરી પ્રાય નહી એક જ ઉલ્લી વાગ જે થતી હોય ■ કાર્ક મહત્વની છે એમ દુ સમજતા થીખ્યો નાગપણુ ઊડીને લગોની પહેરવી એ સમમનું એક લક્ષણ હતું

એ જ પ્રમાણે જનોઈ આપતા પહેલા બુદ્ધને માતા સાથે માનાની યાગીમા જમના બેસા વાનો નિયમ હોય છે જનોઈ મગી એવે બુદ્ધ તે દિવસથી આખો જ-મારો કાઈનું—માતાનું પણ એકું ખાઈ ન શકે માતા સથેનું બાગકનું આ પહેલવટું જુદા પડાપડું હોવાથી જનોઈના વિધિનું આ એ મહત્વનું અંગ હોય છે માતા સારામા આગ કપા પહેરે છે બધા સગાનદાયા પકિતએ આવીને જેમે છે રાત્રિ વાગ છે એમ મરી એ વિધિને બની રહે

તેમજ ઉત્સવનું રૂપ આપનામા આવે છે. જાણકને એમા ખૂબ મગ પડે છે. પણ માનો ચહેરો જોવા જોવો થઈ જાય છે. આઈ મહા મુરઠેનીએ આમુ ખાણી શકી હતી કેમ કે શુભ કાર્ય વખતે આખમાથી આમુ હાથ નહીં એટલામા ઠાક ચોખલિયુ બોની ગયુ, “મમ આજ સુધી દીપ્તે માનો હતો, હવે તો વેદાધ્યયન માટે ગરનો થઈ થયો. સાર છે કે પિતા જ ગુરુ હોય છે હવે આનતી કાલથી આ જ દીપ્તે માને માગણે ઠક મવતિ મિત્તા વહિ કરીને ભિક્ષા માગવા ઠમો રહેનાનો.” આટલુ સાલજ્યુ અને માની આખમાથી દડદડ ચાર નીપા પડી જ ગયા ખરુ જોતા કશો જ ફેર થતો નથી યોકરો ધરમા જ હોય છે, માની થાળીમા ભવે બેસી ન શકે પણ મા એને હેત બરીને ખપડારી તો શકે જ છે છતા હવે પત્રી એક થાળીમા જમાય નહીં એ બંધન માતાને ભારે થાય જ છે કેટલાક હાડમા જીઠરેના છોપરાઓ પણ માને રોતી જોઈને પોતે રોઈ પડે છે

છેત્રી વાર માણી લેનાની વાન મે ખીજ એક બે પ્રસંગે જોઈ છે

અમારા જમાનામા આઠણો કુગળી કે લસણ ખાય નહિ અને ખાય તોયે કમૂન કરે નહીં બહુ ટેન હોય તો કુગળી રાત્રે ખાતા નપોરે જે રધાય તે જગરાન આગળ ભોગ તરીકે ધગલુ હોવાથી નપોરે રમોઈમા કુગળી વપરાતી નહીં

પણ ચાતુર્માસ બેઠું એટલે કુગળી મિનકન બધ (ચાતુર્માસ્ય એવે આરાદી એકાદશીથી માડીને કાર્તિકી એકાદશી સુધીના વરસાદના ચાર મહિના—અર્થાત્ ચોમાસુ) હવે ચાર મહિના સુધી કુગળી ખાનાની ન મગે એ હાડમારી સહન કરવાની પૂર્વતૈયારી તરીકે આષાઢ મુદ નોમને દિવસ કદિનોમીનો ઉત્સવ થાય છે તે દિવસે કુગળીના રોખીનો ધરાઈને કુગળી ખાઈ લે છે ભગિન્યામા, શાકમા અને દાળમા તો કુગળી હોય જ, પણ કેનાક તો રોગનીમા અને ભાનમા પણ કુગળી નાખીને ખાય છે હુ કહેતો હતો કે, “તે દિવસે જમ્યા પત્રી હાથ ધોવા માટે જે પાણી તપરાય છે તે પણ કુગળીનું

જ પાણી હોવું જોઈએ.” કુંગળી પ્રત્યે મારો આમ કે આમ નક્ષપાત ન હતો, છતાં દૂધમાં કુંગળીની વાસ લગે એટલે મારે માટે એ અસહ્ય થતી. પણ કાંદાનોમને દિવમે કુંગળીનું રાજ હોય. એને તે દિવસે બધે પહોંચવાનો અધિકાર.

કાંદાનોમનું તત્ત્વ એથી આગળ વધેલું જોયું તે હોળીન ઉત્સવમાં. આખું વરસ સજ્જનવાની ભાષા બોલતી, મોઢામાંથી ગાળ ન કાઢતી એ હાડમારી વેડવાની બક્ષિસ તરીકે હોળીને દિવમે અપશબ્દો બોલવાની છૂટ લેવાતી ભાષાની જેટલી ગાજો લોકોને માદ હોય અથવા બુલાયેલી હોય તે બધી તે દિવમે તાજ થવાની. નાના અને મોટા ટોળે વળીને શરીરે શરીરે ફરે, એકબીજાને મોઢે રાખ ચોપડે, ગંદી આકૃતિની છાપો એકબીજાના પહેરણ ઉપર ચોડે અને સ્ત્રી-જાતિનું અપમાન થાય એવા બીજાસ શબ્દના બરાડા પાડે. તે દિવમે આખા સમાજની સ્ત્રીઓની હિંમત ક્ષી કે રસ્તા પરથી ચાલે! ધૂળ-વડનો એક આવો દિવસ ગાળ્યો એટલે લોકોને એક આખું વરસ કાવડું મોઢું રાખવાની અને શરાદાત જળવવાની હિંમત આવે!

જૂતા ‘ધાર્મિક’ જીવનમાંથી સરખા દેખાતા પણ એકબીજાથી તફત જુદા ચાર દાખલાઓ એકસામટા માદ આપ્યા એમાંથી બોધ શો લેવો? માની થાળીમાં મા સાથે ખાવા બેસવું એમાં એકાન્નહાનો દોષ છે એમ સિદ્ધાંતો ગમે તેટલું કહે તોયે નાનપણથી માખાપ સાથે જન્મવાની જેને ટેવ હોય તે કાંઈ માનવાનો નથી કે આપણે એ ગંદી ટેવમાંથી જીરવી ગયા કેટલાક વૈષ્ણવો એક કાળિયો મોંમાં નાખ્યા પછી એકાં આંગળાં ધોઈને પછી જ બીજા કાળિયો લે છે બીજા કેટલાક તો ભગવાનની પૂજામાં બેસા હોય ત્યારે અક્ષત ચડાવે અને શંખમાં રાખેલા પાણી વડે હાથ ધુએ, પછી ફક્ત ચડાવે અને ફરી એ જ રીતે હાથ ધુએ. મારા નાના તો છેલ્લે છેલ્લે સાકરનો ગાંગડો મોંમાં નાખવો હોય તોયે હાથપગ ધોઈને, ધાજળ પહેરીને પછી જ સાકર મોંમાં નાખતા. (ધાજળ એટલે જીની અંગોટિયું.)

પણ જાદાનોમ અને ધૂળવડના રિવાજોમા દાખન કરેલા safety valveનો ખરેખર કાર્ષ ઉપયોગ છે ખરો ? આ સિદ્ધાંતોનું હું અહીં વિવેચન નથી કરવા માગતો. પણ આવા દાખનાઓની માન્યતા ઉપર સારીનરમી ઘણી જાડી અસર થઈ છે એમ્હુ અહીં કહી દઉં કે એક મે વાગ દૂરના સળાવઢાવાઓના ખેતી જત્તાથી ધૂળવડના ટોળામા હું સામિત થયો છું પણ ત્રેત્યાહનથી કે ધમકાઈથી પણ તેઓ મને એ મીઠામ્મ પ્રકારમા બેજારી શમ્યા ન હતા.

૨૦

નવી સધ્યા

મને જનોઈ કેઈકે મોગી અપાઈ હતી એમ્ને ઘણા વિવિધ સુધી જનોઈ માટે કખતો હતો. જનોઈ મળતાવેત ઘણા ઉત્સાહથી મે સધ્યાવદન ॥ મત્રો શીખી લીધા પછી પુરુષસુક્રાંતના મત્રો કંઠે ધરવાનો વાગે આ મે વિધ્યસુક્રાંત તો એની માથે જ હોય પૂજના ઘણાખગ પૌરાણિક મત્રો મે જનોઈ મળી તે પહેલા જ મોટે કપો હતા એમ્હુ જ નહી પણ પિતાશ્રીને પૂજના તાત્ત્વિક મંદ મગતી વખતે એ મન હું નાપરતો પણ ખરો.

આગળ જતા કર્મકાંડ અને ભક્તિકાંડ અને કાર્ષિક મોળા પડ્યા અને પ્રાર્થનામા ઈશ્વરના રૂપ આયુધ અને અનકાર ધરતા ઈશ્વરના ગુણો અને માણસની નૈતિક જવાબદારી વિશે જ નધારે આર્મ્પુ જાગ્યુ ઈશ્વર સમર્થ છે એ વિશે શકા ન હતી પણ સામર્થ્યના વખાણ કરવા એમા કાર્ષ મહત્ત્વ ન રહ્યુ ઈશ્વર જેમ સમર્થ છે તેમ ન્યાયી છે જેમ એ સર્વજ છે તેમ ક્ષમાવાન છે કર્મના સિદ્ધાંત વડે એ સૃષ્ટિ ચલાવે છે, પણ સાથે સાથે પ્રાર્થનાને પણ અવકાશ રહે છે — વગેરે વાતો હું ઘણે અંશે સમજતો થયો તે વખતે હું અગ્રેષ્ઠ

નીચા હોઈશ સધ્યાના મત્રો અને સવારસાજની સધ્યા બંને દૂટી ગયા અને તેને દેમણે નિશાળમા શીખેના ગીતો હુ ભક્તિભાવપૂર્વક અનારમાજ ગાતો એનો પ્રારભ અમુક આર્યાથી થતો.

દેવા ! પરમ સમર્થ દીનદયાલા પ્રમો જગન્નાથા ।

આલો ક્ષરણ તુલા મી દીન તુલ્યા ઠવિતો પદી માયા ॥

એક દિનસે સમુત્કાંડે ફરના ગયેના ત્યા દેવીનાસ મને પૂછ્યું કેમ તમે સવારસાજ સધ્યાવદન કરો ખા ? મેં એને સામે પૂછ્યું તુ કરે છે ? એણે કહ્યું ‘ હાસ્તો સધ્યાવદન વગર ધાણાશુ રહી શકે ખરો ? પણ મારા સનાલનો જવામ ત આધ્યો જ નહીં ? કેમ પાણી મરતુ લાગે છે ! મેં કહ્યું સાચી વાત એ છે કે સવારસાજ સધ્યાવદન કર જ છું મુ છું એટલું જ નહીં પણ તારી પેઠે યાત્રિક દમે નથી કરતો ભક્તિભાવપૂર્વક કર છું ફર એટલો જ કે મેં આપણા કંઈ સરકૃત મત્રો ટોડી દીધા છે હુ મારી ઉપજાવેલી સધ્યા જ કરે છું મારા નના મત્રો ક્યા એ મેં એને કહ્યું નહીં કેમ કે એ આર્યાઓ એ પણ દર રવિનારે નિશાળના નીતિના વર્ગમા ગાતો હતો । પણ એ બધું પૂછવાનું એને ક્યાથી સૂઝે ? નવી સધ્યા એ ઉપજાવી કાઢી એ ધૃષ્ટતાથી જ એ ચમ્પિત થઈ ગયો એણે કહ્યું, શું તમે કોઈ નરપિ છો કે નવી સધ્યા ચલાવી રહો ? કોઈ પત્રિત નરપિમુનિ હોય, એણે ભારે તપશ્ચર્યા કરી હોય મારે એને મત્રોવતાનો સાક્ષાત્કાર થાય પછી એ નવી સધ્યા ચલાવે મેં મોહુ ખૂન ગળીર કરીને જવામ વાળ્યો આપણે આપણા પૂગતા નરપિ છીએ તપશ્ચર્યા હવે પત્રી થશે એણે ફરી પૂછ્યું, પણ તને આ બધું મુઝ્યું ક્યાથી ?

મેં ગપોડા ચનાચા મરાડી કનિઓના પૌરાણિક ગ્રંથો વાચીને મારી કે પનાશકિત ખૂન તેજ ચર્ચ હતી મેં કહ્યું “ મોકલુંમા કોટિ તીર્થમા નાહના મોો હતો ત્યા નાગલોઠો મને ખચીને પાતાળ લઈ ગયા ત્યા એમ આશ્રમ હતો દાદીજટાવાળા નરપિઓ ત્યા તપ કરતા

દતા ઇ ઇ "દેવીદાસ એ બધું સાચું માનતો હતો એમ નહીં, પણ એ સવાલો પૂછીને વિગતો માગતો જાય અને હું વચને વા દરિદ્રતા એ ન્યાયે અદ્ભુત રમ પીરસતો જાઉં એવું સારું હતું કે વખત થયે ઘેર આવવાની ફરજ મનેને માથે હતી

બાગપણમાં આવા પ્રસંગો બહુ મહત્વના નથી હોતા પણ દેવીદાસનું એક વચન મારા મનમાં ચોટ્યું "શું તમે કોઈ સ્ત્રી છે કે પોતાની મધ્યા ચનાવી શકો?"

ધાર્મિકતા કેળવવા માટે ઇતિહાસ હોવા છતાં મેં મનોગા કેમ ચનાવ્યા? મારી પ્રાર્થનામાં એક આર્થ (ગીતિ) હતી—

શ્રદ્ધા મદ્ધર્માવર સચ્છાસ્ત્રાવર સદા અસા ઘાવી ।

પાલકવાદ નાસ્તિકપણ યાચી અમિરચિ મનિ નસાવી ॥

મનોગા એને અસ્ત્ય & પનાતરમ ઉપર તરતું મૂકેલું અસ્ત્ય એમાં સુરક્ષિતતા એટલી જ હતી કે સામેનો માણસ સાચું માર્ગને બોળવાય એની શક્યતા ન હતી પુરાણો રચનારા કવિઓ જે મનોગા લખતા તેના પર તેઓ પોતે જ શ્રદ્ધા કેળવતા અને સામાન્ય જનતા પણ એ બધું સાચું છે એમ માને એવી અપેક્ષા રાખતા પોતે ચતાવેની & પના કે અમલ પોતાના પર જ કેમ સવાર થઈ શકે છે—આ એક માનસશાસ્ત્રનો કોયડો છે

દેવીદાસે પૂછેલો પ્રશ્ન કે "નવી સધ્યા રચવા માટે શું તમે કોઈ સ્ત્રી છે?" —હિંદુધર્મનું આખું રહસ્ય પ્રશ્ન કરે છે હિંદુધર્મ પ્રગતિશીલ છે વિમલ માટે એમાં દરેક જાતનો અવકાશ છે જૂનું ઓડી દેવાની અને નવું ધારણ કરવાની છૂટ એમાં પ્રથમથી જ છે

પણ એ ફેરફારો મને તે માણસ ન મરી શકે જોણે નિઠાપૂર્વક ધર્મનું પાનન થયું છે, તપશ્ચર્યા કરીને વાસના, દુરભિમાન, સમ્પત્તિતા, એકાગિતા અને અદ્વૈતદષ્ટિ આદિ દોષો જોણે બાળા નાખ્યા છે એવો માણસ જ હિંદુધર્મમાં ફેરફાર કરી શકે છે

આગળ જતા જ્યારે મેં ધર્મશાસ્ત્રોનો મૂળ સંસ્કૃતમાં અભ્યાસ કર્યો ત્યારે જોયું કે દરેક સ્મૃતિત્રયના પ્રારંભમાં સ્પષ્ટિનું વર્ણન કરી ની સ્મૃતિ ચનાવવાનો એ સ્પષ્ટિનો અધિકાર આડતરી રીતે અત્યંત સૂચવવામાં આવે છે તપ કરીને જેમણે પાપોનો ક્ષય કર્યો છે એવા સ્પષ્ટિએ લઘુકલિતવાચ્યમાં આ બધું લખ્યું છે અને તે પણ પ્રવિયુગને કારણે લોકોની મૂઝવણો વધી તેને પહોંચી વળવા માટે મુશ્કેલી તેમજ નવું બધારણ બાધી આપ્યું—એ જાતનો પ્રાસ્નાવિદ ભાગ એમાં હોવાનો જ

મેં જોયું છે કે છેક નાનપણથી મારામાં એક વૃત્તિ જૂન સાચવવા તરફ હોય છે જ્યારે બીજી વૃત્તિ જૂન છોડીને અથવા તોળીને એને કેકાણે નદન નથી રસ્તું જીવી કરવાનો આગ્રહ સેવે છે આ જૂની એ કે મારું માનસ એ મને વૃત્તિની કદર કરી બે વચ્ચે સાધી રાખે એવો સમન્વય શીરે છે નાનપણમાં એ વસ્તુ છીછરી હતી કંઈક અણગમ હતી અને સમન્વયમાં સુમેળનું સર્ગીન પેદા થતું જ હતું એમ નહીં હતા પ્રયત્ન એ દિશામાં જ રહેતો

મૂર્તિપૂજન તરફ પ્રવેશમાં આપણે હોના છતાં ભગવાનના સૌ દર્શના વળીને મોં અણખાજતા જેવા લાગતા ભગવાનો પહેગમેતા પ્રપડા અને આજુશો મારી અભિયુગિ સ્થાને બંધમેસના ૧ ફતા તેથી એ વર્ણનો વાગીને પિરસ જ થતો ભગવાનના ગણગાન પણ ઘગી વાર મોં કૃત્રિમ લાગ્યા હ અને એ અસનાતમાથી મેં મારી ભગવન વિશેની પ્રવેશ દહાડે દહાડે વિગુજ્જર આ વિશુદ્ધતમ બનાવી

આવા અસનાતમાથી ચિત્તિસ્તંભ શુદ્ધિ જાગી વિનારો નિર્દાન થવા લાગ્યા પણ એ અસંતોષો મરજે ઉપાસનાની એમમતા તરી અને ઉકટતા મોગી પડી પણ આને વિશે વિસ્તાગપૂર્વક સ્વનતર રીતે સખતુ જોઈએ

ઓશકૃપા હિ કેવલમ્ ।

મે ખ્યાક લખ્યુ જ છે કે અમે સાનતવાડીમા હતા ત્યારે વિહુ શ્રીને એક પગવાગાએ भारी આગળ ઈશ્વરભક્તિની ઘણી વાતો શ્રી હતી એ જ મહેતો તેમા એનો પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હતો અને એવી ઉત્કૃષ્ટતાથી કહે કે એની અસર હૃદય સુધી પહોચ્યા મર ૨હેતી નહીં

એણે એક વાર ખોરો વખતે નરરાશની વાતો ચાલતી હતી ત્યારે મધુ કે માણસ ૧૪ વરસ પૂગ કરે ત્યા સુધી એની બાળપણની મૂલો ભગવાન માફ કરે છે ત્યાર પછી કરેલી ભૂલો માટે સજા થઈ શકે છે કેમ કે ૧૪ વરસ સુધી માણસને સારા નરસાનો ખ્યાલ નથી હોતો ૧૪ વરસ પછી એ બધુ સમજતો થાય છે ત્યાર પછી કરેના પાપો ભૂનથી કે અજ્ઞાનમા થયા એમ ન ગણાય

મો લાગે છે કે તે વખતે હુ બારેક વરસનો હોઈશ નહીં યાદ નથી મને થયુ भारी આગળ કેટની સુદર તક છે હજી મને ૧૪ વરસ થયા નથી તે પહેલા જ મને આટલુ જ્ઞાન મળ્યુ છે તો તેનો લાભ હુ કેમ ન લીધુ ?

તે વખતે મનમાં એવો વિચાર ન લાગ્યો કે ભગવાને ૧૪ વરસ જ કેમ પસંદ કર્યા ? આ ૧૪ વરસની મુદત માણસને કેણે કહી દશે ? આ સત પુરુષે ભગવાનનુ મન જાણ્યુ દશે ? મનમા એવો વિચાર પણ ન આ યો કે બારમે રસે જ જો આ વાતની ખમર પડી આ સારાનરસાનો વિવેક મનમા જાગ્યો તો હવે પછીના બે વરસ સુધી ભગવાન શા માટે ક્ષમા કરે ? ૧૪ વરસ તે પચાગ પ્રમાણેના ૧૪ રમ કે સમજ્જ્ઞસમિતિની ૧૪ વરસ જેટની પરિપક્વતા ?

આવા વિચારો તે વખતે મનમા ન આ-યા એ સારુ જ થય મનમા એવી ધન્યતા લેપણ કે અત્યાર સુધી થયુ તે થયુ એનો

ખરખરો કરીને માર્યું થવાની કશી જરૂર નથી. એ બધું ભૂલી જઈને અને આજથી જ તમામ દોષો દાળીને પુણ્યનો સંયમ કરીએ. મેં મનમાં કેટલાયે સંકલ્પો કર્યા.

મામાપની જિગરથી સેવા કરીશ. ભાઈઓ સાથે કમિયો નહીં કરું. સ્વાર્થને વશ થઈ કોઈ પણ પ્રકારની વધુ સગવડો નહીં માગું. અતિથિ તથા અજ્યાગત તરફ બેદરકારી નહીં જતાવું. કોઈની પણ સેવા કરવાની તક મળે તો તે નહીં છોડું. કીડીમંકોડા વગેરે ગ્રાણીઓને નહીં છોડું. ચકલી, કાગડા, પોપટ વગેરે ગ્રાણીઓ માટે પીવાનું પાણી ક્યાંક મૂકી રાખું. ગાયબેંસને શિંગડાં વચ્ચે ખંજવાળું. એવા એવા સૂત્રો તેવા અનેક સંકલ્પો મેં કર્યા. તેમાંથી સૌથી પહેલા સંકલ્પે નિશ્ચિત રૂપ પકડ્યું તે એ કે સવારે જાગતાવેંત પિતાશ્રી અને માતાની હોય ત્યાં જઈને એમને પગે લાગું. આ વાત મેં નવી રીત કરી ન હતી, આથી નાની ઉંમરમાં પણ પગે લાગતો હોઈશ પણ દેવે જે નિયમિત રીત થયું. નામસ્મરણનું પણ એમ જ. આપણે ધર્મનિષ્ઠ છીએ, બીજા લોકો કરતાં સારા છીએ, એ જ્ઞાન આમાંથી સૌથી પ્રથમ જાગ્યું. આવી ઉંમરે આવા જ્ઞાનમાંથી મીઠાં જ પરિણામો આવે છે એમ નથી.

બીજા છે ગમે તેમ વર્તે પણ હું તો મારે રસ્તે જ જવાનો, બીજા ક્યાં મારી પેટે સાધક છે? એ જનનું જ્ઞાન માણસને અનેક અનુકરણોમાંથી જાણાવે છે અને જનશ્રુતિનો લાભ આપી અડવામાં મદદ કરે છે.

રાજા નાલા પછી આપણે દેવે કેટલા સ્વચ્છ થવા છીએ એ જનનું જ્ઞાન જેમ અગમગમાંથી સ્ફુરતું તેનું જ કાર્મિક જ્ઞાન ઉપરના સંકલ્પો પછી હું અનુભવવા લાગ્યો. એની સરખામણી જનોઈ મહાપાત્રી દીક્ષા સાથે જ કરી શકાય.

આજે જ્યારે એ દિવસોનું સ્મરણ કરું છું ત્યારે લાગે છે કે મેં જે દાંઈ પાપો કર્યા દરો તે બધાં આ ૧૨-૧૪ વરસ પછીનાં જ છે. ૧૪ વરસ મુઠીનાં પાપો ઈશ્વર તો શું પણ મારા જેવો માનવી

પણ ક્ષમા કરી શકે છે જે પાપો માટે તે વખતે બેસે પસ્તાવો કર્યો તે આજે નહીં હોય છે અને ૧૪ વરસ પછી જે પાપો કર્યો તેની તો - પના પણ એ હિમરે ઠાપી ન હતી પાપ એ કેટલી સખ નમ્નુ છે અને બહાઈથી તન સારા દેખાતા હોઈએ છતાં મનના ક્ષેત્રમાં કેવો અને કેવો મડો પેલી શકે છે એનું નાનપણમાં બાન સમજી હોતુ નથી એ જ ઈશ્વરની સૌથી મોટી દયા છે

૨

આની મુદતને અગ્રેજીમાં Period of grace કહે છે આની ૫ પના, એ ૫ થા મીઠી ગીતે, બધા ધર્મોમાં જોવામાં આવે છે ખ્રિસ્તીઓ માને છે કે ઈસા મમીહનો જન્મ થયો ન હતો ત્યાં મુધી માણુમને ધર્મનું સાચું જ્ઞાન જ ન હતું તેથી ઈસા પૂર્વેના દિવસો અધન્ય દિવસો હતા ઈસા મમીહ આવ્યો અને દુનિયા ધન્ય થઈ હવે દરેક માણુમ માટે પશ્ચાત્તાપ કરવાનો અને ઈશ્વરની ક્ષમા મેળવવાનો રસ્તો મોખો થયો

ઈસામની માન્યતા છે કે દરેક દેશ માટે અને દરેક યુગ માટે લોકોને ચેતરી ખમરદાગ કરનાર અને એમને ઈશ્વરનો પેગામ પહોંચાડનાર કોઈ ને કોઈ નમી મોખવામાં આવે જ છે એવા નમીની નમીહન માને પડી ન હોય ત્યાં મુધી માણુસ પાપ કરવાનો જ એને માટે એની જવાબદારી નહીં જેની ગણાય પણ નમીની વાણી માને પડી એણે માણુસની જવાબદારી વધી પડી તો એ પ્રમાણે ન ચાનતા માટે એને માટે મ્થુ કારણ નથી કુરાનો લગવાન કહે જ છે કે અમ લોકો અમે તમને તમાગ લના માટે એ નમી મોખો એણે તમને ચેતના, છતાં તમે એની વાત માની નહીં હવે તમે મ્થે મોટે ક્ષમા માગી શકો છો ?

લગવાન તરફથી ક્ષમા થાય છે એને માટે મુત્તની આસરકતા નથી પણ પૂર્ણ પશ્ચાત્તાપ જરૂરી છે માણુસની પાપ કરવાની શક્તિ ક્રતા લગવાનની પાપની ક્ષમા કરવાની શક્તિ વધારે છે એમ પતિત દેશ અનુભવ્યા પછી ઈશ્વરકૃપાથી ધન્ય થયેના સતોએ એમગર

કર્મે છે. એનું કારણ એટલું જ કે ભગવાન અંતર્યામી છે, આત્મારામ છે. તે શુભ સંકલ્પ છે; અને સત્ય-અંકલ્પ તો છે જ. પદ્માત્માપ અને પ્રાયશ્ચિત્ત બન્નેને કર્મના સિદ્ધાન્તમાં સ્થાન હોવાથી જ ઈશ્વરની ન્યાયનિષ્ઠા અને કૃપાવૃત્તા એકરૂપ થાય છે.

મંપા, અરમર્ષણ, પ્રાર્થના અને ઉપાસના — એ બધા પ્રકારે ઈશ્વરની કૃપાને જાગ્રત કરવા માટે છે.

૨૨

ધર્મવૃત્તિ કેલ્લવવાનાં ક્ષેત્રો

મારી કંપના પ્રમાણે ધર્મમાં નીચેની વસ્તુઓ અંતર્ભાવ થાય છે, એની સિદ્ધિ એ જ ધર્મલાભ.

૧. સ્વચ્છતા, સુષ્ટતા, આરોગ્ય અને સર્વ-હિતકારિતા.

૨. અખંડ જ્ઞાનોપાસના અને વધતી જતી કર્મકુશળતા.

૩. સંસ્કારિતા, પરસ્પર મેળ. (સામંજસ્ય)

૪. પરોપકાર, દયા, પ્રેમ અને કલ્યાણશુદ્ધિ

૫. દુઃખનિવારણ, અન્યાયનો પ્રતિકાર, સંકટ અને અરિષ્ટ ઝામેની જહેમત

૬. સ્વાર્થ, મત્સર અને કપટનો ત્યાગ, નિખાલસતા, ઝાજુતા, હૃદયની એકતા.

૭. મનુષ્યસમાજ, પ્રાણીઓ અને આ આખા વિશ્વના હૃદયની પિછાન અને એની સાથેની એકતા અને તેમાંથી ક્ષિપન્ન થતો આનંદ.

૮. આત્માનુ પરમાત્મા તરફ વહેવાપણુ, યોગ અને એની સાધના

૯. એ યોગ સાધ્ય થાય એ માટે ઇન્દ્રિયજન્ય, વાસનાત્યાગ, સંયમ, જડ ઉપર ચૈતન્યે મેળવવાના વિજયની સાધના

૧૦. સામાન્ય સમાજમાં લિન્ન લિન્ન લોકોમાં અને વર્ગોમાં સંકુચિતતા અને સ્વાર્થશુદ્ધિ રહેવાની જ છે એમ સમજી એના ઉપર

સામાજિક અંકુશ મૂકીને વ્યક્તિઓ અને વર્ગો વચ્ચે સમાધાન અને સ્નેહભાવ (સંઘર્ષનો અભાવ) પેદા કરવા માટે કરેલી વ્યવસ્થા.

૧૧. જીવનક્રમમાં આ જાતનું સામંજસ્ય ઉત્પન્ન કર્યા પછી જે જીવનકાન્ય પેદા થાય છે, એને પ્રસન્ન-ગંભીરપણે માણવા માટે જીભી કરેલી સંસ્થાઓ.

૧૨. સમાજનાં શિન્ન શિન્ન અંગો અને અવયવો વચ્ચેના સહયોગ માટે અત્યંત જરૂરી એવી લાગણીઓ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા સંબંધોની સુવાસ, મીઠાશ અને સંગીતની ખિત્રવણી.

૧૩. ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એમ ત્રણે પેઢીઓની પરંપરા જળવાય, એમની સાંકળ સંધાય અને એ રીતે સંસ્કૃતિની મૂડી સચવાય, વધારાય અને જીવતી રખાય એ માટે ઉત્પન્ન કરેલી પવિત્ર સંસ્થાઓ, કથાઓ અને ટેકો.

૧૪. પોતાની ટેવો અને શરીરની મર્યાદાઓ એ બધાની કદર કરી ભૌતિક સૃષ્ટિ, પ્રાણીજગત અને મનુષ્યસમાજ, ત્રણેની સેવા લઈ, તેમ જ એમની સેવા કરી, જીવન પરિપુષ્ટ કર્યા પછી યથાકાલે એમાંથી અક્ષિપ્ત અને મુક્ત થવા માટે યોજેલા સંકલ્પો અને ગોઠવેલી સાધના.

૧૫. તાદાત્મ્ય સાથે તાટસ્થ્યનો મેળ બેસાડી કેળવીને સ્થિર કરેલી વિશ્વાત્મકયત્તિ, શાન્તિ અને મુદ્દિતા.

ઉપર કરેલું પૃથક્કરણ સંપૂર્ણ છે એવો દાવો નથી પણ રહી ગયેલા જેવા લાગે તે મુદ્દાઓ પણ ઉપરના પૃથક્કરણમાં એક યા બીજી રીતે આવી જ જાય છે. પૃથક્કરણના એકેએક મુદ્દાના પેટામાં અસંખ્ય પેટામુદ્દાઓ અને પ્રમગો આવી જાય છે. એ બધાનો પરિચય કેમ થયો અને પરિચયમાંથી સાક્ષાત્કાર કેમ પેદા થયો એ બધું જો વિગતવાર કહી શકાય તો જ તેને ધર્માનુભવનું સંપૂર્ણ બધાન ગણી શકાય. તેમ કરવા જતાં એમાં માનવકોટીનું લગભગ આખું જીવન આવી જાય અને એ બધી વસ્તુઓનું વ્યવસ્થિતપણે, ધાર્મિક વૃત્તિથી સ્મરણ કરવું એ જ એક મોટી ધર્મસાધના થઈ બેમે.

ક્રતુપતિને પ્રાર્થના

ઉપનિષદોમાં જ્યાંમાને ‘ક્રતુ’ કહ્યો છે. ‘ક્રતુ’ એટલે કરનારો. સંકલ્પ કરનારો, જ્ઞાનોપામના કરનારો, કર્મ કરનારો, સંયમ અને સમન્વય કરનારો એવો જે માણસ, તે ‘ક્રતુ’ છે. એણે કરેલો જીવનપથ પણ ક્રતુ છે. આ જીવનપથમાંથી જે સામર્થ્ય પેદા થાય છે એ પણ ક્રતુ (Kretos= Power) જ છે. એવા ક્રતુયુક્ત માણસને ક્રતુનો આદેશ છે કે— ‘ઠઠ ક્રતો સ્મર વૃત્ત સ્મર’ । હે કર્મકારી મનુષ્ય, પોતાનું કર્યું સ્મરણમાં આણ્યું. જેટલું જીવ્યો તે બધું સ્મરણ દ્વારા ફરી વાર જીવી લે, એ જ મોટી સાધના યશો. ધર્માનુભવનું સ્મરણ, ચિંતન અને નિમ્નધન, એ પણ એક જીવનની સાધના જ છે એવી પવિત્ર ભાવનાથી આ અનુભવો લખવાના છે, એમાં ભગવાન ક્રતુપતિ સદાય થાઓ.

ગુરુજનોની ઝૂળપો

સહજાએ મારા બાળપણમાં સાવ ચારિત્ર્યહીન એવા શિક્ષક તળે બહુવાનું મારે ભાગે ન આવ્યું. એવા કોઈ હોય તો એ વિશે મારા કાન ઉપર કશી વાત આવી નહીં. લોકમાન્ય તિલકના મુરબ્બી સાથી વિષ્ણુ શાસ્ત્રી ચિપલુણકરના ચરિત્રમાં મેં વાંચ્યું છે કે નાનપણમાં એ લોકો જ્યારે મળસકે નિશાળે જાય અને વર્ગમાં શિક્ષકને ન જુએ ત્યારે તેઓ પોતાના શિક્ષકને, એમની વેશ્યાને ઘેર જઈને ઉઘાડીને લઈ આવે અને શિક્ષક પણ શરમાયા વિના, કોગળો કરીને, બાળકો સાથે નિશાળે આવે !

અમારા જમાનામાં બધા જ શિક્ષકો અમને નીતિનો ઉપદેશ કરતા અને તેથી પોતાના જીવનમાં અમુક ‘જીંચાર્ષ’ એ રહેવાનો એમનો દાવો રહેતો. માટે સામાન્યપણે એમના પ્રત્યે મનમાં આદર રહેતો.

એક શિક્ષકે મારા પિતાશ્રી વિશે, “તેમને ઘણી લાંચ મળતી હશે,” એવું કહ્યું ત્યારે મને કેટલું માફ લાગેલું તે મેં નોંધી રાખ્યું છે. કારવારના એક અસંસ્કારી ધનરથામ વાણી માસ્તર તરફની ચીડ પણ મેં ક્યાંક નોંધી દશે. એ બાપડાનું જીવનનું ધોરણ જ હલકું. એટલે જોકે હું મરાઠી બીજમાં હતો તોયે મને એને વિશે મનમાં તિરસ્કાર જ જામ્યો.

મારા મનમાં શિક્ષકો પ્રત્યે જે આદરભાવ પ્રપત્નપૂર્વક રેડાયો હતો તેને આવા કેટલાક કિસ્સાઓથી ભારે આઘાત પહોંચવાથી મારું પારાવાર નુકસાન થયું એમ મને મોટા થયા પછી લાગતું પણ આજે તટસ્થપણે વિચાર કરું છું ત્યારે એ અનુભવને લીધે મને લાભ જ થયો છે એ વિશે શંકા રહેતી નથી. શિક્ષકો તેટલા બધા સારા, પવિત્ર પુરુષો, ચારિત્ર્યના દીપસ્તંભ, એમ માનવાથી મનને સંતોષ જરૂર થતો, પણ એ વૃત્તિ પાછળ શ્રદ્ધા કરતાં ભોળપણ જ વધારે હતું. અને ભોળપણ એ ઠોઠ પણ રીતે આધ્યાત્મિક વૃત્તિ ન જ દેહેવાય. ગાંઠનિદ્રા પ્રગળનમાં ખરાબ રાગ પ્રત્યે તિરસ્કાર હોવા છતાં રાગની ગાદી પ્રત્યે જેમ ખરેખરી નિશ્ઠા હોઈ શકે છે તે જ પ્રમાણે શિક્ષક એ શિક્ષક છે એટલા માટે જ એમના પ્રત્યે મુરખીભાવ કેળવવો ઘટે છે, અને એમના વ્યક્તિગત દોષો દરગુજર કરવાના હોય છે એ વસ્તુ હું છેક નાનપણમાં જ શીખ્યો. નિશાળના બીજા વિદ્યાર્થીઓમાં એ વિવેક ન હોવાથી શિક્ષક પ્રત્યેનો તિરસ્કાર વ્યક્ત કર્યા વગર એમનાથી રહેવાતું ન હતું. હું એ દોષમાંથી સ્વાભાવિક રીતે બચી ગયો, અને એ લાભ મને આખા જીવનમાં ઘણો જ મદદગાર નીવડ્યો છે.

બાળકોના મનમાં એ વિચાર જીગી નથી શકતો કે પોતાનાં માળાપ પોતાને માટે અત્યંત પૂજ્ય વ્યક્તિ હોવા છતાં દુનિયા માટે તેઓ સામાન્ય વ્યક્તિ જ હોય છે. માળાપ પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ વ્યક્તિગત સંબંધને લીધે હોય છે. એમાં માળાપની યોગ્યતા-અયોગ્યતાનો સંબંધ હોતો નથી. એવો એ સૂક્ષ્મ બેદ શિક્ષકોને લીધે હું સમજી અને કેળવી

સકળો એ જિંદગીની મોટી મૂડી જ સમજવી જોઈએ. આને દુધર્માનુભવ એટલા માટે કહું છું કે આવો બેદ કરતાં શીખીને ધણી ગડમથનમાંથી અને મૂંઝવણમાંથી હું જાગી ગયો ત્યાર પછી માળાપોના કોટુંબિક જીવનમાં નાનોમોટો સ્વાર્થ, પક્ષપાત કે એકાંગિતા જોવા છતાં અને ધાર્મિક વિચારોમાં પણ એમનું જોળપણ નજરે ચડ્યા છતાં એમના પ્રત્યેનો આદરભાવ જોઈએ થયો નહીં અને મારાં કર્તવ્ય વિશે પણ મૂંઝવણ પેદા થઈ નહીં. સિદ્ધકો પ્રત્યે આદરભાવ કેળવવાના દિવસોમાં એમના હજકતા દોષો તરફ ધ્યાન જવાથી ઠેકર વાગ્યા જેવું જે થતું તે અનુભવ સુખાવહ ન હતો, પણ મારા ધડતરમાં એનો ફાળો હું મહત્ત્વનો ગણું છું.

આગળ જતા, અગ્રેજી જૂઠા ધોરણમાં ગયો હતો ત્યારે, અમારી વાત્સર્થિકની સલામાં એક વાર ચર્ચાનો વિષય નીકળ્યો હતો કે ‘દરેક યુવકે કોઈ વ્યક્તિને પોતાની નજર આગળ આદર્શ તરીકે રાખવી કે નહીં?’ મારી સામેના વિદ્યાર્થીનું કહેવું હતું કે વ્યક્તિને આદર્શ તરીકે સ્વીકાર્યા વગર માણસનો વિકાસ થઈ જ ન શકે શિવાજી, નેપોલિયન વગેરે કેટલાય દાખલાઓ એણે ટાંક્યા. મેં કહ્યું કે એક પુરુષોના સદ્ગુણોની કદર તો હોવી જ જોઈએ પણ પોતા માટે આદર્શ તરીકે કોઈ વ્યક્તિને સ્થપાય જ કેમ? એનામાં દોષો હોય, સંકુચિત હોય, એના જમાનાનું પછાતપણું હોય આદર્શ તો તાત્વિક ચિ — abstract principle — જ હોય આપણે એ ચિત્ર પણ અનુભવ અને ધ્યાન પ્રમાણે સુધારતા જઈએ

મારી દલીલ મેં એટલી સચોટ રીતે રજૂ કરી હતી અં મારી બાબુ, મારી દષ્ટિએ એટલી સ્વયંસિદ્ધ હતી કે હાકરવાદ્ય જાગરેલા અધ્યક્ષ સમારોપ કરતી વખતે મારી બાબુનું જ સમર્થન કરશે એવી મારી ખાતરી હતી પણ અમારા કિતૂર માસ્તરે તેમ ન ક્યું. મારા તરફ જોઈને મને સમજાવતા હોય, મને અપીલ કરતા હોય એવી રીતે એમણે કહ્યું કે કોઈ વ્યક્તિને આદર્શ તરીકે સ્વીકાર્યા

વગર હટકો જ નથી હોતો એના વગર માણુમ ચડી જ ન શકે
 ખિત્તુ માસ્તર અમારા સુમૃતના ગિતક જોટવા કડક, તેના જ
 વિદ્યાર્થીવત્સન હું જ્યાં મસ્કૃતમાં હોમદ રચના કરતો ત્યારે એક
 બાજુ મને વડે કે વખત એમ મગાડે છે, અને બીજી બાજુ, પોતાનો
 ગૃહીક વખત મગાડીને મારી ક્રિના મુવારી આપે એમના પ્રત્યે આદર
 ઉપગત કઈ-લક્ષિતભાવ પણ હું સેવતો હતો એમની વાત સાંભળીને
 મને દુઃખ થયું મને થયું, આગલી વાત પણ એ સમગ્ર શાંતતા નથી
 કે વ્યક્તિ તો અપૂર્ણ જ હોય. અપૂર્ણ વ્યક્તિને ખ્યાનમૂર્તિ તરીકે સ્થપાય
 જ કેમ? હું તો પૌરાણિક દેવોની લક્ષિત કરતી વખતે પણ એમના દોષોથી
 મૂંઝાઉ છું ત્યાં કેવળ માનવીને આદર્શને સ્થાને શી રીતે સ્થપાય?

મેં મનમાં કહ્યું, “તમે જાને ગમે તે કહો મારી ખાતરી
 છે કે મારી ભૂમિકા જ મરામત અને શ્રેય છે

૨૫

એક વત

પૂજ્ય નાપુછએ કોચરમમાં સત્યાગ્રહાશ્રમની સ્થાપના કરી હતી
 મેં વડોદરા યોડયું ન હતું ગિરનાર પરની દતાનેવની ટ્રેડ જેવા માટે
 જૂનાગઢ જઈ હું પાઠો દોડો હતો અમદાવાદ ગયો અને પૂજ્ય
 નાપુછના આશ્રમમાં મહેમાન તરીકે ગઢી એ જ વખતે અમદાવાદમાં
 રાજ્યીય પરિષદ અને સામાજિક પરિષદ થઈ હતી આમાનિત પરિષદના
 અધ્યક્ષ રંગન પરજાપે હતા ઈ સ્થાનની નાત છે એનો ખ્યાલ
 આવે એના માટે જ ઉપરની વિગત લખી છે

આશ્રમના પ્રારંભમાં શ્રી પૂજ્યભાઈ ધણી વાર આશ્રમમાં આવતા
 પ્રાર્થનાને અતિ રાજ્યદ્રવું લખાણ વચાતુ તે સાંભળી એમને પરમ
 સંતોષ થતો જોનો અવારનવાર અને પ્રતો લે છે પ્રતો નેનારની
 પ્રતિષ્ઠા એ સમાજમાં ધણી મનાય છે

ગયો તે જ દિવસે મેં કાગળનાશાલ પૂજ્ય બાપુજીને કહ્યું કે “ સુર્પાસ્ત પછી તું જન્મતો નથી — જન્મતી વખતે મારુ મૌન હોય છે અને તેથી એક વાગ પિરસાની લીધા પછી ફરી કશું લેતો નથી ખાડનો મેં ત્યાગ કર્યો છે ” બાપુજી ઉપર આની સારી છાપ પડી એમણે પૂજનભાઈને કહ્યું કે, “ કાકામાહેમે અમુક અમુક વતો લીધા છે ’ પૂજનભાઈ આગળ મારુ માન વધ્યું બાપુજીએ મને પૂછ્યું કે, “ કેમ દિવસનું આ વ્રત છે ? ” મેં દરેક વ્રતની સિંગતો કહી “ આટલા વરસથી આ આવે છે ” એમણે પૂછ્યું, “ પણ કેટલા વરસને માટે લીધું છે ? ” મેં કહ્યું, “ એવું તો કશું નથી ગમે ત્યારે છોડી શકું છું ’ એમણે ફરી પૂછ્યું, ‘ દર રસે નવેસર વ્રત લેા છે ? ’ મેં કહ્યું “ એવુંયે નથી ”

“ ત્યારે રોજ સવારે ચોનીસ કલાકનું લેતા હશે ? ”

“ ના, બાપુજી, એવુંય નથી બપોરે ધારુ તો બપોરે પણ છોડી શકું ”

બાપુજીની ધારણા હતી કે વ્રત એક સ્વેચ્છાએ લીધેલું બંધન છે, જે અમુક સુદત સુધી ન જ તોડાય એવો કઈક નિયમ હોવો જોઈએ મારુ એવું ન હતું મનનો નિશ્ચય ચાલે ત્યાં સુધી પાળ્યું, નિશ્ચય ફર્યો કે તે ક્ષણે છોડી દીધું

મેં ઉમેર્યું, “ પણ હું માનું છું કે મારો એ નિયમ વરસો સુધી ચાલશે મને એની અક્ષણામણી નથી છોડી દેવાનું કશું કારણ નથી કારણ જિનું થશે તો ‘ આટના વરસ પાળ્યું છે, હવે છોડી દઉં તો આટના વરસનો નિર્ધાર પાણીમા જશે ’ એવું મને લાગવાનું નથી ”

પૂજ્ય બાપુજીએ એ વાત ત્યાં જ પડતી મૂકી પૂ બાપુજી મુસાફરીએ ગયા હોય ત્યારે થી મગનનાલભાઈ અમને પીરસતા ઠાક દિવસે કેરી કે એની જ ઠાક વસ્તુ પીરસવાનું છૂતી જાય એટલે વસ્તુ હાથમા લઈને મારી આગળ આવે અને ઘણા પસ્તાય જમી રહ્યા પછી મૌન છૂટે એટલે હું એમને કહેતો, ‘ આખો જન્મારો જનતજનતની

વસ્તુઓ ખાઈને એટલો ઘમયો છું કે અમુક વસ્તુ ખાવાને ન મળી
તો મને એનું કશું લાગતું નથી.”

આ વાતને વરમો થયાં. અમે કેચરજ છોટીને વાડજ ગયા.
પહેલાં તંબૂમાં રહ્યા. પછી ઝૂંપડીઓ બાંધી. આગળ જતાં અમારાં
અનેક મકાનો તૈયાર થયાં. મારું કામ અનદદ વધ્યું. નાહવા, જમવા
અને સૂવા પૂરતો જ ઘરમાં હોઈ. બાકીનો ‘આખો વખત ઘરમાં
અથવા બહાર વર્ગો ચાલતા હોય, ચર્ચા કરતો હોઈ’, લેખો લખાવતો
હોઈ, આસન વણતો હોઈ’ કે નદી પર વિદ્યાર્થીઓને તરતાં શીખવતો
હોઈ. એક દિવસે મેં જોયું કે આખો દિવસ મારાં કામમાં રહું છું.
જમની વખતે જ શંકર, બાળ, કાકી અને હું અમે સાથે થતાં.
જમવા બેસું કે મારું મૌન શરૂ થાય. બાળકોને મારો સહવાસ
મળતો નથી. એમની સાથે વાર્તાવિનોદ થતો નથી. એમના પ્રત્યેના
મારા કર્તવ્યમાં હું ચૂકું છું. હું જમવા માટે જઈ પાટલા ઉપર
બેઠો. ગિરધારી સાથે હતો કે નહીં તે યાદ નથી. મેં કહ્યું, “જમવા
ટાણે મૌન રાખું છું તેથી બાળકો સાથે વાર્તાવિનોદ થતો નથી.
આજથી મારું મૌન છોડી દઈ છું.” મને જરાય ન થયું કે
આટલાટલાં વરસની મારી તપસ્થાનો આજે ભંગ થાય છે. મારા
મોઢામાંથી મૌન છોડી દેવાની વાત સાંભળી અને બાળ પોતાના પાટલા
પરથી જીડીને પવનદગ્ગની પેડે ફૂલો અને ધ...ડ દઈને પાટલા ઉપર
ફરી બેઠો અને કહેવા લાગ્યો : “મમ્મ, મમ્મ, મમ્મ!!”

બાળકોને મેં કેટલો અન્યાય કર્યો હતો, અને એક બાબતમાં
કેટલા આનંદવિહોળા રાખ્યા હતા એનું પ્રત્યક્ષ માપ બાળના એ
અંગદ-દૂદકામાંથી મને મળ્યું. મનમાં મને સંતોષ થયો પણ હું કશું
બોલ્યો નહીં. કાકીને આનંદ થયો એ કહેવાની જરૂર નથી. એણે
મનમાં ધ્રુષ્ટરો ઉપકાર માન્યો હતો, પણ એ વાતનો એણે ઉલ્લેખ
મરખો કર્યો નહીં. મારાં એ પ્રતોષી મને અગવડ થાત તો એ જ
કારણે ઝોડની પેડે એને વળગી રહેત. પણ હું એવો જડ કે મારા

એ પ્રતની ખીજને કેટલી અગ્રામણ થાય છે એ મને જાગ્યું ન નથી
જ્યારે જાગ્યું ત્યારે એ વસ્તુ છોડી દેતા એક દાણની પણ વાર લાગી
નથી આ સંભાનને કારણે જ હું માનું છું, કે હું જડ છું પણ
ધરડો નથી

મારી પ્રતની કલ્પના સમયના બંધન સાથે સંકળાયેલી નથી
હોતી જોકે એક વાર સોપારી ન ખાવાનું પ્રત બે વરસ માટે લીધું
હતું અને લજપતરાયની હાથપારી પત્રી (૧૯૦૬ની સાલ હશે)
જ વરસ સુની ખાડ ન ખાવાનું પ્રત લીધું હતું પણ સમયનું બંધન
ભવિષ્યને બાંધતું હોવાથી મારે મન એ સંદેહ હોઈ શકે છે જે
ભવિષ્યને આપણે જાણતા નથી એને બાધી રાખવામા માર્ગ જૂન
ધવાનો સભન રહે જ છે

સત્ય અહિંસા આદિ જીવન નીતીની વાત નોખી છે

૨૬

સત્યનું સ્વરૂપ અને એની અપાસના

મે એક ઠેમણે લખ્યું છે કે સત્યનું વિરોધી તત્ત્વ અસત્ય નથી
પણ સત્તા છે અસત્ય મિચારું પાગળું છે અસત્ય અસત્ય તરીકે ચાલી
જ ન શકે એને સત્ય હોવાનો દાવો કરવો પડે છે અસત્ય શબ્દના
અક્ષરો જોઈને મે કહ્યું હતું—‘અરે એના પેખા તો સત્ય છે!’
સત્ય આગળ શિર ઝુકાવીને સત્યના કપડા ઝોડીને, સત્યની છાપ
ચદનની પેડે કપાળ ઉપર ધાગણ કરીને જ એને વ્યવહારમા ચાલવ
પડે છે અસત્ય પોતાનો સ્વાર્થ સાધતા છતાં આણુ તો સત્યની જ
સીકારે છે એથી વિગત તો સત્યનો જ થાય છે

પણ સત્તાનું એવું નથી સત્તા સત્યનો પડેચોક વિરોધ કરે છે
સત્તા કહે છે — ‘સત્યની મને પડી નથી સત્ય મને તેવું હોય એ

બાપકુ ખૂણામાં ભવે બેમે વ્યવહાર ચાલશે મારા હુકમ પ્રમાણે જ.
ગત માર ચાનાનું છે, સત્યનું નહીં.

આમ સંતા છડેચોક સત્યને અપમાનિત કરીને માનવચમાનને
પોતાની છવ્છાયા તમે ચાલુના માગે છે જ્યારે અસત્ય સત્યનું જ ગાજ્ય
સ્વીકારીને એના એમ ઉપર અપમાનિત દશામાં નભવા માગે છે

મે નાનપણથી જોયું છે કે સત્ય બોલવું, સત્યની ધોષણા કંપી
અને સત્ય રોધવું એ મનુષ્યને માટે મહજ છે, સ્વાભાવિક છે સત્યનિષ્ઠા
ખરું જોતા કેળવવી પડતી જ નથી સમાજ અને ખાસ કરીને મામારો
બાગકોમાં જનપ્યે અજનપ્યે અસત્યનિષ્ઠા ઉપજાવે છે, કેળવે છે એ
અસત્યનિષ્ઠા દદમૂળ થયા પછી જ્યારે માણસ પસ્તાય છે, ત્યારે માણસને
મૂળ સ્વાભાવિક સ્થિતિ પર આવના માટે પ્રયત્ન કરવો પડે છે
અસત્યનિષ્ઠા ઉતારનાનો એમાં જ એ ફાલ્યો તો સત્યનિષ્ઠા એની
મેળે પ્રગટ થાય છે, કેમ કે એ પહેલેથી ત્યા હતી જ

નાના બાગકો જેવું જુએ છે, સમજે છે અને ઇચ્છે છે, તેવું
સીધેસીધું પોતાને આવડે એની લાગામા બોલી જાય છે એ આગળ
જતા અગવડપ જણાય, ત્યાં એ મૂઝાય છે કેટલાક બાગકો ઘણું
મૂઝાયા છતાં એમને સત્યને બદલે ખીજું શું કહેવું એ સમજવું નથી —
અરે, સત્યની માગળી થાય ત્યારે મૂળા બેસી જવું અને બચી જવું એ
પણ એમને માટે અગત્ય થઈ જાય છે કોઈ માનિક મત્ર બોલે અને
સરપ પોતાના દરમયાની લાચારીથી બહાર આવે, એમને આવે પણ
આન્યા વગર રહે જ નહીં, તેની જ રીતે માણસ સત્યની માગણી
આગળ સ્વાભાવિક રીતે મત્રમુગ્ધ થયો હોય તેમ, સત્યનો એકરાર
ધરી બેસે છે એ બળ છે સત્યનું — અને અખડ સત્યવત પાળીને
મત્યમૂર્તિ થયેન વ્યક્તિનું

આપણે માગકોને અસત્ય શીખીએ છીએ તે પ્રથમ રિવેક દ્વારા.
કોક કોક વાર રિવેક એ સજ્જન લોકોએ ચનાવેલું, નિર્દોષ ગણાતું જુદાણું
હોય છે જે મનમા હોય તે દાકવું અને જે મનમા ન હોય તે ઓઢીને

બોની બતાવતું અને ઓઢેલું ઓઢેલું નથી પણ અદર વસેલું છે, બિંબેલું છે એવો ડોળ કરવો, અને હોઈએ એના કરતા વધારે સારા અને સરખાી ણીએ એરી છાપ પાડની, અને આશા કરવી કે આંમં ઓઢેલું ધીમે ધીમે અદર બિતરશે અને કૃત્રિમપણે માનેલું કાળે કરીને ખરેખરુ સ્વયં થઈ જશે—આ છે વિવેકનું સાચું સ્વરૂપ

આ વિવેકમાથી જ ધીમે ધીમે સત્યનિષ્ઠા ઓછી કરી પ્રસંગ નિષ્ઠા થીખનનામા આવે છે, જેને કુનેહ પણ કહે છે સત્યનો દ્રોહ કયાં વગર જે કુનેહ વાપરતા આપડે તો તો માણસ છૂતી ગયો, પણ અને છે એવું કે સાત્ત્વિક વૃત્તિનાળા લોકો પણ કુનેહ વાપરી સત્યને ઢાકી દે છે અને કહે છે કે એમા અમારો સ્વાર્થ તો હતો જ નહીં સાત્ત્વિક વૃત્તિથી જ અમે બધું ક્યું છે બધાનું સાચું અને સપૂજ્ય હિત જેમા સમાયેલું છે એ જ સત્ય છે—એ બ્યાખ્યા પ્રમાણે અમારી કુનેહ ઉચ્ચ કોટિનું સત્ય છે, એમ કહેના પણ તેઓ સકોચ કરતા નથી

એવા લોકોએ એમલું તો ખ્યાનમા રાખવું જ જોઈએ કે સ્વાર્થ બલે ન હોય, પણ દુનિયાનો ધટનાક્રમ અમુક દમે ન ચાલે અને અમુક દમે ચાલે, એવો આગ્રહ કે અહંકાર એની પાછળ હોય જ છે અને જ્યાં અહંકાર આત્મો ત્યાં સત્ય જરાક તો ડહોળું થયું જ

આ બધી સાત્ત્વિક લોકોને હાથે થતી સત્યની પળપણીની વાત થઈ પણ જ્યારે રજોગણી અને તમોગણી લોકોના હાથમા પરિસ્થિતિને ન્યાગવાનું આવે છે ત્યારે સત્યનો દ્રોહ કરનાર વૃત્તિઓ નીચેમાની એકાદ હોય છે

ગરીરને તકનીક થશે, મૃદુ વેવા પડશે, માર ખાવો પડશે અથવા નુખ્સાન વેવું પડશે એ બીકે માણસ સત્યનો દ્રોહ કરે છે દેહ રખા લોકો પહેલી જ તકે સત્યને છોડી દેતા તૈયાર થાય છે સત્ય અને બીકજીવણ એ બેનો મેળ કોઈ મને ખાવ નહીં એ બીજીવણ કાઢી નાખવા માટેની સર્વોત્તમ સાધના છે શરીરનું અગતવણું

હદ ઉપરાત શ્રમ કરવાની, ટાંટડકો, ભૂખનરસ, સહન કરવાની, ઇષ્ટ લોકોનો વિયોગ, અને અનિષ્ટ લોકોનો સહયોગ કે સયોગ સહન કરવો પડે તો તેની તૈયારી જેની નથી તેને માટે અધ્યાત્મ છે જ નહીં રોગ કે ઘડપણ આની પડે તો શાન્તિથી એને જરૂરિયાત કરવું અને ધર્માનુકૂળ જોટલો ઇનાજ થઈ શકે તેટલો કરીને સતોષ માનવો, એટલી જો તૈયારી ન હોય અને માણસ દુઃખ અને ચિંતામાં જ ડૂબી જતો હોય તો તે સત્યનો ઉપાસક ન થઈ શકે, પછી જીવનઉપાસક કથાથી જ થાય ! શરીરના પ્રેમમાં જે પડ્યો એણે જીવનની સારામાં સારી નિજનજત ખોઈ સમજવી

જે માણસમાં સ્વાભિમાન રહ્યું નથી એ માણસ પણ સત્યનો દ્રોહ ઝટ ઝટ કરી બેસે છે જેનાથી હું ખીતો હોઉં એને જ હું જૂઠું કહેનાનો સાચુ કહું તો એ નારાજ થશે અને એની નારાજ વહોરી લેવી મને પોસાય નહીં એમ જ્યારે લાગતું હોય, ત્યારે જ માણસ જૂઠું બોલના પ્રવૃત્ત થાય

સાચો સ્વાભિમાની માણસ કોઈ આગળ જૂઠું બોલતા પહેલા વિચાર કરશે “આ તે શું એવો મોટો માણસ છે કે જેને માટે જૂઠું બોલના જોટલો હું નાનો થાઉં ? આના કરતાય દુઃખાલો હલકો કે આની આગળ જૂઠું બોલીને દુઃખથી જીવું ? ના, જે સાચુ દર્શે તે જ કહીશ માત્ર જે થનાનું દર્શે તે થશે કરી જરીને મારુ કેવળું નુકસાન કરવાનો હતો ? હું જૂઠું બોલુ અને મારી આગળ મારુ સ્વાભિમાન હણાય, એના ઝરતા પેલું નુકસાન વેરી લેવું શું ખોટું છે ?”

આ રીતે મત્ત સાથે પોતાનું સ્વાભિમાન જોડી દેવાથી માણસ એની મેજે અધ્યાત્મને રસ્તે આવી જાય છે

સ્વાભિમાનનો અભાવ, સ્વાર્થ અને ખીક — આ ત્રણે વસ્તુઓ સત્યની વિરોધી છે અમુક માણસ સ્વાભિમાન સાચવના ખાતર જૂઠું બોલે એમ જ્યારે કહેનાય છે, ત્યારે ખરું બોલતા એ માણસ સ્વાભિમાન ખોઈને સામાજિક માન જાળવનાનો પ્રયત્ન કરે છે પરિણામે પ્રથમ

પોતાની આગળ અને છેલ્લે છેલ્લે સમાજ આગળ પણ તે પામર બને છે. સત્ય કરતાં શરીર શ્રેષ્ઠ, સત્ય કરતાં સવામની શ્રેષ્ઠ, સત્ય કરતાં સ્વાર્થ શ્રેષ્ઠ, સત્ય કરતાં પ્રતિકા શ્રેષ્ઠ, સત્ય કરતાં સમાજ શ્રેષ્ઠ — એમ જ્યારે માણસને લાગે છે ત્યારે તે પોતાના આત્માને અપમાનિત કરે છે. પ્રિયતમ આત્માનું અપમાન અથવા એનો ઇનકાર કર્યા વગર માણસ અસત્ય તરફ જઈ જ ન શકે, કેમ કે સત્ય અને આત્મા ભિન્ન વસ્તુ નથી.

અને જ્યારે માણસ સત્તા ખાતર — ખીજા ઉપર અધિકાર મેળવવા ખાતર સત્યનો દ્રોહ કરે છે, ત્યારે એ સામા માણસના આત્માનું પણ અપમાન કરે છે અથવા એનો ઇનકાર કરે છે.

ખરી વાત એ છે કે આત્મા એ હોષ જ ન શકે. સામા માણસનું હૃદય જીતવું એટલે એના આત્મા સુધી પહોંચી જવું. એ વ્યક્તિની અંદર રહેલા આત્માનો અભેદ ઓળખવો અને આત્મૈક્ય સિદ્ધ કરવું. એના બદલામાં જે માણસ બહારથી ખીજા પર સત્તા બેગવવા માગે છે તે પોતાનું પણ અપમાન કરે છે અને સામા માણસનું પણ. સામા માણસના સ્વાતંત્ર્યની જે હદર કરી ન શકે તેને નથી દર્શન થયું સત્યનું અને નથી સાક્ષાત્કાર થયો આત્માનો... એવો માણસ પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવી જ ન શકે. સત્ય, આત્મક અને આજ્ઞાદી મૂળમાં એક જ વસ્તુ છે. (આમાં સત્ય એટલે જીવનાત્મક સત્ય, ક્રિયાત્મક સત્ય.) સ્વાર્થ, ખીજાનું પલ્લું, લોભ અને ‘ધરિત્રાવ’ એટલે કે મતા, એ એનાં વિગેખી છે.

ઉપર જે લખાયું છે એ જાણી જોઈને નિજાંધના રૂપમાં લખ્યું છે પણ એમાંના એકેએક વાક્ય પાછળ નક્કર ધર્માનુભવ રહેલો છે, પણ એની વિગેખા લખવા જેવી ન લાગી એટલે એને નિજાંધનું રૂપ આપ્યું છે.

જિજ્ઞાસાયુગ

નાનપણના ધર્માનુભવની અંદર સદાચારનો ખ્યાલ, કુટુંબહૃદયનો આક્ષાત્કાર, ઈશ્વર વિશેની શ્રદ્ધાકંપનોનો પરિચય અને એનો સ્વીકાર, અને પોતાના મન ઉપર મંચમ દ્વારા કાપ્યૂ મેળવવાની આવશ્યકતા — એટલી જ વસ્તુઓ મુખ્યત્વે આવતી હતી.

ઈશ્વર છે કે નહીં ? છે જ એમ માનવાને કાર્ષ્ક કારણ છે કે કેમ ? પ્રાર્થનામાં કાર્ષ્ક અર્થ છે કે કેમ ? કર્મનો નિયમ એટલે શું ? કર્મના સિદ્ધાંત ઉપગત નોખું અને વિરોધ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે કે કેમ ? એ જાનની વિચારણા અને એને અગે થયેલા અનુભવો એ ત્યાર પછી આવે છે.

પ્રથમ કાલખંડમાં માળાપ પાસેથી અને સામાજિક જીવનમાંથી મળતી ધાર્મિક કંટપનાઓ અપનાવવાનું અને હજમ કરવાનું જ મુખ્ય કામ રહેતું. ખીજા યુગમાં તર્કશુદ્ધિની જાગૃતિ મુખ્ય હતી. દરેક વસ્તુ તપાસીને લેતી, પવિત્રમાં પવિત્ર મનાતી વાતને પણ શુદ્ધિનો પડકાર કરવાની દિમ્બન ધરાવતી, અધકચરી શુદ્ધિથી અને કાચાપાકા અનુભવે મન સાથે જે સિદ્ધાંતો બધાય તેને વળગી રહેવું અને આખી દુનિયાની શુદ્ધિ અને અનુભવ સામે પણ પોતાના સિદ્ધાંતોને ઊભા કરવા, એ આ યુગનો કાર્યક્રમ હતો.

ચાર કે પાંચ વરસના ગાળાને પણ સંસ્કૃતમાં યુગનું નામ આપેલું છે. ડોલેજનાં ચાર વરસની અંદર ઉપર બતાવેલા બધા દેશરોમાંથી પસાર થઈને જિજ્ઞાસુમાં જિત્તરવા લાયક થયો માટે એ ચાર વરસને ‘જિજ્ઞાસાયુગ’ એ નામ આપવાનું મન થાય છે. એ યુગમાં મેં નાસ્તિકતા કેળવી હતી એમ મેં પહેલાં માન્યું. પણ આગળ

જતા પુરાણના એક ઋષિએ આશ્વાસન આપ્યું જિજ્ઞાસા નાસ્તિ નાસ્તિક્યમ્ ।

પાકે પાચે જાણવાની દૃષ્ટિથી એકેએક વસ્તુને બુદ્ધિની એરણ ઉપર તર્કની હથોડીથી ટીપી જોવી અને એ પ્રક્રિયામાં જે ટકે તેટલું જ પ લે બાધવું એ નાસ્તિકતા ન કહેવાય કેવળ કુતૂહલ (Curiosity) એ કાંઈ સાચી જિજ્ઞાસા નથી જિજ્ઞાસા પારમાર્થિક (Serious) હોય છે, પ્રયોગપરાયણ હોય છે જાણવાનું જાણાય નહીં ત્યાં સુધી જિજ્ઞાસા સખ વાળીને બેસે નહીં અને કોઈને નિરતિ બેસવા દે નહીં. જાણનાનું બધું જાણવા માટે જોટના ઉત્પાત કરવા પડે તે કરતાં એને જરાય આચકો આવતો નથી માટે જ એ ચાર વરસના ગાગાને મેં જિજ્ઞાસાધુગ કહ્યો ॥

બાળકોને નવા દાત બિંબે એવી સાથે જે તે વસ્તુને કરડી જોવાની અદ્ભુત ઇચ્છા પણ એને બિંબે છે જાણે દાતને એવી મગ છૂટે છે. એ જ રીતે અમુક ઉંમરે તર્કબુદ્ધિ પ્રમગ થાય છે એમ તો અગ્રેજી ત્રીજામા હતો ત્યારથી જ દરેક વસ્તુને, સિચારને કે કંપનાને પડખર કરવાનો પ્રારભ થયો હતો અગ્રેજી છઠી અને સાતમીમા અમારી વાચ્યધિની સમાને કારણે એ શક્તિમા સ્પેજ ઘી દોમામુ હતું પણ બુદ્ધિવાદે ખરેખરું જોર પકડ્યું કોનેમના પહેવા અને ખાસ કરીને બીજા વર્ગમા બુદ્ધિમ્નુ શરણ મમ એ જ જાણે મારું જીવનમુન બન્યું હતું આમા તુ સમ્પર્નું મદત્ત છે બાકી બધી વસ્તુઓ સમજી, મદત્તની વસ્તુઓને મદત્ત આપુ મોટા લોકોના ગયનો પ્રત્યે આદર રાખુ, જ્યાં ન જાણતો હોઉ ત્યાં ગાદ જોવાની ખીરજ બનાવું — એ બધું ખરું પણ સગજ જાણે બુદ્ધિને, છે નો આધાર રાખુ એકમાત્ર મારી બુદ્ધિ ઉપર અને મારું આચરજ તો એ બુદ્ધિના નિર્જન પ્રમાણે જ થાય

એક તો શાતરી થઓ

ધ્રિર છે કે નહીં એ સવાલે મને જોડેલો મૂઝવો, એના કરતાં પ્રાર્થના કરીને લાભ રો?—એ સવાલ મારે માટે વધારે કપરો નીડવો

ધ્રિર છે એમ સિદ્ધ જ કરવું જેમ અવરુ હતું, તેમ ધ્રિર નથી એમ સિદ્ધ કરવું તેવું જ બધકે એનાથી વધારે કંજુ હતું. મારી નાસ્તિકતાના દિવસોમા મને થતું કે ધ્રિર નથી એમ નિશ્ચય પૂર્વક કહેનારા લોકોની શુદ્ધિ કેટલી મદદ હશે! અને તેથી હજીકતો નાસ્તિક તો હું બની જ ન શક્યો

લેવે કરીને એક એન્જિનિયર પેન્શનર હતા નમૂનેદાર માણસ રોજ સવારે સૂર્યોદય પહેલાં સ્નાન પતાવે, પછી હના લહેને ગમે તેની હોય કસરત કરીને એમણે પોતાનું શરીર પણ આખર સુધી લીધું જેવું ચળવળ રાખ્યું હતું લાઈ લેલે લારે કર્મકાંડી ગાયત્રીનો જાપ કરે, સૂર્યનમસ્કાર તો ખરા જ વૈદિક મનો બધા એમને મોઢે હતા કર્મકાંડમા કથાય જીજ્ઞુષ નહીં આવે પણ એ માણસ નાસ્તિક હતા મને કહે, “કાકાસાહેબ, ગાયત્રી નમ સાપિત્રી નમ એમ કહીને આપણે વૈદિક જીદોને નમસ્કાર કરીએ છીએ તો Iambic pentameter, Alexandrine વગેરે અંગ્રેજી જીદોને નમસ્કાર કેમ નથી કરતા? ગંગાદેવીની પૂજા કરીએ છીએ અને છોકરીને નદીના નામે આપીએ છીએ તો ટેમ્સ ને મિસુરી મિસીસીપી એના નામે પણ આપણે છોકરીઓના કેમ ન રાખીએ? ખરું કહું? ધ્રિર જેવી કાઈ વસ્તુ છે જ નહીં અને ધર્મ ધર્મ કહીએ છીએ એ બધું ધતિગ છે”

“ત્યારે તમે સવારે જીદોને સંખ્યા કેમ કરો છો? તમારા કર્મકાંડમા તો તમે જરાય ચૂકતા નથી” એ આશ્ચર્યચકિત ચર્ચને પૂછ્યું

“એનું એમ છે કે હું તો જાણું છું કે ઈશ્વર નથી. પણ કેમ કહેવાય ? મારી ભૂલ થતી હોય અને ઈશ્વર હશે જ અને મરી ગયો પછી એનો ભેટો થાય તો એની આગળ ભોંઠો પકું તે કરતાં એને કહી શકું કે ‘અત્યા, હું તને, ઝોળખનો કે માનતો ન હતો. પણ તારું દેવું ચૂકવનો આવ્યો છું. હું કાંઈ તારા મુનામાં નથી. તારા આપણ જોઈ લે ’ ” પછી મને કહે, “જુઓ ભાઈ, We must err on the safe side (બૂલો કગવી તે પણ આપણને સવળું પડે એ રીતે કરવી જોઈએ).

દરેક શુદ્ધિમાન માણસને ભાઈ લેલે જેવું જ થાય છે કે રખેને ભગવાન હોય !

કોલેજમાં જ્યારે શુદ્ધિવાદ ઉપરની ચોપડીઓ વાંચવા લાગ્યો અને એના પર વિચાર કરવા લાગ્યો ત્યારે હું પૂરેપૂરો સંશયવાદી બન્યો મેં મારા મન સાથે નહીં ક્યું કે ‘ઈશ્વરની જેવી વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે એવો કાંઈ ઈશ્વર છે કે નહીં એ આપણે જાણતા નથી. વખતે તે હોય. વખતે ન પણ હોય. જો હોય તો એ જાણાયો જ જોઈએ એવું કાંઈ નથી. અને ન હોય તો કાંઈ ખાસ બગડે એમ પણ નથી. પણ જો ઈશ્વર હોય—તો જેવી ઇન્દ્રિયો, જેવું મન અને જેવી શુદ્ધિ આપણી પામે છે, એમની સક્રિયોની મર્યાદાનો વિચાર કરતાં એટલું તો મોઝે મોટકા ખાતરીથી કહી શકાય કે જો ઈશ્વર હોય તો એને આપણે જાણી શકવાના નથી. આટલી ખાતરી થઈ એ પણ કાંઈ નાનીસૂની વાત નથી. જો ઈશ્વર હોત અને એને આપણે જાણી શકવાના નથી એવી ખાતરી ન હોત, તો સંશયનો કામદો ઈશ્વરને આપી, ઈશ્વરને સોંપવા પાછળ કેટલીય જિંદગી આપણને વેડફી નાખતી પડત. જેવાં સાધનો માણસ પામે છે—મન, શ્રુતિ, ઇન્દ્રિય વગેરે,—એમની દ્વારા તમારી વ્યાખ્યાવાળો ઈશ્વર જાણ્યો એમ છે જ નહીં એટલું જિદ્દ થયું એટલે નિરાંત રજા. દો એ આપણે બીજો મધે વાગી શકીએ.”

[એલેક્સા બ્રિટિશ મારે અત્યંત પ્રિય વિષય હતો Casey's Sequel to Euclid એ બ્રિટિશની અવરમાં અત્રી ચોપડીમાંથી દાખનાઓ લઈને હું મેમતો અને એમાં ફારી ગયા પત્રી મળતો ગણિતાનંદ હું માણતો એ ગણિતમાં જૂના કાગળમાં ત્રણ સનાલો બ્રિટિશ વેત્તાઓને પગલા વર્ણવતો ચોરસ કેમ બનાવવો ? હોઈ પછી ખૂણના ત્રણ સરખા ભાગ કેમ પાડવા ? અને ત્રીજો પ્રશ્ન જૂની ગયો આ ત્રણે સનાલો ઉઠેન સેમઓ સુગી ગોધાયો, પણ કેમે કરીને ઉઠેન હાથ આવે નહીં પેઠી દરપેઠીએ ગોધ ચારી અતે એક મહાગણિતી જાઓ પેણે પોતાનું ગણિતી બેજી ચલાવીને અકાટ્ય પ્રમાણે આપીને સિદ્ધ રી આપ્યું કે બ્રિટિશની હમે એ સનાલોનો ઉઠેન હોઈ ન શકે એ કેમ । હોઈ શકે એના બધા જખરદસ્ત કારણો આપ્યા પત્રી જ ત્રણ સનાલના મે ત્રણે જૂનોને ગતિ મળી હવે એ સનાલો પાછળ હોઈ પડતું નથી મે જ રીતે સ્પાદાદી — એલે કે અનિર્ણયનાદી લોકોએ હિંમર હાય ન માવતા પોતાની માનસિક શક્તિઓ પર જ શુદ્ધિ ચલાવી સિદ્ધ ક્યું કે મે હિંમર હાય તો તે ઝોગખવાનું આપણું મજી નથી એટલી તો માતરી છે જ

હાથ । હોઈ તો ખાતરી હાય આની]

જીવનપરપરા - ૧

પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મની ક પના મને યાચો આવી એ ન કહી શકું મને લાગે છે કે એ ક પના આર્થ માનસમા એટલી તો વલ્યુર્ધ ગર્ધ છે કે એને નોખુ અસ્તિત્વ જ રહ્યું નથી હું છું માત્ર ગરીબ છે શરીરને બૂખ લાગે છે, તરસ લાગે છે, બિધ આવે છે — એ નિશે જેમ નિચાર કરવાપણુ હોતુ જ નથી પાપણુ હાલે છે એ તરફ ધ્યાન જાય તોયે જેમ એ કાર્ધ નિશેષ છે એમ લાગતુ નથી તેમ જ પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મ નિશે આપણા લોકોની સ્થિતિ છે

એના મૂળમા જીવનના ધારાનાહિક અસ્તિત્વનો અનુભવ છે નદીનું પાણી જીવમ તરફથી આવે છે, મુખ તરફ જાય છે, ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે અને છતાં નદી એ ને એ જ છે એમ આપણે અનુભવીએ છીએ નદીના પાણી એ ને એ જ હોતા નથી છતાં દરેક નદીના પાણીની નોખી નોખી ખાસ અસર હોય છે અને એમા અમુક જાતનું સ્થાયીપણ હોય છે સત્તુ પરત્વે નીમા જે ફેરફાર થાય છે તેમા પણ એક જાતનો સનાતન નિયમ દખાય છે અને તેથી દરેક નદીના નોખા નોખા સ્વભાવની પણ આપણે જાતો કરીએ છીએ

પાણી વગર આપણુ ચાલતુ નથી તેથી, અને પાણીના પ્રવાહ સાથે આપણી જિંદગીના પ્રવાહનું સામ્ય છે તેથી આપણા પૂર્વજન્મે પાણીને જ 'જીવન' એ એ નામ આપ્યું

આપણે રોજ સૂઈએ છીએ અને બીજે દિવસે જાગીએ છીએ આપણે જીએ છીએ એ ભાનો, તેમ જ નાનપણથી ક્રેગવેના જ્ઞાન કૌશલ્ય આદિ તમામ સચિતને દરેક બિધ સાથે, સૂર્યચંદ્રના પ્રદણ જેવુ પ્રદણ લાગે છે જીવીને જિહ્વાવેત આપણે આપણુ ભાન — 'હું છું' એ

મર્ત્યની સવિદ જાણીવ - ગ્રહલુપ્ત થાય છે અને કેળવેલું જ્ઞાન આદિ પણ સવિદ સાથે આપણને ફરી પ્રાપ્ત થાય છે. બિંધ ટાલે જનમૃતિ મરે છે અને જો તાની સાથે એનો પુનર્જન્મ થાય છે એવી જ રીતે મરણ સાથે ક્ષ્મ્ત સ્થૂળ શરીરનો જ નાશ થાય છે અને બુ બહુ તો આ દુનિયાની સાથેના આપણા સબધનો પણ અત આવતો હોય એમ લાગે કે તો બિંધના અંતની પેઠે મરણની સ્થિતિને પણ અત હોવો જ જોઈએ અને પત્રી કાઢી નરી જ દુનિયામાં, નરા શરીરે આપણે ફરી જન્મવાન થના હોઈશું એવી ક પના ચાલવી સાહજિક છે

માણસ જન્મે છે અને આખો જન્મારો પુરુષાર્થ કરે છે મરણ માથે એ બધાનો — જ્ઞાન, કૌશલ, આવડત પ્રેમ ઇત્યાદિ કમાઈના સદતર નાશ જ થતો હોય એમ માનવું માણસને માટે લગભગ અશન્ય છે એ મધુ કયા જાય છે? એની શોધ કરવાનું મન થવાનું જ ન્યા શોધને અનકાશ નથી હોતો ત્યા માણસ ક પના દોડાનીને સતોત માને છે આ રીતે એણે પુનર્જન્મની ક પના સ્વીકારી હવે ખેતી કરતા એને અનુભવ થાય છે કે બીજા માગીમા પડીને પાણીથી કાવાઈ જાય છે પણ એની સાથે એક અકુળ જોગે છે અને તે જન્મ અવાવવાની યોગ્યતા ધરાવે છે માણસ મરે છે તે પહેલા બાળકોને જન્મ આપી એ પોતાની જીવનપરંપરા અમાધિત રાખે છે માણસ પોતે જ પુનરુપે ફરી જન્મે છે અને એક જન્મમાં અનાવેલી અને અધૂરી રહેલી શોધ નરી પરિસ્થિતિમાં અને નરી દમે એની મારફતે આગળ અવાવે છે આ પણ એ જ જાતની જીવનપરંપરા છે પણ આદલેથી માણસને મંતોત નથી થતો

માણસ શોધખોળ કરે છે, જ્ઞાનની વિપાસના કરે છે, શાસ્ત્રો ખેડે છે આમ કરતા એને સાથીની જરૂર રહે છે પોતાની યોગ્યતાના સાથીઓ હમેશા મળતા નથી તેમનામાં ઘણી નાર સહકારશક્તિ હોતી નથી એટલે માણસ કાયા મસાનામાંથી સાથીઓ અને સહકારીઓ ધડી કાઢે છે એના ધડી કાઢેના સાથીઓને શિષ્ય અથવા શાગિર્દ

કહે છે. એમની મારફતે પણ માણસ પાતાનો જીવનોદ્દેશ અંગે ચલાવી શકે છે. આ રીતે શિષ્યપરંપરા એ પણ એક જાતની ત્રીઃ જીવનપરંપરા જ છે.

પરંપરાનો હજીયે એક નોખો પ્રકાર હોય છે. એમાં પુ કે શિષ્ય ઉપર આધાર ન રાખતાં જે કોઈ સમુદાય અમુક પ્રવૃત્તિ શોધખોળ ચલાવવા તૈયાર હોય એ સમુદાયને જ આપણે પરંપરાને વારસો સોંપીએ છીએ. એ સમુદાયમાં આવેલી વ્યક્તિઓ લાંબ વખત સુધી કાયમ ટકશે જ એમ નહીં. એક માણસે થોડા દિવસ સુધી એ પ્રવૃત્તિમાં રસ ધરાવ્યો અને કામ આગળ વધાર્યું પછી એ કોકને સોંપી દઈ પોતે નિવૃત્ત થયા, કે બીજા કામમાં પડ્યા. આ હોય કંપનીઓ ચાલે છે, સંસ્થાઓ ચાલે છે અને જ્ઞાતિ જેવા સંઘો પણ ચાલે છે. આ પણ એક જાતની જીવનપરંપરા જ કહેવાય.

પરંપરાનો હજીયે એક નવો પ્રકાર નોંધવો જોઈએ. સામાન્ય જીવન જીવનારા અસંખ્ય લોકો વચ્ચે કોક વખતે કોક અસાધારણ વિમૂર્તિ જન્મ લે છે અને એ વિમૂર્તિ એવી કોઈ અહુત અસર સમાજ ઉપર પાડે છે કે એ હજારો વરસ સુધી ખીલતી જ રહે એવી વ્યક્તિઓ ફરી ફરી એ ને એ જ કુળમાં, જાતિમાં, વંશમાં કે ધર્મમાં પેદા થાય છે એવો અનુભવ નથી. પણ એમની કૃતિમાં અસાધારણ સામ્ય દેખાય છે. કાર્યજનો દેનિગ્રાસ નેપોસિયનફે ફરી વાર જન્મ્યો છે એમ જ બન્નેની કારકિર્દી જોતાં માણસને લાગ્યા વગર રહેતું નથી. શુદ્ધ ભગવાન જ ફરી વાર ખ્રિસ્તફે પ્રગટ થયા છે અને એ જ વિમૂર્તિએ આજના જમાનામાં ગાંધીનુ રૂપ ધારણ કર્યું એમ આજે આખી દુનિયા માને છે. આપણા લોકોએ આવી મિથનપરંપરાને અવનાર-પરંપરાનું નામ આપ્યું છે. નાનપણમાં અમે ગોખેલું 'જાનાવા ઝેવા આણિ નામાવા તુવા।' મહારાષ્ટ્રમાં ધર્મજનમૃતિ કરવાનું કામ જે સતેએ કર્યું તેમાંથી ચારનાં નામો આમાં છે. જે કામ મુધારકે જાનેશરે કર્યું તે જ કામ ઉદારકે એકનાથે કર્યું અને જે મહિન દરજ

નામદેવે પદ્મપુગ્મી વહેવણી, તે જ લક્ષિતો, વાણિયા તુમરામે સાગર
મનાયો. આ સતોના જીવનકાર્ય જેના આ વાત સહેજે ગમે જીનરે
એમ છે બોળા લોકોએ એ ઉપરથી બેમાડી દીધુ કે, જાનદેવનો જ
અવતાર એકનાથ થયો અને નામદેવે જે લાખ અમન લખરાનો
સકળ કયો હતો તે પૂરો કગવા માટે તેઓ ફરી વાર તુમરામને નામે
અવતારો વ્યાપક અર્થમાં આ પણ એક જીવનપરંપરા જ છે

અજ્ઞાનતાની જ પરંપરા હોય છે એમ નહીં જ્યવિજ્ય બગડ્યા
અને તેઓએ દિરણકશિપુ અને દિરણ્યાક્ષ, શિશુપાલ અને વક્રદત્ત, રાવણ
અને કુભંજી એવી ત્રણ જોડીમાં અવતાર લઈ પોતાનું પાપ અજમાવી
અંતે ધોઈ કાઢ્યું

પુનર્જન્મના આટલા પ્રમરોથી માણસને સતોષ ન થયો એણે
કંપના દોડારી, અને પરકાયાપ્રવેશવિદ્યા ઉપજાવી

એક ઋષિ હતો જ્ઞાન અને તપસ્યાનું અનુશીલન કરીને આગળ
વધેનો હતો પણ એની વિષમતાસનાનું કેમે કરીને શમન થાય નહીં
અને ઋષિજીવન તો એવા પશુકર્મથી અભગ્રવાય નહીં એટલે એણે
એક રસ્તો શોધી કાઢ્યો એણે શુકામાં ધ્યાનસ્થ બેસી મૃગનું રૂપ
ધારણ કર્યું અને એ મૃગી સાથે રમમાણ થયા લાગ્યો

મહાનમિશ્રના પત્ની ભારતી સાથે વાદરિનાદ કરતા પોતાની
અનુભવજ્ઞાનની ઊણપ જોઈ થી શકરાચાર્યે પરકાયાપ્રવેશ કરી ગૃહસ્થા-
શ્રમનો અનુભવ લીધો હતો એમ પણ એમના ચરિત્રકારોએ ઉપજાવી
કાઢ્યું છે

જીવન એક, અખડ અને એકધારું કે એ માન્યતા અથવા
અનુભવ વ્યક્ત કરવા માટે માણસે આમ અનેક જ્વનની પરંપરાની
કંપના બાધી છે પુનર્જન્મની કંપના દ્વારા અનેક જમાનાઓ એ સાધી
શકે છે અને પરકાયાપ્રવેશની કંપના દ્વારા એણે દેહબેદ અને સ્થાન
બેદ વટારી જીવનની એખાને મૂર્તિમન કરી છે એમ જોતા દરેક
કવિ અને નાટકકારને અનેક પાત્રો ઉપજાવવાની સાથે એક જાતનો

પરકાયાપ્રવેશ (અથવા પર-માનસપ્રવેશ) કરવો જ પડે છે પોતાની કળામાં તે જ અધ્યાપક સફળતા મેળવી શકે છે, જે પોતાના શિષ્યના માનસમાં ઘૂમી શકે છે

અકિતલ વધારવાના આવા અનેક પ્રકારો છે.

૩૦

જીવનપરંપરા - ૨

જેમ જીવનસાતત્યની દૃષ્ટિએ ભવિષ્યકાળનો વિચાર કરીએ છીએ તેમ જૂતકાળનો પણ વિચાર કરવો પડે છે નહીં ક્યાં જાય છે એ જેમ આપણી જિજ્ઞાસાનો વિષય હોય છે, તેમ જ નહીં ક્યાંથી આવી એ પણ એટલી જ પ્રમુખ જિજ્ઞાસાનો વિષય ■ ફક્ત એટલો જ કે ભવિષ્યની વાતો અધારિત હોઈ એના પરમા માટે તાત્કાલિક સાધન કશું હોતું નથી ભવિષ્યની વાતો કાં તો અનુમાનની હોય, કાં કલ્પનાની પણ જૂતકાળ તો જની ગમેથી વાન હોય છે આપણે એ જાણતા ન હોઈએ પણ એને ક્યાંક તો અસ્તિત્વ હતું જ અને તેથી એ જાણવાના પ્રયત્નો ઠોઈ ને ઠોઈ રીતે સરજ થતા જોઈએ જ એ આશા માણસ સેરી ગમે છે પૂર્વજન્મની વાતો આપણે ન જાણતા હોઈએ પણ ઠોક તો જાણતું હશે જ એવી અપેક્ષા માણસના મનમાં ધબ્બી જ પ્રમુખ હોય છે, અને જો જૂતકાળ ઠોઈ અદ્ભુત રીતે જાણી શકાતો હોય તો ભવિષ્યકાળ કેમ નહીં, એમ વિચાર થશે માણસ માટે વિવિધ સ્વાભાવિક છે આમાંથી જ પ્રિયગતિની અધિઓની આપણે કલ્પના કરી અને ભવિષ્યકાળ જોયા માટે જ્યોતિર્ણી માંડીને ચોમ મૂંઝીની અનેક પ્રવૃત્તિઓ આપણે ખેડી

કલ્પના દોડાસામાં નો કોઈ વાણે નથી પણ માણસ જન અને ભવિષ્ય 'જાણી શકે છે' એ સુખ તમા પરથી 'જાણે જ છે' એમ

ન્યારે આપણે માનના ચર્ચાએ છીએ, ત્યારે મોની મોની મુરકેનીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈનું ઘર પચાવી બેમનાં કે કોઈની સ્ત્રી ઉઘાળીને નર્મ જનારના ગચ્ચાનમા ન્યારે કોઈ સાધુ કે પુરાણકાં આપણને આવીને કહે કે, 'પૂર્વજન્મમાં એ એનો માનિક હતો અને તેથી એનો એના પર હક છે,' ત્યારે સમાજમાં ભારે મુરકેથી ઉત્પન્ન થાય છે. પૂર્વજન્મનું અને ભવિષ્યકાળનું આપણે કશું જાણતા નથી એ ઈશ્વરની કૃપા છે એમ જ કહેવું પડે છે. ઇતિહાસના અધ્યયનમાંથી જીવન શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો તારવી કાઢવા ઉપગત જે માણસ જૂના અધિકારો ઉપગતી કાઢે તો જેમ પાર વગરની મુરકેનીઓ ઉત્પન્ન થાય તેમ જ ભૂત અને ભવિષ્ય જાણનાથી મુરકેનીઓ ઉત્પન્ન થાય જ છે અને તેથી મુક્તની મર્યાદાનો time barનો સિદ્ધાન્ત એક આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્ત તરીકે સ્વીકારવો પડે છે. ભૂતકાળ અને ભવિષ્યમળ જાણનાનો આપણને અધિકાર નથી જાણીએ તો એમાં આપણને લાલ નથી પણ નુ સાન જ છે. જે કોઈ જાણી શકતો હોય તો એણે એ વાત કોઈને કહેવી ન જોઈએ એમાં જ ઐદિક તેમ જ પારમાર્થિક કલ્યાણ છે એ વસ્તુ આપણને સ્પષ્ટ થી જોઈએ.

૨

વશપરપરાને કારણે જે જીવનસાતત્ય અનુભવાય છે તેનું અધ્યયન હજી બરાબર થયું નથી જે અનુમાનો બધાય છે તે ઘણી વાર એકાગ્રી હોય છે અને વશપરપરામાંથી તમામ અનુમાનો મદવા એ જૂઠાભરેલું પણ છે. વશપરપરાની અસર સીમરીએ તોયે તે અપૂર્ણ સત્ય છે. વશપરપરામાંથી પકિતત્વના બધા સવાલોનો ઉકેલ આપતો નથી. ફલ-જ્યોતિષશાસ્ત્ર આ ભાની જ વાતો બરાબર જાણી શકતું નથી તો ગતજન્મની અને પુનર્જન્મની વાતો એને પૂછવા કયા જઈએ? યોગશાસ્ત્રનો ઉપયોગ શરીર અને મન ઉપર કાબૂ મેળવવા માટે જરૂર કરાય, પણ યોગશાસ્ત્રની દુહર્ષ દષ્ટિને પૂર્વજન્મની કે ભવિષ્યના જન્મની વાતો કરવી એ જોખમભરેલું છે.

પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મ હોઈ શકે છે, હોવા ન જોઈએ એમ આપણે કર્મના સિદ્ધાન્તથી પણ સિદ્ધ કરી શકીએ પણ પૂર્વજન્મની વિગતોમા જનરીએ એ તો નર્થો વહેમ છે

૩

નાનપણમા પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મની વાતો તો હનામા બધે જ ફેનાઈ હતી મધ્ય ૪ લોકો એમા માનતા હોય અને ડગને ને પગથે લોકોની વાતોમા એનો ઉત્તેજ થતો હોય એની સ્થિતિમા એ માન્યતાનો ઉત્તેજ મનમા ક્યારે થયો એ કહેવું મુશ્કેલ છે, હતા બાલ્યકાળના સસ્મરણો તપાસુ છું ત્યારે એમ જણાય છે કે સ્વર્ગ અને પાતાળની મ્પના સાથે જ પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મની ક પના મજાઈ છે સ્વર્ગ ઉપર છે, રાત્રે દેખાતા આકાશના તારાઓથી પર એની કાઈક પના બધાઈ હતી આકાશનો કોઈ તારો ખરી પડે એટલે મારી મા, દાદી અથવા પિતાથી 'નારાયણ નારાયણ' બોલે પૂછુ એટલે કહે, "સ્વર્ગમાનો કોઈ જન જન્મ લેના નીચે ફરી જાતરો છે એનો અધ પાત જોઈ સહાનુભૂતિમા 'નારાયણ નારાયણ' કહીએ છીએ" મારી ભાત્રીએ એક દિવસે મને કહ્યું, "આ તારાઓ પડે છે એ ફનામા પડે છે ફવાનું પાણી ખેંચીને કપડા ધોવા માટે દોણી ભરી દઈએ એટલે એમા આને છે સાડી દોણીમા ધોઈએ એટલે સાડીમા જમ સાડી પહેરતાની સાથે એ પેટમા જમ અને માને પેટે બાળક થઈને જન્મ લે" એ બધું સાંભળીને મને બહુ મન પડી રાત્રે કોઈ વખતે ભરેની દોણીમાં તારાનું પ્રતિબિંબ જોઈ ભાત્રીએ કહેલી વાત યાદ આવતી

આ રીતે સ્વર્ગ તો આકાશમા તારાઓની પેલી પાર બેસાડી શક્યો આગળ જતા એક મરાડી કરિની કરિતામા વાંચ્યું કે આકાશમા તારાઓ દેખાય છે તે દેવો નથી પણ દેવોના આસન છે દેવોને આના ચમકતા આસન ઉપર બેસતા જણી મનમા એમની અદેખાઈ થઈ પણ એક સમાધાન થયું કે આકાશમાં મુનનો તારો દેખાય છે એ

પોને ધ્રુવ નથી પણ ધ્રુવનું આસન છે

એમ માનવામાં ઘણી સ્પષ્ટ જણાઈ સ્વર્ગની કંપના કરવી અઢેવ ખરી કેમ કે એમાં કેનાસ્ની થોડી અગત્ય હતી કેવાસ વિશ્વલોક ગતા પણ જિવો અને સ્વર્ગની ટોચે ટોચા છતાં એ દિમાનય પર પણ હતો કુમેર અને એના મક્ષો દિમાનયમાં રહેતા એથી પાર અથવા જિવે, બગદના શિખર ઉપર કેનાસ હોવો જ્ઞેર્ધએ રાનશે ત્યા જ્ઞર્ધને જ કેવાસ માથે લીધો હતો નારદ આદિ સુધિએ સ્વર્ગમાંથી પૂરી ઉપર જીનરે ત્યારે પહેલો પગ દિમાનય પર જ રાખતા હતા સ્વર્ગમાંથી ગમા પડી તે પણ આરીને દિમાનય ઉપર જ અથડાઈ

સ્વર્ગમાં વળી છલોક, ગોલોક, વૈકુઠ, વમપુરી વગેરે અને પ્રલોકો હતા અને ત્યાંની અનેક નાનો સિંગલાર સાબળાને મળતી શ્રેષ્ઠ લોકમાં તે તે દેવના — શિવ, વિષ્ણુ, વમ રમેરના નિઠાના નોકરો સખ્યામંથ ગહેના અને મોખ્ય કામ કરતા વિષ્ણુના નોકરો રૂપેર ગે વિષ્ણુ જેવા, શિવના નોકરો કદરૂપા, ગાડા જૂઠા જેવા, વિષ્ણુ હાથી પગ બેમે, શિવ બળદ ઉપર, વમગજ પાડા ઉપર, ચંદ્ર હરણ ઉપર દૂરની મુખાદૂરી હોય ત્યારે વિષ્ણુ ગરડ ઉપર બેસે, દુદાળા દેવ ગણેશ ઉદર ઉપર બેસે અને સરસ્વતી તો મોર ઉપર મેમી થનગન નાચે આની બની માહિતી અક્ષરશ સાચી સમજીને મારી કંપના દોડાવતો ધીરે ધીરે સ્વર્ગલોકના અપંગ છતિદાસજીઓમાં હું કઈક પાવરધો થયો પુણ્ય કરી મરવાથી સ્વર્ગે જવાશે ત્યારે આ વિચિત્ર સ્વર્ગલોકમાં આપણું સ્થાન કેવું હશે? આપણા પૂર્વજે અત્યારે ત્યાં શું કરતા હશે? આપણને આપણી બાગમયમાં છોડી ગયેલા પૂર્વજે ત્યારે આપણને ધરડી અવસ્થામાં ત્યાં મળશે ત્યારે એ મેળાપ કેવો થશે? વગેરે અનેક કંપનાઓ યથાશક્તિ દોડાવતો તેમાં વળી કોકે કહ્યું કે પૂર્વજે સ્વર્ગમાંથી આપણને જ્ઞેર્ધ શકે છે અને આપણે શું શું કરીએ છીએ અને વિચારીએ છીએ એ બધું તેઓ જાણે છે, એ સાબળાને મને આનંદ ન થયો આકાશમાં જિવે જીડી સમડી નીચેના કાકરો

પણ ભોઈ શકે છે, એમ્હું જ નહીં પણ અમારી વચ્ચે નાચતી ખિસકોળી ને પણ ભોઈ ઝડપી શકે છે એનું તો પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હતું આપણે ભોઈ શકતા નથી એવી રીતે આગ્રાશમા બેસી પૂર્વજે આપણને ભોઈ શકે છે એ વસ્તુ મને ત્રાસ જેવી લાગી જૂના જમાનાના એ લોકો આપણને નવી દમે પોશાક પહેરતા ભોઈ ચિડાતા હશે પણ આપણે આરામદીને બદલે પહેરણ અને લગોળને બદલે પાવનમા પહેરીએ છીએ એમા ખોટું શું ? — એવી એવી દનીસો મન કરતું હતું

સ્વર્ગ સાથે કંપનાનો સમઘ આમ જેમતેમ બધાયો, પણ પાતાળની મુરકેની એથી ભારે હતી ‘પાતાળ આપણી પૃથ્વી તળે છે,’ એટલું સાબળ્યું હતું તે વખતે પૃથ્વી દડા જેવી ગોળ ન હતી અને પૃથ્વીની બધી બાજુ આકાશ પણ ગોળવાયુ ન હતું આકાશ ફક્ત માથે જ હતું પાતાળ પૃથ્વી તળે કેમ ગોળવાયુ હશે ? એને માથે આકાશ તો હોવું જ ભોઈએ ધગમા ભોમતળિયું ઉપરી મેડી અને ભોમડું હોય છે એવી જ રીતે આ પાતાળ ક્યાં હશે એમ લાગતું

જ્યારે સાબળ્યું કે જમીનમા વિચર ખોદીને પાતાળે જવાય છે ત્યારે એ વિચર કેવું હશે એની = પના બરાબર થતી ન હતી

પાતાળની કંપના આમ મૂંઝવતી હતી એટલામા નાગ લોક આવીને કંપના પર લગ્નકાયો નાગકન્યા નદી સરોવર કે સમુદ્રમાથી બહાર આવી રાજપુત્રોને પાતાળમા ખેંચીને લઈ જતી હતી માણસ પાણીમા ગૂગળાઈ કેમ નહીં જતો હોય એ તો સરાન હતો જ પણ એની સાથે બીજો સવાલ એ બિંભો કે પાણીમાથી નાગલોકમા કેમ જવાતું હશે ? અને એ વાટે પાણી પણ નાગલોકમા ઘૂસીને નાગલોકને જળમળોળ કેમ નહીં કરતું હોય ?

= પનાને એક લોકમાથી બૂસકો મારીને બીજા લોકમા જવું પડતું પણ તે અવડું ન હતું નિયતિમાથી બિંધમા અને બિંધમાથી સ્વપ્નલોકમા જઈ રોજ પાછા આવનારને આટલું અધરું ન હોવું ભોઈએ

સ્વર્ગ, પાનાળ અને નાગનોઃ આઘે પિતૃલોક અને યમલોખની
પ્રપના આવી યમલોખ તો પોતીસોના કરામખાના કે જોતની અધારી
કોળીની પેઠે માણ્યને હેરાન કરવાની જગ્યા હતી યમદૂતો માણ્યને
ખેંચીને રિમાવે છે એના વર્ણનો બાળકો આગળ વિસ્તારપૂર્વક કરનારને
આજે તો હું સ્મન જ કરું પણ તે વખતે એ બધાં વર્ણનો હું અદ્ભુત
અપૂર્વક માખળો હતો અને જે લોકો આ દુનિયામાં સ્મનમાંથી
જમી જાય છે તે લોકો યમલોખમાં અગ્નિના સમગ્રમાં સપાય છે એ
જાણી ન્યાયની આર્વાભૌમતા અને સતોષ આપતી પણ યમદૂતોની
કોરતા સાબળી પારી તો છૂતી જ (મે એમ પણ જોયું કે બીજા
દેવતાને મારી પેઠે કપારી છૂતી નહીં પણ તેઓ રાજ થતા અને
મેતા કે 'લેતા જાઓ પાપ કરતા મન પડતી હતીને હવે કેવું
લાગે છે? તમે લોકો હતા જ એ લાગના! આવી સ્મન વગર તમે
થો! જ સુધરવાના હતા?' પુરાણોની ગાતાંઓમાં સ્મન ભોગ્યા પરી
કોઈ સુધરીને પુણ્યવાન થવાના દાખના મે સાલ્યા ન હતા)

એક વાગ ઘરમાં કોઈ માદુ હશે હું ડોક્ટરને ત્યાં દવા લાવના
ગયો હતો ત્યાં પામેની ઓરડીમાં ડોક્ટર કોઈ માદા માણ્યના શરીર
ઉપર ઓપરેશન કરતા હતા એ માણ્યસ ચીમો પાડ્યો હતો ચીસો
સાબળીને મારા પેટમાં મર્મનું મર્મ થઈ ગયું એટલામાં ડોક્ટરનો
જાડિયો કપાઈડર ઓરડી બહારથી હસતો હસતો મહે 'લેતો જ,
હવે મન પડે છે? મો કપાઈડરની એ નિમિત્તા ન ગમી મારા
મોઢા પગનો તિરસ્કાર જોઈ કપાઈડર મને કહે આ માણ્યસ વેશ્યા
ગમતી છે થોડા મહિના ઉપર આની જ રીતે વાકાપ કરી ડોક્ટરે
એને સાજો કર્યો હતો અને ફરી આવું ન કરવાનું એણે ડોક્ટરને વચન
પગ આપ્યું હતું પણ સ્વભાવ કયા જાય? લાઈસાહેન ફરી માદા
પડીને હાજર થયા છે કેના મનમાં આના માણ્યસ વિશે દવા આવે?

મને પુરાણના યમદૂતોના વચનો યાદ આયા તેઓ પણ પાપી
નોકોને આ કપાઈડરની પેઠે જ રસપૂર્વક પિચ્છારતા હશે!

અર્ગ, મૃત્યુ, પાતાળ, યમલોક અને નાગલોક જેવી દુનિયાઓ જે કંપના કરી શકે તેને માટે પૂર્વજન્મ ને પુનર્જન્મની કંપના કરવા જરૂર નથી. આ ભને જેવું કર્મ કયું હોય, જેવું શાં મેળવ્યું હોય અને જેવી જુદી ખીનરી હોય, તેવો નવો જન્મ માણસ મળવાનો (યથાકર્મ, યથાશુભ અને યથાપ્રદા) આ ભનના સુખદુઃખનું સગવડો અને હાડમારીઓનું કારણ રોધતા પૂર્વજન્મના કરતક સુધે જવું જ પડે છે અને આ ભવના સદાચાર અને દુગચારનું ફળ અ જ દુનિયામાં ભોગવવાનું ખનમ ન થતા બાકી કયાક ભોગવવું રહેતું હોવાથી પુનર્જન્મની કંપના કરવી જ પડે છે. આમ કરીને માણસ કર્મના અટળ સિદ્ધાન્તની ન્યાયનિજા મન પર ફસારી લે છે, અને સાથે સાથે એને બીજી પણ એક સમાધાન મળે છે—(એને સમાધાન પણ માની શંકાય અથવા બીકે તરીકે પણ સ્વીકારી શકાય) કે મરણથી જીવનનો અત આવતો નથી મરણ પછી પણ પરલોક દ્વારા કે પુનર્જન્મ દ્વારા જીવન તો વહેતું જ રહેવાનું.

પરલોક કે પુનર્જન્મ સ્વીકારવા ન સ્વીકારવાનું માણસના હાથમાં હોત તો માણસે શું કયું હોત? પોતાના દીકરાઓનું યૌવન પણ પોતે ભોગવનાર રાગઓએ તો એ બંને દશાનો સ્વીકાર જ કર્યો હોત, અને કેઈ કાળે જેનો અત આવતો નથી એની જન્મમરણની તેમ જ જન્માતરની ઘટમાળથી ગમરાયેલા લોકો આવી ઘટમાળમાંથી છુટકારો એટલે કે મોક્ષ માને જ છે.

હેટલાક આધુનિકો કહે છે કે જીવન આખા વિશ્વમાં ફેલાયું છે, એ વાત ખરી છે અને અમુક પ્રાણીઓના મરવાથી આખા પ્રાણીકાંટિનો નાશ નથી થતો એ પણ ખરું છે. પણ સાચો મોક્ષ જન્મજન્માતરની ઘટમાળમાંથી છુટકારો મેળવવામાં નથી, પણ મરણ પછી પુનર્જન્મ છે એ બ્રમણમાંથી મુક્ત થવામાં છે એ જ સાચો મોક્ષ વ્યક્તિને મરણ છે પણ અનેક વ્યક્તિઓની પરપરા ચાલતી હોવાથી જાતિને મરણ નથી માણસો મરે છે, પણ મનુષ્યજાત મરતી નથી પ્રાચીન કાળમાં

કેટલાંક જનવરોની આખી જાત નષ્ટ થઈ છે તેમ કોઈ વખતે માણસગત પણ નષ્ટ થઈ જાય તોયે આ દુનિયામાં જીવન જેવું તો રહેશે જ અને આ દુનિયાનો નાશ થાય તો બીજી દુનિયાઓ હશે, અને તમામ દુનિયાઓનો નાશ થાય તોયે વિશુ—ચૈતન્ય—તો રહેશે જ આ ઉપરાંત જીવોના પુનર્જન્મની નોખી કંપના કરવાની જરૂર નથી

પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મની કંપના નાનપણથી મન ઉપર એની બની હસાવવામાં આવી છે કે એના સાચાપણા વિશે મનમાં શકા જ ઊભી નથી એ સ્ત્રીએ આર્પસસ્કૃતિની વ્યાખ્યા જ એની કરી છે કે, 'જન્મજન્માતરની પરપગ ઉપર જે વિશ્વાસ ગણે છે તે આર્પસસ્કૃતિ' આની વ્યાખ્યા કરતાં યહૂદી, ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામી—ત્રણે નમ્કૃતિઓ આર્પસસ્કૃતિમાંથી બાતન થાય છે બૌદ્ધ, જૈન શીખ, મનાતની, આર્પસમાજ, બધા એ વ્યાખ્યામાં આવી જાય છે

મે એમને કહ્યું કે બાર્મિનમાં twice-bornનો ઉલ્લેખ આવે છે એ સસ્કારને કારણે આવતા દ્વિજત્વ જેવું લાગે હોય પણ એમાંથી જન્માતરની કંપનાને ટેકો મળે છે

પુનર્જન્મની કંપના કર્મના સિદ્ધાન્ત સાથે એની બધી બધે એસે છે કે પશ્ચિમના અને વિદ્વાનો પુનર્જન્મની ઉપપત્તિ સ્વીકારવા તરફ વળ્યાય છે કોપનિષદનો નામક નચિકેતા કહે છે એ જ વાત સાચી છે કે, "મરણ પછી માણસની કોઈ વ્યક્તિ તરીકે હસ્તી રહે છે કે નહીં એ વિશે માણસોમાં વિચિત્રતા આસે છે કેટલાક કહે છે, 'મરણ પછી પણ વ્યક્તિત્વની હસ્તી હોય છે' કેટલાક કહે છે, 'નથી હોતી' આ વિચિત્રતાનો ફેસલો મરણનો સ્વામી યમરાજ જ આપી શકે છે" ઉપનિષદનો યમ કહે છે કે, "કર્મ, શ્રુત અને પ્રજ્ઞાને અનુસરીને જીવમાત્રને ફરી જન્મ લેવો જ પડે છે"

છેક નાનપણમાં જન્માતર વિશેની કંપના અસ્પષ્ટ અને અણબકા હતી મોટપણમાં પુરાણો વાંચીને અને 'માણસ જેવું કરે તેવું ભરે'ના ન્યાયની વાતો સાંભળી એ કંપના દૃઢ થઈ વેદાન્તે એ કંપનાને છુદ્ધ જ

રૂપ આપ્યું મૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના અધ્યયનને કાગલે એ કંપનામાં વળો ફેર પડ્યો ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામી ધાર્મિક લોકોની માન્યતા જાણ્યા પછી અને એની અપૂર્ણતા મન પર દસ્યા પછી પુનર્જન્મ વિરોધના વિચારો ફરી ડહોળાયા વશપરપરાના તત્ત્વના અધ્યયનથી ડહોળાપરો સતોત મગસાથી પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત એક સિદ્ધાન્ત નથી પણ કંપના છે એમ લાગવા લાગ્યું સામાન્ય લોકોમાં પુનર્જન્મ વિશે જે કંપના હોય છે તે તો બામક જ છે એવી ખાતરી થઈ અને અત્યારે પુનર્જન્મ વિષેનો મૂળ વિશ્વાસ દઢ થયા છતાં એનું સ્વરૂપ એટલું મધુ બદલાયુ છે કે બધા લોકો ધરાવે છે તેવો વિશ્વાસ પુનર્જન્મ વિશે મારામાં છે કે નથી એ હું કશું કહી શકતો નથી, પણ એટલું કહી શકું કે મારા ગૂઢમાં ગૂઢ અનુભવોની મનમાં જે છલ્લાવ આવે છે તે પરથી પુનર્જન્મની ઉપપત્તિ અનુકૂળ લાગે છે અને છતાં ફરી શકા બીકે જ છે કે આ મધુ નાનપણના સરકારોને પરિણામે જ તો નહીં દોષ ?

૩૧

પ્રેમ આપણો છે ?

પ્રેમ આપણો હોય છે ખરો ? કોઈ વખતે નાગે છે કે અમુક આધ્યાત્મિક પ્રાણીસમાં ન દોત તો એ પ્રેમ કરી શકત જ નહીં બીજી વાર અનુભવ થાય છે કે જો પ્રેમને દિવ્ય દષ્ટિ ન હોત તો નિરીક્ષક પરીક્ષક, પુનના અને બૌદ્ધિક ચિંતનને વરેના આપણા અર્થઅર્થ ખરેખર બધું જોનારા એવાના લેન્સ જેવા સાન આધ્યાત્મ નીચળ કેમેરાએ આખ ઉગારી એટલે એને સામેનું જે કાર્ડ છે તે બધું જ દેખાય છે 'અમુક જોઈશ અને અમુક ન જોઉં' એવી ચૂંટણી કે પાંગળી કરવાની સ્વતંત્રતા એને છે જ નહીં રૂપરૂઢિમાનું બધું જ જોનારી ફરજને માગે એ બિચારો કેમેરા આત્મરૂઢિમાનું કશું જ જોઈ શકે નથી

અી યા આવે છે કે એરાનુ અમી નામ હતું - camera obscura — એને કે અધારી કાઠી, બધિયાગ કમરો એના પેગમા બધાં મમાયેતુ ન હોય તો એ મોનાં મમ રી જ ન શકે ફેર્યે પોકો મિ ખગ કે તેમણે આ ત્ના યુગના મુથી સમર્થ દર્શનો — ફોગો મેનાની પેગને — આવુ મથાર્ય નામ આપ્યું

હું મ્નેનો હનો કે આદિમ દષ્ટિ ખીનના માટે થોડા ભૌતિક આરગાપણ જરૂરનું હોય છે મિતેમામા આપણે જે ચિત્રોની દાનયાન નેઈએ છીએ તે ખરું નેના એના જ ખાનર આપણને માની લાગે છે એ ચિત્ર જઈને એો જાણે રી તુ ચિત્ર આવે છે એ મિના તરફ આપણુ ધ્યાન જઈ શકું નથી આપણી પાપણો હાથે છે તેથી આપણી ન જ આગળનું ચિત્ર પળે પળે અથવા પનકે પનકે ખતિ થાય છે એ વસ્તુ જે ધ્યાનમા આનના માટે તો જોવાના આનદથી તો આપણે રચિત થઈએ જ પણ આપણી જોવાની શક્તિ પણ જગમગ ચર્ચ થઈ જાય

પ્રેમ છે એ લે જ આપણે અદ્યુ વસ્તુમા રહેની પૂર્ણતા જોઈ શકીએ છીએ પ્રેમ છે એ ને જ આપણે દાદાના તા મનિક પડ તમે દમર્ષ ગરેના સ્થાની સદગણોને સ્પષ્ટ રીત નિહાળી રીએ છીએ તેથી જ મો મન થાય છે કે કમેરાની ફુનિયામા જઈને પ્રેમને હ infra red કિરણો સાથે સરખાવુ પડાડ ઉપરથી સામી ખીણમા જોડે અને ત્યા બને ફક્ત ધુમ્મસ જ દેખાવુ હોય એવે રખતે જે હ infra red લે અગાગા કમેરાથી ફોટો લઈ તો ધુમ્મસ જાણે હતું જ ની એની રીતે એ એગ ખીણની તમામ મિતોનું ચિત્ર આપ ને આપે

* * *

માગા બહેન આજ્ઞા જ્યારે પરણીને સામરે ગયા ત્યારે ત્યાના અસરમારી લોગા એની નાણુક સસ્કારિતાની અભિજ્ઞત અભિપ્રયની અને ઉચ્ચ સામાજિક આદર્શની મ્દર મ્દી ન શક્યા એમણે અને રીતે એનું અપમાન કર્યું એની કોમળ લાગણીઓ ઉપર પ્રહાર કરી એને

બુદ્ધી કરનાના પ્રયત્ન આદર્શ આકાશ ધેર આવે ત્યારે મારી બા આગળ પોતાની આપરીતી મિનનાગ નર્ગલે આરા વાર્તાનાપ ચાનતા હોય અને હું ત્યા ગયો છેહો તો થગે લાગે મને ત્યારી કાઠી મુકામા આનનો મારા ધ્યાનમા એમ્લુ જ આનતુ કે પોતાના વીતકે મહેતી વખતે આખા મિનમન ડુએ નહી એ કામ આર્ષનુ જ રી ઉત્તેજના નગર આખા કહેતી નય અને આર્ષ રાતી નય

આકાશના ગુજરી ગયા પત્રી ન્યારે ન્યારે આર્ષને આકાશુ સમગલ્લ થતુ અને હુ ખાવેગનો ઉમગકો આવતો ત્યારે ત્યારે આર્ષ મને એ જૂના પ્રસંગો યાદ મરી કરીને કહેતી નાનપણમા જોયેના એ પ્રસંગો અને વર્ષા પત્રી સાબળેયુ એનું બધાન જોડી દર્ષ દુ મારુ ચિત્ર જીવતુ કરી વેનો

આકાશના સાસરિયા જે સહગણો આકાશમા જોઈ શક્યા ન હતા તે પ્રેમને કારણે અમારે માટે પ્રસક્ષ હતા આકાશ ગુજરી ગઈ ત્યારે એની ઉમર સોગ કે અદાર વરસની હશે પહેની સુનાવડમા જ એ ગુજરી ગઈ હતી માણસ ગુજરી ગયા પત્રી એની ઉમર વધતી નથી પણ જ્યા સમર ગુજળનુ સિચન મરી પ્રેમ દ્વારા માણસની સ્મૃતિને જીવતી રાખનામા આવે છે ત્યા ઉમરમા ઉમેરો થયા વગર એ વિકસિત થતી જાય છે અને જે પહેના કાચુ હતુ તે પાકુ થવા માડે છે જે અનિશ્ચિત હતુ તે નિશ્ચિત રૂપ ધારણ કરે છે

આર્ષને મોટે આકાશના જનનપ્રસંગો સાબળતો જાઉં, અત તેની પાછળ રહેના લાવતુ સ્પષ્ટીકરણ મારી આગળ રજૂ થતુ જાય તેમ તેમ આકાશની વડુ ને વધુ ઉજ્જવળ મૂર્તિ મારી નગર આગળ ખીનતી જાય આર્ષના બધાનમા અતિસયોકિત કરાની, કૃત્રિમ ચિત્ર જીમ્મ કરાની ટૂંતિ જરાય ન હતી સાચી લક્ષિત હમેશા પ્રામાણિક હોય છે એકમક બર્કેની એક ક પના વાપરીને મુદુ તો ગુજરી ગયેલા અપત્યો માનાપો માટે વશને મની પૂર્વજો બની જાય છે અને અપત્ય-વાત્સલ્યનુ રૂપાનર લક્ષિતમા થાય છે

આઈએ રજૂ કરેના આજ્ઞાના સ્વભાવચિત્રો જેમ જેમ સાંભળે તો તેમ તેમ મારી ખાતરી થતી કે મારા આત્મ જો વધુ ડબ્બા પેન અને અચારે જીવના હોન તો આઈ વર્ણવે છે એવું જ યાગિત્ર્ય એમણે ખાતરુ હોન

એક વિશે એક વિચિત્ર વાતના મારા હૈયામા પેઠી મર્ઝ આઈ માગ પડ પ્રેમ કરે છે એ વિશે સમ નથી હું આઈની જે કાઈ સ્નેહસાજ મેંવા કરે હું તેનાથી તેને અનહદ આનંદ થાય છે એ પણ હું જોઉં છું પણ જે જાતની પ્રેમભક્તિ આઈના મનમા આજ્ઞા વિશે છે તેથી મને ક્યારે મળે ? હું મરી જાઉં તો જ એ જાતની પ્રેમભક્તિનો અધિભરી થઈ શકીશ અનેક વાર મનમા આવે કે આટલી પ્રેમભક્તિ મેળવવા ખાતર આપણને તો મરી જવું પણ પોસાય

હરી મનમા વિચાર આવે કે મરી ગયા પછી આપણે એ પ્રેમ શી રીતે જોઈ કે જાણી શકવાના હતા ? વિધાતાએ આ ભારે કહેાડી અંધિતિ મરી મૂકી છે કે જે વસ્તુ જાણવાને માટે સૌથી વધારે ઇતિ જાત આપણે જ છીએ તે અચૂક આપણે જ જાણી ન શકીએ અને આખી દુનિયા જાણે એવું જોવાના વિધાતાને મો રસ પડ્યો હશે ?

આની સાથે એકાએક મનમા વિચાર આ પો કે આપણી વાસના કેવી સ્વાધી ? આઈના હૈયામા ખીનેરી પ્રેમભક્તિ જાણના માટે હું મગવા તૈયાર થઈગયો પણ આઈનું શું ? એ આજ્ઞાના મરણથી દસ દસ વરસ થયા આઈ આની ધનાયેરી રહે છે તે મારા મરણનો વા સદન કરી શકે ખરી ? અને માની નઈએ કે તે બાકીના બધા ખચેના લોકોની સેવા કરના ખાતર મારા મરણનો ધા ઝીરી શકે અને જીવી શકે તોયે માના અખડ ધારાવાહિક દુખમાથી રસ મેળવવાની હું ઇચ્છા કરુ એ કેવું અનુચિત ?

આવી રીતે પોતાની વાસનાની મનિનતા જોળખી તે શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો તેવે વખતે મને એક ઉપમા સૂઝી આપણે વૃષ માગીને એની મુખધ લઈએ ડીએ સુગંધને લોભે ધૂપને બાગીએ

છીએ. ધૂપને બંજતાં કેટલી વેદના ચતી હશે એના તરફ એટલા ન ખાતર આપણું ધ્યાન નથી જતુ કે ધૂપની એ હૈયાબળતરામાંથી ને ધુમાડો નીકળે છે તે આપણે માટે અનુકૂળ હોય ■ અને આપણું હવાને પણ પાવન કરે છે.

એ ઉપમા મેં એમ ને એમ હૈયામાં કયાક સંધરી રાખી હતી, અને એક વખતે પૂ. બાપુજી ધણા થાકેલા હોવા છતાં એમની પાસેથી કેઈ જરૂરી લખાણ માગતો કાગળ જ્યારે મેં એક વાર લખ્યો ત્યારે પોતાની કઠોરતાનો એકરાર કરતા મેં એ ઉપમા વાપરી હતી.

૩૨

મૂર્તિઓનું ધ્યાન

ધ્યાન એટલે શું? કેઈ વસ્તુ તરફ એકાંતરે યા દગર દગર જોવા કરતુ તે? પ્રેમથી, વિસ્મયથી, બીકથી કે આદરથી કેઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુ તરફ ચિત્તનું ચોંટી જતુ તે?

ઉપાસનાના અર્થોમાં મૂર્તિના ધ્યાનના શ્લોકો આવે છે. મૂર્તિનું કેતુ રૂપ બનાવી અથવા કંઈ એ દ્રવ્યે મનમાં રાખતુ એની સૂચના અથવા એનું ચિત્ર આપતા એ શ્લોકો મેં અનેક વાર વાંચ્યા છે અને મોઢે પણ દર્શાવે છે આવી 'મૂર્તિનું ધ્યાન કયો કરવાથી એ મૂર્તિ' નજર આગળ જીવતી થાય છે. કેઈ જીવતો માણસ આવીને આપણને મળી જાય, આપણી સાથે વાતો કરે અને જો રાહ થાય તો આપણને કાંઈક આપે, એવી જ રીતે આ મૂર્તિઓ પણ જીવતી થઈને આપણી સાથે વહેવાર કરે છે એવી માન્યતા નાનપણમાં મેં સેવેલી. મૂર્તિની આંખો તરફ અથવા પૂજનના નાગિયેરની આંખો તરફ ધ્યાન-પૂર્વક અને ઉત્કટ ઉત્સુકતાથી જોવા કરવાથી એ આંખોમાંથી રિશિદ્ધ બાવો પ્રગટ થાય છે એમ મને લાગતુ. મારી જાતુક કાંપના જામન થતી. અને સરવાળે મન એક કે બીજી રીતે ઉન્નત થતું. દદ બક્તિ

હોય તો તે પ્રમાણમાં મૂર્તિ જીવી થવાની જ એ જાતની દૃઢ માન્યતા મનમાં બંધાઈ

આનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે મૂર્તિની સુદરતા તરફ અને એના મોડા ઉપરના મૂર્તિકારે ઉપજાવેલા ભાવો તરફ ધ્યાન જતા લાગ્યું માણસના ચહેરા પરથી જેમ આપણે એના સ્વભાવની અને એના મનોવિકાસની કાર્ષિક ને કાર્ષિક સાચીભૂલી કે કાચીપાકી કંપના કરીએ છીએ, તેમ જ મૂર્તિ જોઈને પણ મનમાં કંપનાઓ લેવા લાગી

સાથેસાથ બીજી પણ એક અમર યર્ષ જેમ સગાવહાલા કે પૂજ્ય મુરખીઓ પ્રત્યે આદર હોવાને કારણે એમનો ચહેરો અને એમનું શરીર ગમે તેવા હોય તોયે એ તરફ અનુકૂળ નજરે જ જોવાની વૃત્તિ અને શક્તિ એની મેળે કેળવાય છે, તેવી જ રીતે મૂર્તિઓ ગમે તેવી હોય તોયે એમના પ્રત્યે આદરભક્તિ કેળવતા હું શીખ્યો

એમાં એક મુરખી આવી જો મારા પિતાશ્રીનું નાક ચીથુ જેવું તો એ કારણે એમના પ્રત્યે મારા મનમાં અનાદર, તિરસ્કાર કે અણુગમે પેલું ન થાત નાક ચીથુ હોવા છતાં પિતા પ્રત્યેના પ્રેમ એટલો ન થાત એમ પણ જનન કે લોકોને ન ગમતું એવું ચીથુ નાક ભગવાને માગ પિતાશ્રીને આપ્યું છે એમના માટે જ એમના પ્રત્યે વધારે વહાવ છૂટત પણ ચીથુ નાક સુદર છે એમ કહેવા હું તૈયાર ન થાત બહુ બહુ તો એટલું જ કહેત કે ચીથુ નાક પિતાશ્રીનું છે માટે અને તે વહાલું લાગે છે એમાં પણ અમુક સુદરતા જોવા તરફ મારું વનજ થાત પણ ચીમાપણું જ સુદર છે, એ ચીમાપણું ન હોત તો ચહેરાની સુદરતા મારી જાત એમ માનવા સુધી હું ન જાત હજ્ય જઈ શકતો નથી પણ નામદેવ, તુકારામ આદિ સંતોએ વખાણેલી પદ્મપુરના રિચિયાની મૂર્તિ જ્યારે મેં જોઈ ત્યારે મારા ભક્તમાનસને પણ આઘાત થયો આવી મૂર્તિમાં તે સુ સૌંદર્ય એ લોકોએ જોયું હશે ? વિદુનના બીજા બધા ગુણો ગાતા એમને

કેણે ના પાડી હતી ? આવી બેઠણ મૂર્તિને વખાણવાથી એની મરકરી જ નહીં થઈ જાય ? એવા વિચારો મનમાં આવવા લાગ્યા. બીજે બીજે વિડોબા રૂકમાઈની સારી સુંદર મૂર્તિઓ પણ મેં જોઈ હતી. રામગીતા, લક્ષ્મીનારાયણ, કૃષ્ણરાધા, વગેરેની સ્તુતિપાત્ર મૂર્તિઓ ધણી છે. પણ આ પંદરપુરના વિડોબામાં શું છે ? એની શંકાઓ મનમાં આવવા લાગી. પ્રેમ આંધળો હોય છે એ હું જાણતો હતો. પ્રેમને કારણે આંધળો થવા તરફ પણ હતો. પણ અહીં મારો એ કીમિયો ચાલે નહીં. એટલે મેં આદરનું કવચ ધારણ કરી વધુ વિચાર કરવાનું છોડી દીધું.

અમારે ત્યાં કેટલાક ગેર ભટજીઓ આવના. કેટલાકની મૂંછો લગકરી હબની, આંખો ખાવા ધાય એવી, ચહેરા પર સંસ્કારિતા જરાપ ન મળે અને રોફ એવો—જાણે કહેતા હોય કે દુનિયાને હું ઓળખું છું, દુનિયામાં ફાવવા માટે જ હું સરજાયેલો છું. એવા ભટજીઓ પ્રત્યે મારા મનમાં જાનો જાનો અણમો મેં સેવેલો.

પછી જ્યારે કાથીવિશ્વેશ્વરનું એ જ જાતનું ચિત્ર મેં જોયું અને લિંગ ઉપર બેસાડવામાં આવતો ચાંદીનો કે સોનાનો મુઝાળો ઉગ્ર મુખવટો પણ મેં જોયો, ત્યારે મૂર્તિનું ખ્યાન કરવાની મારી વૃત્તિ હણાઈ.

આગળ જતા જ્યારે શ્રીરામની, કૃષ્ણની, કે ગુરુ દત્તાત્રેયની કેટલીક છબીઓમાં અતિનાજીક, અતિસુંદર, લગભગ સ્ત્રીઓના અવયવ-વાળા છબીઓ જોવાને મળી ત્યારે તો મનમાં સાવ જીગૃહ્સા જ પેદા થઈ. સંસ્કૃતમાં એક શબ્દ છે પોટા—એનો અર્થ છે—સ્ત્રીલક્ષણો પુરુષ, અથવા પુરુષલક્ષણી સ્ત્રી ભગવાનને નામે પોટાની છબીઓ કોઈ દોરી આપે, તો તે અસલ જ થાય ને ?

આ રીતે મૂર્તિના ખ્યાનમાં મારા પ્રવલો જે પ્રથમ અત્યંત ભક્તિયુક્ત અને ઉત્કટ હતા તે વજ્રમી ગયા, અને મૂર્તિપૂજનનું એક તત્ત્વ મોજું પડ્યું.

માનસપૂજા અને આગલ આગલ

નાનપણમાં જ શિવમાનસપૂજના પ્રોત્સાહ દાથ આપ્યા હતા અને તે ભક્તિપૂર્વક મોટે પ્રમાણે હતા તે પછી જાણ્યું કે મૂર્તિપૂજા પ્રમાણે પત્રી માણસ માનસપૂજનો અધિકારી થાય છે

માનસપૂજના નગર આગળ પ્રાર્થનાર્થિવ મૂર્તિ નથી હોતી પણ મનમાં જ દૃષ્ટિરૂપની ધ્યાનમૂર્તિ રૂપવાની હોય છે એ મૂર્તિ એમણી કે ખનિ ન હોય રૂપવાની આખ આગળ મર્યાદામૂર્તિ અને માનસ મૂર્તિ ખરી રીતે એ કાંઈ નાનીસૂની વાત નથી ત્યાં પત્રી એ મૂર્તિની માનસિક દ્રવ્યોથી જ મનમાં ને મનમાં પ્રાકૃતિકપણે પૂજા વની હોય છે એ બધા ઉપચાર વચ્ચે પ્રાર્થના મૂર્તિને અપણ કીએ છીએ ત્યારે મૂર્તિ એવી ને એવી જ રહે છે નૈવેદ્ય અપણ કીએ ત્યારે મૂર્તિ મોડું જે રીતે ખાતીપીતી નથી માનસપૂજનામાં એ મુશ્કેલી નથી માનસપૂજના મનને અગરમો પહેરાવીએ તો મને મરી મૂર્તિ દાથ લેવો શ્રી બાપ ચાવડામાં મને પણ શ્રે તેથી જેમ જિ મતભારે પ્રાર્થનારૂપની મેલા શ્રે તેવી રીત આ પ્રાર્થના વાગ માનસપૂજના પ્રવાની હોય છે

ઈ સાધુ આવી રીતે માનસપૂજના રતા હતા એજો મનમાં ને મનમાં ધૂપ સગમા રો અને આસપાસના લોકોને અગરબત્તીની સુગંધ મળી કેમકે દૂધનું પવાયુ બગવાનને હોડે પહોંચાડ્યા જતા પવાયુ એવા હાથમાંથી છૂટી ગયું ગલરાઈને આખ ખોલીને જુએ તો એ સાધુના ઘૂંટણ પામેના પેતિયા પર દૂધ ટોળાયું હતું એવી એવી અદ્ભુત વાતાઓ સાંભળીને હું માનસપૂજના રસથી પ્રવા લાગ્યો

પૂજના દેવસ્થાન ઉપર જે નિમિત્તપૂજની મૂર્તિઓ હતી તે બધું જ નાની, મૂંઝા સહેજે માથે એવી માનસપૂજના માટે આટલી નાની

મૂર્તિ કામની નથી અને મનની અપાર્થિવ સૃષ્ટિમાં કુંજસાઈ શા મારે કરીએ ? માણસ જેવડી મોટી મૂર્તિઓ મારા બાલમાન અને અનુકૂળ ન લાગી. એટલે ગજેશચતુર્થી વખતે ઘરમાં ગણપતિની મૂર્તિ અણાતી તેની મૂર્તિની કંપના કરી હું માનસપૂજન કરવા લાગ્યો. પાર્થિવ પૂજન લાખા વખત સુધી કરેલી હોવાથી મારી માનસિક મૂર્તિઓ પણ ચિચીપાતે બેઠે બેઠે જ બધી મેવાઓ લેતી. વસ્ત્રાર્પણ કરું તો મારી મૂર્તિ ઊભી થઈને માણસની પેઠે એ ધોનિયું પહેરવા નહીં મડિ, પગ વચ્ચે પહેરેલી જ મૂર્તિ નજર આગળ ખડી થાય.

ખાસ કરીને જ્યારે હું આગતી ઉનારું ત્યારે આરતીના દીપા જેમ જેમ ફરે, તેમ તેમ મૂર્તિની છાયા આમતેમ નાચતી જોવાની અને ખૂબ મજા પડતી કેમ કે પાર્થિવ પૂજનમાં એ કયાત્મક આનંદ મેં ખૂબ માણ્યો હતો, એટલું જ નહીં પણ મૂર્તિ તરફ ધ્યાન જવાને બદલે મૂર્તિની છાયા તરફ ધ્યાન જાય છે એ સારું નહીં એમ પોતાના મનને અમઝવતો પણ હતો. છતાં ધ્યાન તો મૂર્તિ તરફ છે અને એની આસપાસ નાચતી છાયા પણ અસ્પષ્ટપણે નજરે આવી જ જાય છે, એ જાતનું દર્શન જ મને વધારે આકર્ષક લાગતું. દેવળ મૂર્તિ કરતાં છાયાયુક્ત મૂર્તિ એ જ મારા ધ્યાનનો વિષય બની ગયો હતો. પુરાણોમાં લખેલું મેં વાંચ્યું નહોતું એમ નહીં કે જે બાબતમાં માણસ અને દેવ વચ્ચે ફરક છે. દેવોને માણસની પેઠે હાલનારી પાંપણો નથી હોતી, એ એક; અને દેવોની છાયા પડતી નથી, એ બીજી.

આવી માનસપૂજનથી મારી આધ્યાત્મિક શક્તિ વધી એમ તો ન જ કહી શકું. ઊવટું ભગવાનને પણ ભોગવિવાસ કરવા-કરાવવાપણું હોય છે, એવો ખ્યાલ મનમાં પેસી ગયો.

માનસપૂજને કારણે કંપનાશક્તિ, જેને હું ચિત્રશક્તિ કહું છું, ઘણા વેગથી વધી અનેક વાતો અને પ્રસંગો મનમાં ને મનમાં ચિત્રિતવાર rehearse કરવાની, ભજવવાની શક્તિ મેં કેળવી. આથી મને ઘણો લાભ થયો અને ઘણું નુકસાને ઘટું આગળ જતાં જ્યારે જ્યોતિષશાસ્ત્ર

બેટને કે ખજોળવિદ્યા હું શીખવા લાગ્યો ત્યારે મૂર્ધ, ચદ્ર, મદ, નકાત
 તાગ આમણમા કર્મી ગીતે રાસ રમના હશે એનું સહેજ પછુ વર્ણન
 વાચવાથી, એ આપું ચવચિત્ર હું મારા મનઆગળ જિમું કરી શકતો
 સ્વર્, એના પ્રદો અને ઉપગ્રહોની ગતિ જનાવનારુ મંત્ર — જેને ઓરેગી
 મ્હે છે — ત્યારે મેં દાર્શનિકવમા જ્ઞેયુ, ત્યારે મારે માટે એમાથી
 મધુ ગીખવાપણું મધુ નહોતુ. જેને અંગ્રેજીમા scientific
 imagination મ્હે છે તે કંપના ચિત્રશક્તિ માનસપૂજા દ્વારા
 ખીનેરી લેવાથી જ્ઞાનની ઉપામનામા મને ઘણો ફાયદો થયો છે

અને નુમ્માન શી ગીતે થયુ એ પછુ મારે કહેવુ જોઈએ
 કેકે નાનો હતો ત્યારે કેકે વાર પિતાથી પામે હક લઉ કે ધરમા
 અમુક ગચગચીયુ વખાવો, અમુક વસ્તુઓ મને આણી આપો તેઓ
 કહેના કે, “શુ આપણે રાજા છીએ કે આવી વસ્તુઓ ધરમા
 વમારીએ?” હું સહેજ મોગ થયો ત્યારે એક વાર એમણે મધુ કે,
 “જુઓ, વસ્તુઓ વસાવવાથી આપણને જે આનંદ થાય છે, તે અતે
 માનસિક જ હોય છે ધારો કે હું તને સિંઘગવાળી એક આગાડી
 ખરીદી આપુ (એવી એમણે એક મને આપી પછુ હતી) અને એ
 વડી જય નહી ત્યા સુધી તુ એની સાથે રમે, તો તને જે આનંદ
 થાય છે તે કેવળ માનસિક જ છે ને? ત્યારે તું મનમા એવી કંપના
 કેમ નથી કરતો કે આપણને એક મોટો મહેન મળી ગયો છે,
 આપણે એમા રહીએ છીએ, બધી જાતનુ ફર્નિચર એમા છે, રંગ
 બેગની દીવાઓ છે, હાથી, ઘોડા બધુ છે, તુ રોજ હાથીની
 અબાડીમા બેગીને કરે છે?”

પિતાથીએ તો મને પગપા ખાતર પિતોદ કર્યો હશે પંજુ હું
 ખરેખર જ આર્વા મનોરાજ્યો સેવા લાગ્યો મારી મૂર્તિપૂજા
 પછીની માનસપૂજાને કારણે મારી ધ્યાનશક્તિ કે ચિત્રકંપનાશક્તિ
 એટલી જાગ્રત થઈ હતી કે કંપનાથી એ બધો વૈભવ હું ખરેખર
 માણવા લાગ્યો વગર ખરચે (અને હું ખરી વાત એ છે કે વગર

ક્રશા પુરુષાર્થે) હું જ્યાં ભોગ ભોગવવા લાગ્યો. માનસિક શક્તિ ઉત્કટ હોવાને કારણે, જેમ મને જાંઝમાં જાંઝો આનંદ મળવા લાગ્યો, તેમ તેનું નુકસાન પણ એટલું જ ઉત્કટ થવા લાગ્યું. જે માનસિક સુખ પ્રત્યક્ષ શારીરિક સુખ જેટલું ઉત્કટ કરી શકાય તો એનાં માનસિક અને શારીરિક દુષ્પરિણામો પણ એટલાં જ ઉત્કટ થવાનાં.

શિવબીલામૃતમાં એક કથા હતી કે એક વિધવાને એનો પતિ સ્વપ્નામાં દર્શન દેતો અને ભોગ પણ આપતો. અને એમાં ઉમેરું હતું કે એના સ્વપ્નનું સુખ જાગૃતિનાં સુખ કરતાં જરાય ઓછું નહોતું પરિણામે એને વૈધવ્યદુઃખ જેવું ગ્રહ્યું જ નહીં. એનું જીવન સુકાચું નહીં.

યુવાવસ્થામાં જ્યારે જલતંત્રતાના વિકાસે મનમાં જલમત થવા લાગ્યા ત્યારે મારી એ કંપનાચિત્રશક્તિ એમાં પણ મદદ કરવા લાગી પરિણામે હું બાહ્ય આચરણમાં અત્યંત સંપન્ન અને દાવકો દેખાતો અને હોવા છતાં કંપનમાં હું ભોગવિવારી બની ગયો. એમાં એક નજીકના યુવકનાં દીન મનોરજ્યો સાંભળવાનું માથે આવવાથી હું મનોમથી ગમણી સાથે રમમાણ થવામાં મારી માનસ-પૂર્ણશક્તિ વાપરવા લાગ્યો. દુર્દૈવ મારું કે કિર્લોસ્કરકૃત સંગીતસૌભદ્ર નાટકમાના એક પદમાં અર્ચુનને પણ સુમદ્રાની ઓરી જ માનમપૂર્ણ કરતો ચીનયોં છે તે ગીત વેળા લાઈએ મારા સાંભળના ગોઠે કરવાનું શરૂ કર્યું—

“નીર-સીરાલિગન-હવી મ્યાન તુલા તે ધાલોની ।

માફ-ગ અલોન-વસાની ટાવિન તવ તનુ જાવોની ॥

ધ્યાદિ.

[આવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોવાથી જ આગળ જતાં સાહિત્યકારે પ્રત્યે મારો આગ્રહ વધ્યો કે તમારા સાહિત્યમાં સુગાર બંધે મને

તેટલો હોય, પણ નવયુગોના દાયમાં જનારી ચોપડીઓમાં તો અને ખાસ કરીને પાંચપુસ્તકોમાં કમ્પનાને વિકારી ઉત્તેજન આપે એવું કશું હોવું ન જોઈએ.]

મૂર્તિપૂજા અને માનસપૂજા બન્નેનો અનુભવ લીધા પછી મનમાં વિચાર આવ્યો કે જન્મે પૂજા અને જન્મે ધ્યાન બાદ તો ખરાં જ પુણ્ય નવર આગળ મૂર્તિ હોય, અથવા બંધ આપ આગળ મનોમયી મૂર્તિ હોય, એ મૂર્તિ તો ખરી જ અને એની પૂજા દ્રવ્યદ્વારા અને ક્રિયા દ્વારા જ થાય છે મૂર્તિપૂજા એ જોડ્યું બાહ્યાર્થન છે, એટલું જ અત્યાર મુંડી દુ અવાવનો હતો એ માનસપૂજા પણ બાહ્યાર્થન જ છે સ્ત્રી પોતાના પતિની સેવા કરે, બાળકોની સેવા કરે, ઝોરી જ રીતે ભક્ત પોતાના ઉપાસ્યની વગર માગી અને વગર જગન્ની સેવા કરે, એનું નામ તે પૂજા — એટલું જ જોઈ ગયો માદાઓની, જાગડોની અને અનિધિઓની જરૂરી સેવા કરીએ છીએ તે તો તે તે લોકોના હિત અને સંતોષ ખાતર ભગવાનને તો આવી સેવાની જરૂર નથી જ હોય, છતાં આપણે પોતાના સંતોષ ખાતર એની સેવા કરીએ તો આપણને એ કરવા દે છે

હોઈ આપણી ખુશામન કરે અથવા માનપત્ર આપે અને એની અંદર આપણે જાણતા હોઈએ એવી જ વસ્તુઓનો ઉપેક્ષ કરે તો જેમ આપણને સંતોષ થાય છે (જોકે એ સંતોષ ઉચ્ચ કોટિનો ન જ ગણાય) તેવી જ રીતે ભગવાનને પણ સ્તુતિથી સંતોષ થાય છે એમ લોકો અને શાસ્ત્રજ્ઞો માને છે રાજાને જ્યારે પ્રજા કહે છે કે તમે ન્યાયી અને દયાળુ છો, ત્યારે રાજા ન જાણતો હોય એવી વિગતો એને પૂરી પાડવામાં નથી આવતી, પણ પ્રજા એમ બતાવવા માગે છે કે તમે ન્યાયી અને દયાળુ છો એ અમે જોયું છે અમને એ ગમે છે. એની અમને કદર છે તમે ન્યાયી છો, એટલા માટે જ અમે રાજનિષ્ઠ છીએ સ્તુતિ કરનાર ખુબ જોતા એટલું જ જાહેર કરે છે કે હું નગણ્ય નથી મારી પાસેથી કદરદાન વ્યક્તિની વૃત્તિની જ અપેક્ષા કરો.

એવું આશ્વાસન મળવાથી સામી વ્યક્તિ સંતુષ્ટ થાય છે. અને માથે માથે પોનાનું કર્તવ્ય શું છે એ પણ જાણમે છે.

ઈશ્વરની સ્તુતિ કરવામાં આવું જ કંઈક વાતાવરણ હોય છે ભક્તોએ નક્કી કર્યું છે કે ઈશ્વર સ્તુતિ પ્રિય છે. માણસ સ્તુતિપ્રિય હોય તો તે શોભે નહિ. ઈશ્વરને એનો વાધો નથી માણસ પાસે માઝા કરીએ તો એ કંટાળે છે, ચિડાય છે. ઈશ્વર પાસે નંભાગીએ તો એ નારાજ થાય છે એમ પણ ઇસ્વામી (અને ખ્રિસ્તી પણ) આધુઓનું માનવું છે શું કરે ભગવાન ! માણસ જેવું ઇન્દ્રે તેવું ૩૫ જ ની પણ સ્વભાવ પણ એને ધારણ કરવો પડે છે !

ઈશ્વરની સ્તુતિ કરવાથી આપણને ઈશ્વરના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, જ્ઞાન થાય છે, અને તે જ્ઞાન તાબુ રહે છે એ સ્તુતિનો પહેલો લાભ છે. જ્ઞાની ભક્તો કહે છે કે એ જ મુખ્ય લાભ છે.

આ બધી મૂર્તિપૂજા, માનમપૂજા, મૂર્તિનું ધ્યાન, ભગવાનની સ્તુતિ, સ્તોત્રો, બધાનો વરસો સુધી અનુભવ લીધા પછી વેદાંતનું થોડુંક અધ્યયન કર્યું. ભગવાન બધે વસે છે તેથી આપણા હૃદયમાં પણ છે એટલી વાત નાનપણથી સાંભળેલી અને માનેલી છાતીના અંદર એક નાનકડો ગોખલો હશે, તેની અંદર ભગવાનની મૂર્તિ ગહેતી હશે, એવો અર્થ જાણપણમાં મેં કરેલો. ત્યાં એસીને ભગવાન આપણે શું શું કરીએ છીએ એ જોઈ લે છે એટલું જ નહીં, પણ આપણા મનમાં શું શું ચાલે છે એ પણ એ સમજી લે છે, એવો વિશ્વાસ પેદા થયેલો હોવાથી જ્યારે જ્યારે એ વિશ્વાસ જન્યત થતો, ત્યારે ત્યારે, મનમાં સારા જ વિચારો આવવા જોઈએ, હાથે અનામ કૃત્ય ન જ થવાં જોઈએ એ જાતની ચીવટ રહેતી.

સ્વામી વિવેકાનંદનાં વેદાંતી લખાણો વાંચ્યા પછી. જોષ થયો કે ભગવાન આપણા હૃદયમાં છે એટલું જ નહીં પણ જેને આપણે 'આપણે' કહીએ છીએ તે આપણું આત્મતત્ત્વ અને જગત-આવક પરમાત્મ-તત્ત્વ તત્ત્વતઃ એક જ છે, આપણો અંતરાત્મા એ જ વિશ્વાત્મા છે.

અને નેથી આપણી ઊંચુપોને કારણે અંતરાત્મામાં જે સંકુચિતતા
જેમી થાય છે તે દૂર કરવી એ જ મુખ્ય સાધના છે. ભગવાનની
મૂલમળી કે મનોમળી-મૂર્તિને સુખોપભોગ આપવા એ સાચી પૂજા
નથી પણ હૃદયસ્થ જીવનતત્ત્વા દોષો બાળી નાખીને એને શિવતત્ત્વનું
રૂઢ, વ્યાપક, સંપૂર્ણ અને સાર્વભૌમ રૂપ આપવું એ જ સાધના
જે, એ જ પૂજા કે આગળ જતા ખમગ પડી કે આવું રૂપ આપ્યું
મળાય નહીં, મૂળથી એ કે જ એ પ્રગટ કરવું, એના માક્ષાત્માર કરવો
અને પોતે તત્કાર થઈ જવું, એ જ ખરી સાધના છે ભગવાન જેવો
જેનેલો discover કરવો—એટલે કે એના ઉપર આવી પડેલું
cover દૂર કરવું એ જ મુખ્ય સાધના છે

આનંદાનુ આ સ્વરૂપ જ્યારે સ્પષ્ટ થયું પારે જ મન માથે
નહીં કર્યું કે પથરામાંથી મૂર્તિ ધડી એ એક સાધના ગણાય અને
પથરાની અંદર વસેલી મતિ ઝોળખી કાઢી અને તેટલો ભાગ રહેવા
મર્ષ, તેના પરના અનાવરણક પોષ્યા ઉતારી કાઢવા, એ બીજી સાધના
છે આ જ જાતની કરિના જ્યારે મને વાચવાને મળી ત્યારે એટલો
તો આનંદ થયો । અને હું દહેવા લાગ્યો કે મારી જ કંપના આ
કવિઓએ અપનાવી છે અને એ કંપના સ્ફુરી તે પહેલા જ પેલા કવિએ
એ કવિના લખી હોય તોયે શું ?

મૂર્તિનિર્માણની આ બે કંપનાઓ દ્વારા સાધનાનું સ્વરૂપ ઉત્તમ
ગીતે વ્યક્ત થાય છે

અલ્પધડ જીવનમાંથી સર્વાંગસંપૂર્ણ જીવન ઉપભવી કાઢવાનું
રોય છે અથવા જોઈ લેવાનું હોય છે એટલે મુખી આવ્યા પછી
મારી સાધનાનો ક્રમ આખો ફરી ગયો પાર્થિવ કે માનસિક દ્રવ્યોનું
ધ્યાન છૂટી ગયું અને શુષ્કોની ઉપાસના સરૂ થઈ પારસમણિ જેમ
તોડાનું પરિવર્તન કરી એનું સોનું બનાવે છે, એવી જ રીતે લોહ
જેવું જડ જીવન સાધના દ્વારા હિન્નત કરવું અને સોનાની પેડે એને
તેજસ્વ બનાવી દેવું એ જ ખરી સાધના છે એમ અંદરથી ઊઠ્યું.

આમ લાભે આત્મા પછી એક ભારે ક્રાન્તિકારી પરિવર્તન
મારી શ્રદ્ધામાં જ થવા લાગ્યું

પહેલાં કે પના હતી કે પૂર્ણતા એ એમ નિશ્ચિત સ્થિતિ છે એ
સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી પરિવર્તન કરવાપણું રહે નહીં અમુક
માગિએ પહોંચ્યા એટલે ગગા નાહ્યા હવે કરવાપણું અથવા થવાપણું
બાકી કશું ન હોય ફક્ત હોનાપણું જ આપણે ભાગે આની જવાબુ
એ મરપનાને એમએક એમ શકાનો ધક્કો પહોંચ્યો સ્થિર પૂર્ણતા
અતે મૃત પૂર્ણતા તો નહીં હોય ? એની શકા મનમાં ઉદ્ભવી એ
શકાએ જીવનમાં કેના કેવા ફેરફારો કર્યા તે હવે પછી જોવાનું છે

સાધના જે ગતિ હોય તો સિદ્ધિ એ સ્થિતિ હોવી જોઈએ
એવો ખ્યાન વિચારક્ષેત્રમાં એનો તો દૃઢ હતો કે પૂર્ણતા સુધી
પહોંચ્યા પછી કેવળ સ્થિરતા જ અનુભવનાની હોય છે એમ લાગ્યા
કરતું હતું અનાજો અતે જેમ મૌન અથવા નીરવતા સ્થપાય છે
તેમ જ પ્રવળને અતે જે શાંતિ સ્થપાય છે તે નિષ્ક્રિય હોવી જોઈએ
એમ લાગતું યાત્રી મુકામે પહોંચ્યો પછી એી માટે ચાનાપણું
હોય નહીં

આગળ જતા મનમાં શકા બી કે શાંતિ અને મૃતિમાં પછી
બેદ શો ? જ્વનિ એ તો જે વિગમ આવે છે એ શું કેવળ શિથિલતા
જ છે ? એક જણે મુખની ચાખ્યા કરી જે કે દુઃખ બોગરી ગત્યા પછી
દુઃખનો અત થનાથી જે આનંદ અનુભવાય છે તે જ સુખ —
મુક્ત દુઃગાન્તમ્ જાન્ત્યમ્ । ત્યારે હું પૂર્ણતા એ પણ એક જ્વનનું
આનંદ જ છે ?

ના સાધનામાં જે પ્રક્રિયા હોય છે તે મરવી પડે છે એની
પાછળ એક જ્વનની બાધના છે સિદ્ધિ પછી પ્રક્રિયા રહે છે પણ
બાધના નીજી જન્ય છે પણ કેવળ આનંદ તરીકે સ્વાત્માનુભવ
તરીકે, પરિપૂર્ણતાની સુસસ તરીકે પ્રક્રિયા તો ચાલતી જ

સોદાનો ગોગો ન્યારે ગમ કરાય છે ત્યારે એ માર્ગ દોડવા નથી માડો છે ત્યાં ને ત્યાં જ રહે છે પણ એની અદરના એકેએક પરમાણુ નાચવા માંડે છે પૂર્ણતામાં બાહ્ય દૃષ્ટિએ નિષ્ક્રિયતા ભલે દેખાય અને આત્મિક દૃષ્ટિએ ધ્યુ બધન ભને ન રહે પણ એમાં આત્માનુભૂતિ અત્યંત સસ્કુન્ત રહે છે એવું જ નથી પણ તે વર્તમાન પણ હોય છે

ન્યારે આપણે માર્ગ ભીંત ચણીએ છીએ ત્યારે એક ઈ ઉપર મીઠું ઈ બેમાડી દઈએ છીએ છે ની ઈ બેમ નહીં ત્યાં સુધી એ ભીંત અડધું જ હોય છે અડધું તો ઝોળી ખરતા ખરતા આપણે પૂર્ણતા તરફ જઈએ છીએ એથી જિનદ ન્યારે ઝાળી ખીનીને ફૂંક થાય છે ત્યારે એમાં પ્રથમ એક પાદડી બેગી પડી મીઠું જગી પડી મીઠું આમ ખરતા ખરતા બધી પાદડી આવી ફૂંક પૂર્ણ થાય છે એમ નથી હોતું કોઈ પણ ક્ષણે અને કોઈ પણ તમક્ષ અપૂર્ણતા હોતી જ નથી ઝાળી પણ સપૂર્ણ છે અધખીનું ફૂંક પણ સપૂર્ણ છે અને પૂર્ણ વિકસિત ફૂંક પણ સપૂર્ણ છે એની જ રીતે આ વિશ્વમાં બધું પૂર્ણતા જ ભરેલી છે એ પૂર્ણતાનો જ વિમલ ચતો જાય છે અપૂર્ણતા જાહેર ખ્યામ હતી જ નહીં આ છે સર્વેશ્વરની લીના ન્યા યોગદાપણ છે એની પૂર્ણતા અને ન્યા અસ્વસ્થ થનાપણ છે એવી અપૂર્ણતા શાની પુડપના જગમમાં હોતી ન જોઈએ

ન્યા સુધી અપૂર્ણતાનું ભાન છે પૂર્ણતાનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી ત્યાં સુધી માણસને માટે સાધના છે એ સાધના ખ્યારે પૂરી થઈ થાય છે એ તો કહેવાય નહીં પણ ધીરે ધીરે સાધના સાધના મગી રીના થતી જાય છે પરિશ્રમ કયો અને ઉપભોગ કયો એની ખમગ જ ન પડે એવું પરિવર્તન થઈ ગયા પડી માણસને એક સમાધાન મળે છે કે હવે આપણે ઉન્નતિના પ્રવાહમાં પડ્યા છીએ સુરક્ષિત છીએ હવે ઉતાવળ કે સિધિતા કોઈને સ્થાન નથી

સાધનાની આ દશા જો કાચી હોય તો ખતરનાક છે, કેમ કે એમાં હિતાવગ અને સિધ્ધિતા વારાફરતી આવવાનાં જ. યથાક્રમે પરિપક્વ દશામાં જ્યારે લીલાની ભૂમિકા કેળવાય છે ત્યારે ઓછામાં ઓછા પ્રયત્ને વધુમાં વધુ પ્રગતિ થાય છે. અને છતાં આંતરિક સમાધાનને કારણે એ પ્રગતિનું વધારેપડતું જ્ઞાન પ્રસન્નતાને નજર કરતું નથી.

૩૪

સત્યનિષ્ઠામાં મોહાશ

૧

જિંદગીમાં જો કાંઈ ખાસ જાણવા જેવી વસ્તુ હોય, આચરવા અને કેળવવા જેવી હોય તો તે સત્ય છે. માણસ માટે સત્ય સ્વાભાવિક હોય છે. વ્યક્તિગત તેમ જ સામાજિક દોષોને કારણે જ માણસ અસત્ય તરફ ઢગી પડે છે. પછી તો એ રીનસર અસત્ય કેળવે છે અને સત્યની સ્વાભાવિકતા ખોઈ બેસે છે. અસત્ય દહ થયા પછી એ ઓગાળી કાઢવા માટે સત્ય કેળવવું પડે છે. એને માટે અખંડ જાગૃતિ, દિગ્ભ્રમ અને નિર્ભયપણું હોવાં જોઈએ. પરિણામસ્વીકૃતા છોડી દેવી જોઈએ.

માણસ સહેજ પશુ ગમન હોય તો પોતાની સ્થપનિકા વધે છે ઘટે છે તે એ સહેજે ઓળખી શકે છે.

અસત્યના અનેક પ્રકાર છે. અપ્પ સત્ય, વિદ્યુત સત્ય, બમેદપાદક સત્ય એ એક પ્રકાર થયો. જ્યાં સત્ય કહેવું જોઈએ ત્યાં જ ન કહેતાં મોન સેવવું અને આમા માણસ ઉપર ખોટી છાપ પાડવી એ ખીન પ્રકારનું અસત્ય છે. અને સામા માણસને ઈનરવા માટે સત્યથી વિરુદ્ધ કંઈક લુદ્ધું જ કહી દેવું એ હઝકનું અસત્ય ત્રીજા પ્રકારનું છે.

મે જોયું છે કે લગભગ પ્રમાણિત લોકો પણ સૂક્ષ્મ રીતે અસત્ય મેં છે એમના ઉદ્દેશ સારાનગ્ન અને તેવા હોય પણ સત્યનિષ્ઠામાં મનસત્ય એવા બહુ યોગ્ય લોકો જોવામાં આવે છે

સમાજમાં દરેક માણસ કેને દરજ્જે અત્યંત છે એ આપણે વગર મદ્ય તપાસના રહીએ જ છીએ સામાજિક જીવન સત્યને આધારે જ ટકી શકે છે જે માણસ સત્યની ચોરી કરે છે તે તમામ જાતની ચોરી કરે છે એમ જે મનુષ્યને કહ્યું છે તે તદ્દન સાચું છે જેટલા લોકોના પ્રમગમાં આપણે આવીએ છીએ તે બધા વ્યક્તિશા આપણા પ્રત્યે કેના અનુકૂળ છે અને કેના પ્રતિજ્ઞા છે એ જેમ આપણે એની વાણી, એનો અરાજ અને એની આખ પરથી જોતા જ રહીએ છીએ, તેમ એ માણસ કેને દરજ્જે સત્યનાદી છે એનો તાગ માઠના રહેવું એ પણ આપણો સ્વભાવ જ હોય છે

પણ આની તપાસમાં પુખ્ત ઉમરના લોકો વખતે મોળા પડી શકે છે માગકો મોળા નથી હોતા બાગકોને તો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આખી દુનિયા સમજી લેવાની હોય છે દુનિયાને જોઈ જોઈને પોતાની જાતને ધરાની હોય છે બાગ જેટલું જુએ છે તેમજ બધું જ એને માટે દીક્ષા ગ્રહણ જેવું હોય છે મોટેરાઓને અને ખાસ કરીને સગા વડાનાઓને જોઈ જોઈને જ તે શીખે છે તેથી આપણામાં રહેલું અસત્ય બાગકો અજાણતા ઝાળખી લે છે અને સ્વીકારી લે છે — પકડી લે

જે માણસ અતર્ક્ય હોય છે તે પોતાના બાળકોમાં આશ્રિતોમાં અને વિદ્યાર્થીઓમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ ઠીક ઠીક પારખી શકે છે અને જેમ ચરીસામાં જોઈ જોઈને આપણે આપણું મોઢું સાફ કરીએ છીએ તેવી જ રીતે તે પણ પોતાનું જીવન કર્મ કર્મ બાળમાં સુધારવું જોઈએ એની સૂચનાઓ મેળવે છે

સત્ય એક અદ્ભુત વસ્તુ છે, પ્રભાવી વસ્તુ છે ‘સત્ય એ આત્માની શક્તિ છે’ એમ કહેવું બરાબર છે કે ‘સત્ય એ જ આત્મા છે’ એ કહેવું બરાબર છે એનો મન સાથે નિર્ણય નથી થતો

ફ્રેન્ચ લેખક જુબેરનું એક વચન મન પર ભારે અસર કરી ગયું છે — “Justice is Truth in action.” ન્યાય એટલે અમલમાં મૂકેલું સત્ય — આચરેલું સત્ય — એમ એનું ભાષાંતર કરી શકાય. સત્યાચરણ એ જ આત્મા અથવા આત્મશક્તિ છે. જે માણસ વિચારપૂર્વક, જાગૃતિપૂર્વક સત્યને જ વળગે છે, તેનામાં અણુકણ્ણેલી અનેક શક્તિઓ પ્રગટ થયેલી જોવામાં આવે છે. એ શક્તિઓ વધે છે અને ઘટે છે. સત્તાંરનો તાર જેમ ખેતીએ છીએ તેમ જોએ અવાજ દે છે અને જરા દીત્રો ક્યોં એટલે નીચલો અવાજ આપે છે. તાર ખેતીને અવાજ ચક્રવર્તી જઈએ એને મીંડ કહે છે અને ખેતીએ તાર દીલો કરતા જઈએ એને ધસીટ કહે છે. આરોહ-અવરોહના એ પ્રકાર છે. સત્યના આરોહ-અવરોહ પ્રમાણે એનો સુસ્વર પણ ઓછોવત્તો થાય છે. એની સુગંધ પણ બદલાય છે. દરેક સાધકમાં આવો આરોહ-અવરોહ જડી આવે જ છે.

મારામાં સત્યની માત્રા વધતી ગઈ સ્વાભિમાનને કારણે એ એક વાર ક્યાંક લખી ચૂક્યો છું એમ માનું છું. સાહીત્ય ખડિયો ન્યારે પોતાને હાથે ઢોળાય ત્યારે બાળકો મોટે ભાગે, વડીલો વડગી એ બીકે, એ વાતનો ઇનકાર કરે છે, અથવા બીજા ઉપર ઢોળા દે છે. મોટેરાઓને મોઢની બીક નથી હોતી એટલે તેઓ કહી દે છે કે ‘મારે હાથે ગાલી ઢોળાઈ.’ ધરનો નોકર પૂછે તો આપણે સહેજે કહી દઈએ છીએ કે, ‘મારે હાથે સાહી ઢોળાઈ છે. એ જમા સાર કરી લેજો.’

આવું બધું જોઈને મેં મારા મન સાથે તારવી શક્યું કે જેનાથી આપણે બીકે છીએ તેની આગળ આપણે જૂઠું બોલીએ છીએ. એટલે જૂઠું બોલવા માટે બીજા માણસ મારા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એ એક રીતે રીંકારવું પડે છે અને સાચું બોલીએ તો અમુક વેળાં પડશે એ બીકે પણ આપણે જૂઠું બોલીએ છીએ. એટલે કે પરિણામ-બીરતાને કારણે આપણે સત્યનો દ્રોહ કરીએ છીએ. પછી તે મનમાં કહેવા લાગે, “એ માણસ એવો કાજ મોટો છે કે એની આગળ મારે જૂઠું બોલવું!”

રી કરીને એ માડુ કેટલું નુખ્તાન કરશે કે જેના ડરથી મારે જુ હું
 માનવું ? અને સપડાયા પછી મોઢા ઉપર શરમના શેરડા આવના દેવા
 રતા સાચુ જ કહી દઈએ તો શુ ખોટું ? ” એના વિચારોથી સત્યને
 ૪ વગવાની વૃત્તિ દૃઢ થતી ગઈ

ખીજ એક વૃત્તિ નાનપણથી જ મારામા આવી ગઈ સામા
 માણસને અગવડભર્યો સવાલ નાહક પૂછીશ તો એને જુહું બોલવું પડશે,
 એ ખીકે અગવડભર્યો પ્રશ્નો પૂછવાનું જ હું ટાળતો ‘મે અગવડભર્યો
 પ્રશ્ન પૂછ્યો, તેથી જ મિચારાને અસત્ય બોલવું પડ્યું એટલે એના
 અસત્યમા મારો હાથ છે મે જ એને હાથે પાપ કરાવ્યું’ એ જાતની
 શરમ મારામા એટલી મધી વધી (અને તે હજીયે છે) કે બનતા
 મુંઠી ઠોઠાને અગવડભર્યો પ્રશ્ન પૂછવો જ નહીં, અવો સ્વભાવ ધર્ષ ગયો

પોતાનું હૃદય તપાસતા મને લાગે છે હજીયે જખ્યે અજાણ્યે
 બે રીતે મારાથી સત્યનો અપવાપ થાય છે એમાંથી એક પ્રકાર
 ઠોઠાકે અશે નિરૂપદવી ગણામ લાગી વાત દ્રઢાવવા ખાતર ઠોક ઠોક
 વાર સત્યને સહેજસાજ ફેરવવું પડે છે દિમાલવની મુસાફરીમા જ્યારે
 મને ઠોઠા પૂછે કે ‘તમારુ ગામ કયુ ?’ ત્યારે જો ‘શાહપુર-એલગામ’
 કહું તો એ ક્યા આવ્યું વગેરે અનેક સરાસો એ પૂછવાનો એ બધું
 દાખરા માટે હું કહેતો કે ‘હું બબઈ તરફનો છું’ પછી સામો માણસ
 પૂછે ‘બ મઈથી કેલે દૂર ? બબઈથી દક્ષિણે કે પૂર્વે ?’ આવી નવરી
 જિજ્ઞાસાથી અખજાઈને મે ‘તરફનો’ પણ કાઢી નાખ્યું અને ‘હું
 મુમઈનો છું’ એમ સીધું કહી પતાનના લાગ્યો આને હું સક્ષિપ્ત
 સત્ય કહેતો દિમાલવના માણસને માટે મુમઈ કે એલગામમા બહુ
 ફેર નથી હોતો તેથી એને હું સક્ષિપ્ત સત્ય કહું છું પણ સુરત, નાશિક
 કે પૂનાના માણસને જ્યાં આપતા હું મુમઈ કહું તો તે નધું

અસત્ય ગણું !

ઠોક ઠોક વાર ઠોઠા પ્રસંગનું વર્ણન કરતા, વાતો કાઠાત્મક ધર્ષ
 નય એ એનું રહસ્ય દીપી જોડે એના માટે પણ વર્ણનમા સહેજ

સાજ દેરકાર કરવાની વૃત્તિ મારામા છે એ મની નાખવાનો તથા
પણ કરુ છુ પણ કોક કોક વાર એ વૃત્તિએ સત્યો ધર્મી ધર્મીને એવો
તો રૂપાળો મુનાળો આકાગ આપેનો હોય કે કાળે કરીને એ નવુ રૂપ જ
મગજમા બેગી જાય છે અને એજ પટેલેથી મૂળ રૂપ હતુ એમી
જમણા વર કરી એસે છે પત્રી એ રૂપ જ ચનણી નાણુ ધર્મ જાય છે
પછી કોક વખત જ્યારે અતર્મુખ ધર્મને તપાસુ છુ ત્યારે અસત્ય
અરૂપાણુ સત્ય મનમા છતુ થાય છે અને પત્રી થોડો વખત હૃદયમા
ધણી ગનાનિ દેતાય છે

કાન્યમય કે કના મકે વૃત્તિને કારણે સત્યમા સહેજસાજ દેશકાર
કરીને એના પર એપ ચળવરાની વૃત્તિ દરેક પ્રિમા મ્યાકારમા અને
પુરાણુમરમા રહેતી હશે જ એમ માનુ માનવુ છે જીવનનુ તત્ત્વજ્ઞાન
મન સાથે તારવના જતા આ મ્યાવૃત્તિ કેટલે દરજ્જે બાધક નીવડે છે
તે હુ હજી નક્કી નથી કરી શક્યો

*

*

*

જ્યારે બે જણ વચ્ચે અલ્પમત્તાવ થયેનો હોય છે ત્યારે આપણે
એમની વચ્ચે સારો સમય પેદા કરવાની દૃષ્ટિએ પ્રવલ્લ મરતા એમ
ખીજના સાગ તત્ત્વો એમીજ આમગ રજૂ કરીએ છીએ અને ચીડમા
કાદેના કોર્મના કડના વેણુ ખીજને કહેતા નથી. આમ મરવામા અમુક
સત્ય આપણે દયાની રાખીએ છીએ અને અર્ધસત્ય જ રજૂ કરીએ
છીએ બેમાથી એકેયે આપણને આમ કરવાનુ કહેતુ નથી હોતુ
આપણે પોતાની જવાબદારી ઉપર જ તેમ કરીએ છીએ

બેજ જણા બે આપણી આ વૃત્તિ સમજવા જેટલા સમજુ
હોય તો એમના મનમા કૃત્તતાભાવ રદ થાય પણ ધણી વાર આવ
સદ્ભાવ્ય માપડતુ નથી પરિણામે બન્ને આપણા ઉપર નિઝાય છે કે
સ્વામી વાત તો મ્હી જ નક્કી દવાસો જ્યારે સોદો પતાવના ખાતર
આમ મરે છે ત્યારે બન્ને બાણુ વાગે નથી હોતો અને દવાવને દવા ની

મળવાની હોય છે આપણને એટલું પણ સમાધાન નથી હોતું. એટલે વયમાં પડનારને ભાગે જેરમમજ અને કૃત્તિના જ આવે છે.

કોઈના વિષે વાતો કરતાં, કોઈની ખાતુ રજૂ કરતાં કે કોઈના વી આજી કરતાં, મારામાં એટલું બધું દળવાપણું આવી જાય છે કે એની ખાતુ સારી દેખાય એ ઇતેજરીમાં, એની વિદ્વ જાય એવું સત્ય હું મહેજે બોલી શકતો નથી. . . . એ માણસ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા ખાતર સત્યનો જેટલો અપલાપ કરી શકે તેટલો કરવા સુધી જવાની વૃત્તિ મારામાં આવી જાય છે. અને એ સ્વતંત્રપણે સ્વભાવના જ હોય જેવી બની જાય છે.

કોક કોક વાર કોઈના વિષે આપણે ખાનગી રીતે કાંઈક જાણેલું હોય છે અથવા કોક વિષે આપણા મનમાં જખરદસ્ત શંકા આવેલી હોય છે. એવે વખતે ખાનગી માહિતી કે શંકાનો ઉપયોગ તો કરાય નહીં અને મનમાંથી એ કાઢી પણ નખાય નહીં. એવી સ્થિતિને કારણે આપણે પોતે જ યોગ જેવા થઈ જઈએ છીએ એ મૂંઝવણ મેં ઘણી અનુભવી છે. અંતે ખાપુજ પાસેથી એટલું શીખ્યો છું કે જેને વિષે વહેમ હોય, તેને ખાનગીમાં માફ કહી દેવું જોઈએ કે “તમારે વિષે મારું મન સાફ નથી; આવી આવી શકાઓ મનમાં રહે છે એ મનમાંથી જાય નહીં, ત્યાં સુધી હું મૂંઝાયેલો જ રહીશ, માટે મારે વિષે મનમાં દયા રાખજો. હું લાચાર છું.” પણ આવી તક હંમેશાં મળી શકે જ છે એમ નથી. અને એમ કહેવામાં જોખમ નથી એમ પણ નથી. પણ તે ખેડાય.

પોતાની જાત વિષે અને પોતાનાં લાભ-હાનિ વિષે સાવ બેદરકાર હોવા છતાં બીજાનો પ્રશ્ન હોય ત્યારે ઉત્પન્ન થતી આવી પરિણામ બીરતા મને હંમેશાં નહીં છે. પરિણામ-બીરતાને કારણે માણસનું તેજ ઝાંખું થઈ જાય છે અને એનો સામાજિક દરજ્જો પણ ઊતરી જાય છે. માણસ પોતાના સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ પરિણામ-બીર જને અને એને સત્યનો દ્રોહ કરતાં સંકેત ન હોય ત્યારે એને મૂંઝવણ ઓટી રહે છે. મારી

મૂઝવણુ તો જોને મરાળીમા વિકત્તવં થાદ કહે છે તેના જેવી થાય છે કે, 'હિ પદ્માણુ, પડ મારા પગ ઉપર' મારી આ ગ્રિહિતિને કારણે મારી કોઈએ દયા ખાધી હોય એવો એકો દાખલો મને યાદ નથી લોકો એ વૃત્તિ સમજે તો ને ?

જ્યારે અતર્કુષ્ઠ થઈને આ બધી વસ્તુઓનો વિચાર કરુ છુ ત્યારે મનમા થાય છે કે આનો ઇલાજ એક જ છે કે જ્યાં આપણે શાવતા નથી એ ધધામા પડવુ જ નહીં નિવૃત્તિ સૌથી સારી નિવૃત્તિના ક્ષેત્રમા પણ કરવા જેવુ ધણ હોય છે અને એનુ મહત્ત્વ એાધુ નથી હોતુ પણ આજના જમાનાનુ તત્ત્વજ્ઞાન છે પ્રવૃત્તિપરાયણતા એના મે સ્વીકાર કર્યો છે અને સ્વભાવ પણ એવો જ ધડી કાઢ્યો છે પરિણામે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બન્ને વચ્ચે એવા ખાઉ છુ ચાહું છુ નિવૃત્તિ પણ પ્રવૃત્તિમા અને એકેનો લાભ મને મળી શકતો નથી બન્નેના ગેરલાભ ભેગા થઈને પોતાને ભાગે આવે ત્યારે એનાથી ન અકળાવા જેટલ રીઠાપણુ અથવા અનાસક્તિ મે કેળવી છે એમલો જ નક્કર લાભ છે

મારી જીવનયાત્રાનો આ તાદશ ચિતાર છે કાર્કિ યથાથ રીતે ચીતરી શક્યો એનુ જ સમાધાન છે

૩૫

આપણો ધ્યાનમત્ર : સત્યમેવ જયતે ।

એવો અનુભવ નથી કે સત્યનો જ સદા વિજય થાય છે જો થતો હોત તો અત્યને શા માટે કોઈ છે ત ?

આથી સત્યમેવ જયતેનો લોકો એવો અર્થ કરે છે કે અતિ સત્યનો જ વિજય થાય છે પણ કેને અતિ ? સદ્ગિતો તો અતિ છે નહીં મનુષ્યો અતિ છે દરેક ધર્મનાનો અતિ છે કોઈ મનુષ્યને પોતાની સત્યતાદિનાં કારણે આખી જિંદગીભર દુષ્ક્રિયા અન્યાય આે પરાજય ભોગવનાં પડે અને પોતાનો અતિ આત્મા પછી લોકો એની કંઈ

એ તો એથી એ માણસને શો લાભ થયો ? સત્યનો વિન્ય સમય પર થાય તો જ તે કામનો।

આની વૃત્તિના લોકોને વિશ્વાસ આપવો કે અતે સત્યનો જ વિજય છે, તે એમની યીઝ વધારવા જેલુ છે એથી વધારે સારુ તો સત્યની દૈન્યુતિ જ મદની નાખનારુ જૈન વચન છે સત્ત્વ લોગમ્મિ સારમૂન-આ દુનિયામા સારકપ તો સત્ય છે, બાકી બધુ નિસાર છે પ્રેમ સત્યનો હોવો જોઈ , વજ્યનો નહી, દુન્યરી લાભનો નહી

સત્યના પાલનથી આપણુ તેજ વધે છે, ચારિત્ર્ય ઉન્નત થાય છે, સત્યથી ધૈર્યની સિદ્ધિ થાય છે જેની પાસે સત્ય છે તેની ધીરજ કદી ખૂટતી નથી અને સત્યને લીધે જે આતરિક સંતોષ મળે છે તેની મરામરી કઠી શકે એની કોઈ ચીજ દુનિયામા છે નહી

આ દૃષ્ટિએ વિચારતા સત્યમેવ જયતેનો આપણુને નવો અર્થ મળે છે હૃદયગમ્મિને બાહ્ય સૃષ્ટિ સાથે જેટલો સંપર્ક છે, એટલો સત્યનો વિજય બાહ્ય સૃષ્ટિમા પણ છે પણ સાચો લાભ આતરિક સંતોષનો છે સત્યનો વિજય આતરિક—subjective—હોય છે અને તે અતમા નહી પણ હમેશા અખડ, થયા કરે છે

જે ચક્રિય અથવા રાષ્ટ્ર સત્ત્વ પાવન કરે છે એને આત્મ સંતોષ, આત્મ પ્રતિષ્ઠા અને આત્મ તેજ પ્રાપ્ત થાય છે આ જ પરમ લાભ છે

અત્યનો વિજય આતરિક હોય છે એ જ્ઞાન મતાનના માટે જ ઉપનિષદના સત્ત્વે પણ જેવા પરસ્પૃષ્ટી ધાતુને આની આત્મનેપદી બનાવે તે નામે છે

શહાપુર બેનગામમા કે ઝરવાગ તરફ લણનાની સગવડ સારી નથી એમ જોઈ પિતાશ્રીએ બાગાને અને અબ્જાને લણના માટે પૂના રાખ્યા હતા તેઓ વીથીમા જન્મતા અને હાઈ માં લણના ખરચ ઠીક ઠીક થતુ અને છતાં પૈસા વખતસર મળતા નથી એની તકરારે પિતાશ્રીને સાબળી પડતી થોડા દિવસ પછી રિલ્કુ પછુ લણના માટે પૂના મયો આ બધી વ્યવસ્થા સમાધાનકાર નથી એમ જોઈને પિતાશ્રીએ પૂનામા એક ઘર લાડે રખાવ્યુ અને તેમા બામા, બાબાના પત્ની, અણ્ણા, અણ્ણાના પત્ની, રિલ્કુ, કેરુ, ગોદુ અને હું અમે બધા મારી ગા સાથે ત્યાં રહેવા લાઆ પિતાશ્રી એ લા કાર વારમા નોકરીએ રહેતા બાગાનો દીકરો વાસુ રમતિયાળ બાળક હતો એને રમાડતા અમને મજા પડતી આરા મોટા કુટુંબમા રહીને બધાનુ ભણતર ચાલતુ ગૃહસ્થાશ્રમી રિઘાર્થીએ કેમ લણે છે અને કેમ કેળવાય છે એનો ખ્યાલ આજના લોકોને વખતે નહીં આવી શકે

હું જે પ્રસંગનુ વર્ણન અહીં કરવાનો છુ તે બન્યો ત્યારે હું બા સાથે પિતાશ્રી જોડે જ હતો કારવારમા હતો કે શહાપુરમા એ ખરાબગ યાદ નથી

એક દિવસે પિતાશ્રી નામે એક તાર આવ્યો કે, “તમારો દીકરો વિબુ ખ્રિસ્તી થયાનો છે, તરત આવશો તો જ એને બચાવી શકશો” તે જમાનામા તારનો વહેવાર જુડુ ઓછો હતો તારના ત્રણ પ્રકાર હતા અર્જન્ટ, ઓર્ડિનરી અને ક્રિડ્ડ ડાક્ટ તાર આવે તોયે તારનુ પગખાડિયુ ફાડતા પહેલાં લેનારના હાથપગ ધૂળે અથવા વરના બધા, ભય અંગે ઊંઠકદાથી, રૂધાચેના શ્વાસે સાલજના ભેગાં થાય

અર્જુન તાર આવે તો આખા ગામમાં એક અસાધારણ બિના તરીકે એની વાતો થાય

વિષ્ણુ ખ્રિસ્તી થવાનો છે એવો તાર સાચી બધાના હોશકોશ છીડી ગયા મરણના પ્રસંગો મે બહુ જોયા ન હતા પણ આકાના મરણથી પિતાશ્રી ને આર્ષ કેના ધરાયા હતા તેનો મને ખ્યાન હતો પણ મરણ આગળ કોઈનું શું ચાલતું નથી એટલે એ ધા સ્તન પ્રેં જ દૃષ્ટમે પણ ખ્રિસ્તી થવાનો છે એ સમાચાર મળતાવેત ધરમા જે ગમગીની ફલાઈ તે મરણના સમાચાર મરતા પણ આકરી હતી આજે વિચાર રતા લાગે છે કે વિષ્ણુ કાસીએ જવાનો છે એના સમાચાર આવત અને વરના લોકોમાં ગભરામણ છૂટત એના જેવી જ આ ગભરામણ હતી રાજ મેઝરીને તરત પૂના જવું જોઈએ ' એમ તો નહીં થયું જ પણ પિતાશ્રીની સાથે કોણ કોણ જાય એની પણ ચર્ચા ચાલી દીકરો ન જ માને તો શું કરવું એના મન ઉપર અસર કરવા માટે એને શું શું મહેલું એ રિતેની જાતજાતની સૂચનાઓ અને સર્ગાનહાના કરવા લાગ્યા

હું એનો નાનો હતો કે ખ્રિસ્તી થાય છે એમલે શું એની મને પના આવી નહીં આપણે દાઢીનળા મુસનમાનો જોયા હતા શું નહીં ટોપી પહેરનારા સાહેબના જોયા હતા એમાના કેનાક ગોરા હતા કેનાક કાળા હતા પણ એ બધા પાતપોતાના ધર્મ સાથે જ જ મેયા હોતા હશે એરી મારી પના હતી મે આર્ષને પૂછ્યું પિતાશ્રીન પૂછ્યું અનેક લોકો પૂછ્યું કે વિષ્ણુ ખ્રિસ્તી થશે એમલે શું કરશે ? અંતે મનમાં વિચાર આવ્યો કે ખ્રિસ્તી થવું આટલું બધાનક કે બહુ હોય તો રા આર વિષ્ણુ ખ્રિસ્તી થતો હશે ?

આ પામથી મો એક જ જવાબ મળ્યો કે ખ્રિસ્તી થશે એ વે આપણો મરી જશે પત્રીએ શરામ પીસ માસ ખાશે અરે ગાયનું માસ પણ ખાશે અને કોઈ મડમ સાથે પરણશે ગમે તેના હાથનું ગમે તે ખાતા એને વાધા નહીં હોય આપણે માટે તો એ મરી

૩૬ ધર્માતર

૧

શહાપુર બેલગામમાં કે કારવાર તરફ ભણવાની સગવડ સારી નથી એમ જોઈ પિતાશ્રીએ બાબાને અને અણ્ણાને ભણવા માટે પૂના રાખ્યા હતા. તેઓ વીથીમા જમતા અને હાર્દિ માં ભણતા. ખરચ ઠીક ઠીક થતું અને છતાં પૈસા વખતસર મળતા નથી એની તકરારે પિતાશ્રીને સાંભળની પડતી. થોડા દિવસ પછી વિષ્ણુ પણ ભણવા માટે પૂના ગયો. આ બધી વ્યવસ્થા સમાધાનકારક નથી એમ જોઈને પિતાશ્રીએ પૂનામાં એક ઘર ભાડે રખાવ્યું અને તેમાં બાબા, બાબાનાં પત્ની, અણ્ણા, અણ્ણાનાં પત્ની, વિષ્ણુ, કેશુ, ગોંદુ અને હુ અમે બધાં મારી આ સાથે ત્યાં રહેવા લાગ્યાં. પિતાશ્રી એકલા કારવારમાં નોકરીએ રહેતા. બાબાનો દોકરો વાસુ રમતિયાળ બાળક હતો. એને રમાડતાં અમને મઝા પડતી. આવા મોટા કુટુંબમાં રહીને બધાંનું ભણતર માલતુ. ગૃહસ્થાશ્રમી વિદ્યાર્થીઓ કેમ ભણે છે અને કેમ કેળવાય છે એનો ખ્યાલ આજના લોકોને વખતે નહીં આવી શકે.

હુ જે પ્રસંગનું વર્ણન અહીં કરવાનો છું તે બન્યો ત્યારે હું બા સાથે પિતાશ્રી જોડે જ હતો. કારવારમાં હતો કે શહાપુરમાં એ બરાબર માદ નથી.

એક દિવસે પિતાશ્રીને નામે એક તાર આવ્યો કે, “તમારો દોકરો વિષ્ણુ ખ્રિસ્તી થવાનો છે, તરત આવશો તો જ એને બચાવી શકશો.” તે જમાનામાં તારનો વહેવાર બહુ ઓછો હતો. તારના ત્રણ પ્રકાર હતા: અર્જન્ટ, ઓડિનરી અને ડિફર્ડ. ૧૯૩૬ તાર આવે તોયે તારનું પરખાડિયું ફોડતાં પહેલાં લેનારના હાથપગ ધ્રુજે. અન્ય ઘરનાં બધાં, ભય અને ઉત્કંઠાથી, ફંધાથેવા શ્વાસે સાંભળવા બેગાં થાય.

અર્થ તાર આવે તો આખા ગામમા એક અસાધારણ બિના તરીકે એની યાતો થાય

નિશ્ચ ખ્રિસ્તી થવાનો છે એવો તાર વાચી મધાના હોશકોશ જીડી ગયા મરણના પ્રસંગે મે બહુ જોયા ન હતા પણ આછાના મરણથી પિતામી ને આઈ કેના ધન્યા હતા તેનો મને ખ્યાલ હતો પણ મગલ આગળ ઠોઠનું મથુ ચાલતું નથી એટલે એ ધા સહન મ્યં જ ક્રમે પણ ખ્રિસ્તી થવાનો છે એ સમાચાર મળતવિત ધરમા જે ગમગીની ફેલાઈ તે મરણના સમાચાર કરતા પણ આકરી હતી આજે વિચાર કરતા લાગે છે કે નિશ્ચ કસીએ જવાનો છે એવા સમાચાર આનન થો વરના લોકોમા ગભરામણ છૂટત એના જેવી જ આ ગમરામણ હતી રજા મેગવીને તરત પૂના જવુ જોઈએ ' એમ તો નહી થયુ જ પણ પિતામીની સાથે કાણ કેણ જાય એની પણ ચર્ચા ચાની દીકરો ન જ માને તો શુ કરવ એના મન ઉપર અસર કરવા માટે એને શુ શુ મહેવુ એ રિતેની જાતજાતની સચનાઓ અોક સગાવહાના કરવા લાગ્યા

હું એ લો નાનો હતો કે ખ્રિસ્તી થાય છે એમ્લે શુ એની મને હ પના આવી નહી આપણે દાઢીનાગા મુસનમાનો જોયા હતા ધાનર ટોપી પહેરનારા સાહેબનોએ જોયા હતા એમાના કેનાક ગોરા હતા કેનાક મગા હતા પણ એ બધા મેનપોતાના ધર્મ સાથે જ જ મેના હોતા હશે એની મારી પના હતી મે આઈને પૂછ્યુ, પિતામીન પૂછ્યુ અોક નેકો પૂછ્યુ કે નિશ્ચ ખ્રિસ્તી થશે એમ્લે શુ વરશે ? અને મનમા વિચાર આવ્યો કે ખ્રિસ્તી થવુ આટલુ સમાન કે જુ હોય તો રા સારુ નિશ્ચ ખ્રિસ્તી થતો હશે ?

મધા પામથી મો એ જ જવાન મળ્યો કે ખ્રિસ્તી થશે એ લે આપણે મગી જર પછીએ શરામ રીશે માસ ખામે અરે ગાયતુ માસ પણ ખાશે અને કેઈ મડમ સાથે પરણુર ગમે તેના હાથતુ ગમે તે ખાતા એને સાધો નહી હોય આપણે માટે તો એ મરી

ગયા સમાન જ થશે એનું મોહુ પણ કેમ જોવાય ? હાથ રે હાથ ! આ શું થવા જોઈ છે ? ઘરનો દીકરો માબાપની અને બધાની લાગણી તરછોડીને પરધર્મમાં જવા તૈયાર થાય છે ! એને કેણે આટલો બધો ભરમાવ્યો કે ફાસવાવ્યો હશે ? એના ઉપર શો જાદુ કર્યો હશે ? લોકોના બાળકોને આમ વટવાવવાથી અને આડે ગસ્તે લઈ જવાથી આ પાદરીઓને શું મળતું હશે ? કેમ એમનામાં કર્મી જ લાગણી નહીં હોય ?”

આ જાતના ઉદ્ગાર બધા જ લોકોના મોહામાંથી નીકળતા હતા બાબા અણ્ણા ત્યાં છે તેમણે કેમ કશું કર્યું નથી ? તેઓ આગળ બેઠરકાર કેમ થયા છે ? અણ્ણાને તો હમેશા પોતાની જ પડી હોય છે અને બાપા તો પોતાના સહપાળીઓના ડાવરામાં રમમાંજી ! એ લોકોને ખમરે નહીં હોય કે વિધ્વુના મનમાં શું ચાલે છે, એ કોની સાથે બળે છે અને શું કરે છે

પિતાશ્રી ધડકતે હૈયે પૂના ગયા અને પાછળ રહેલા અમે બધા, તેઓ શા સમાચાર લઈને પાછા આવે છે એની જ ચિંતામાં અસ્વસ્થ રહ્યા નાના બાળકો કશું સમજે નહિ તોયે ઘરના વાતાવરણનો એપ એમને લાગ્યા વગર રહેતો નથી

પિતાશ્રી પૂના ગયા અણ્ણા માબા ધરમાં હતા વિધ્વ કપાક કરવા ગયો હતો પિતાશ્રીને જોઈને અણ્ણા બાબાને આશ્ચર્ય થયું પિતાશ્રીએ એમને તાર બતાવ્યો જન્મે જન્મ્યાએ કહ્યું “અમને તો આની કશી ખમર નથી” વિધ્વ ઘેર આવ્યો એના અહેરા ઉપર પણ કશું ન હતું પિતાશ્રીને જોઈને એને પણ આશ્ચર્ય થયું તાગની વાત સાંભળી એ ચકિત થયો એટલામાં એના ગોઠિયા ધરમાં આવ્યા કાનકૂમી ચાવી કેટલાક ખડખડાટ હસ્યા કેટલાક શરમાયા ગુનેગાર હતા તેમણે પોનારા ગળ્યા તરત ખુતામો થયો કે પદેરી એમિયની એ મરકરી હતી ! વિવાચનમાં અંગ્રેજ લોકો પહેલી એમિયને All Fools' Day કહે છે અને તે દિવસે લોકોને અનેક પ્રકારે બતાવે છે.

આવે રિવાજ આપણા દેશમાં છે જ નહીં. હોળીના તહેવારમાં અચીવના ઘણી વપરાતી. લોકોને પગવવાના અનેક પ્રકારે થતા પણ એમાં છેતરવાની વાત નહીં. પહેલી એપ્રિલને દિવસે લોકોને બનાવવા માટે ગમે તે હદ સુધી જવાય એવી માન્યતા એ લોકોમાં છે એમ લોકો કહેતા હતા.

મંભવ છે કે યુરોપીય લોકોમાં આટલી હદ સુધી જવાનો રિવાજ નહીં હોય. હોળીના તહેવારની અસંસ્કારિતામાં જોરેલા લોકોએ જ પહેલી એપ્રિલની એ સ્વદેશી આવૃત્તિ તૈયાર કરી હશે.

ગમે તે હો. પિતાશ્રી પૂનેથી સાવ યાત્રીને પાછા આવ્યા. છોકરાઓને બહુવા માટે પૂના મોકલ્યા એનો જ એમને પસ્તાવો થયો હતો. બધી વાત સાંભળ્યા પછી મારા મનમાં એટલું જ આવ્યું કે પિતાશ્રી પ્રત્યે આદર નથી ગણતા એવો હસકા ગોઠિયા વિંજીએ થી રીને બેગા ક્યાં હશે ?

એ આખા પ્રસંગની મારા પર જે છાપ પડી તેનું પૃથક્કરણ કરવા જતાં જે ત્રણ વસ્તુઓ તરી આવે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ એ અત્યંત દીન ધર્મ છે, દુરાચાર તરફ માણસને લાઈ જાય છે એમ મનમાં વમી ગયું તે એટલે સુધી કે આગળ જતાં પ્રીવિયસ કે ઇન્ટરની પરીક્ષા પાસ થવાને કારણે મારા મોટા ભાઈઓને 'નવા કરાર'ની કે આખા બાઈબલની જે ચોપડીઓ બેટ મળી હતી તે બાઉ અને હું ચીડમાં તે ચીડમાં ફાડી નાખતા એ ચોપડીઓની બાંધણી એટલી મજબૂત હતી એની પણ અમને ચીડ ચડતી

બીજી અસર એ થઈ કે ધર્મોત્તર કરવું એ મોટામાં મોટો દુઃખ-દ્રોહ અને સમાજ દ્રોહ છે. સારામાં સારી કૌટુંબિક લાગણીઓ અને સમાજનિદા જન્મેને નિર્વાજનિ આપ્યા વગર માણસ ધર્મોત્તર કરવા તૈયાર ન જ થઈ શકે. જેટલા ગુના અને પાપ છે એમાં સૌથી મોટો ગુનો અને સૌથી દીન પાપ ધર્મોત્તર છે. મારામાં જે માતૃભક્તિ અને પિતૃભક્તિ હતાં અને માતાપિતાની કુલદેવ પ્રત્યેની નિદાના જે સંસ્કારો

મારા પર પડ્યા હતા તો બધાને અત્યંતપણે સારી ગાળી મેં મારા મન માથે નિભય કર્યો કે હું કોઈ કાળે વટવાઈશ નહીં, પોતાનો ધર્મ ઝોડીશ નહીં

૨

આના પછી મહાગાબ્દનો ઇતિહાસ વાંચના નિરાશના વખત પડેના લોકોને જગદસ્તીથી મુમત્માન કેમ કરવામા આવના એનું વર્ણન વાંચ્યું કાગ્ગર ગયા પછી, ગોરામા પોર્દુગીજ નાજકતા નગરથી ધાર્મિક જીવન કેમ થતો તેના વર્ણનો સાલજ્યા અને ધર્માનર પ્રત્યેની ગીક ખૂબ જ વધી શીખ લોકોએ—એમના ગુરુઓએ ધર્માતર કરવા કરતા માથું અપાંજી કરવું પસંદ કર્યું એ વસ્તુ ચિત્તને બણી ઉત્તેજક જણાઈ મહાગાબ્દના ઇતિહાસમા જ્યારે વાંચ્યું :
 ઔરગઝેમે નિરાશના દીપરા સલાજીને પકડીને મુમત્માન થવાને હુકમ કર્યો અને સલાજીએ જવાબ વાળ્યો કે, “તારી દીકરી મને આપીશ તો હું મુસનમાન થઈશ” ત્યારે મારું ધર્માભિમાન ધવાયું

આગળ જાના દિવસ ધર્મનો એક સિદ્ધાંત વાંચ્યો કે દરેકને મારે એનો ધર્મ સારો ત્યારે એના અર્થના ઊંડાણમા જરાને બદલે મેં એટલો જ અર્થ કર્યો કે ધર્માતર કરવાની કશી જરૂર નથી ધર્મો વિશે કેવી નાગણી રાખવી જોઈએ એ વિશે શુદ્ધ નિર્ણય મળ્યો સ્વામી નિવેકા નહતા લખાણોમાથી કે—મધા જ ધર્મો તત્ત્વન સારા છે પણ દરેકને તેનો ધર્મ, એના સ્વભાવની ખૂબી પ્રમાણે મળેલો હોય છે

આવી ભૂમિકાને કારણે આર્યસમાજીઓની લોકોને પોતાના ધર્મમા લેનાની વૃત્તિ મને બહુ ગમી નહીં જોકે એનો વિરાધ પણ મનમા ન હતો જે દિવસ લોકો જગદસ્તીથી વટલાયા તેમને અને તેમના વશજોને પોતાના ધર્મમા પાછા લેવા વિશે મન હમેશા અનુરૂપ રહેતું અને સનાતનીઓ આટલી સીધી વાત કેમ નથી સમજતા એવી અખળામણુ પણ મનમા થતી

વર્મધર્મો વચ્ચે જે ચતાણના વાતાવરણમાં ગીતાનો શ્લોક વાચ્યો :
 “સ્વર્ગમે નિષ્ઠા ય્યે પરધર્મો મયાવહ ।” ધર્મોત્તર વિરોની સૂત્રને
 ગીતામાંથી આવો મજબૂત ટેકો મળે છે એમ માની રાજ થયો. પણ
 પાછળથી મનમાં શકા ઊઠી કે ગીતા ગતાર્થ અથવા લપ્તાર્થ ત્યારે
 એકયો સનાતન ધર્મ જ હતો ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી ધર્મ કે જૈન અને
 બૌદ્ધ ધર્મ એના કોઈ ધર્મો હતા જ નહીં એટલે ત્યાં ‘પરધર્મ’નો
 અર્થ જુદો જ આવે તોઈએ બુદ્ધિ એટલી ટેકાણે આવ્યા પછી એ
 શ્લોકનો શુદ્ધ અર્થ કરવા માટેના ધણાયે શાસ્ત્રવચનો જડી આવ્યા.

આવું જોનું ધણતર હતું તેને માટે ગાંધીજીનો સર્વ ધર્મ સમ ભાવ
 સ્વીકારતા કેટલી મુશ્કેલી પડી હશે અને હૃદયથી સ્વીકાર થતાવેત
 કેટલો સંતોષ થયો હશે એની કંપના કોઈ મમભારી વ્યક્તિ જ
 કરી શકે.

સર્વ ધર્મ સમ ભાવમાંથી ગાંધીજીએ એક ઉપસિદ્ધાંત તારવી કાઢ્યો
 કે બધા જ ધર્મો જમા સારા છે ત્યાં ધર્મોત્તરની કશી જરૂર નથી
 એ વસ્તુ સહેજે ગમે એવી હતી પણ બધા ધર્મોનો સમભાવપૂર્વક
 જોડો અભ્યાસ કર્યા પછી મારા મનમાં એક નવો જ ઉપસિદ્ધાંત
 જન્મ્યો કે ધર્મોત્તર આસરયક લેને ન હોય, સ્વેચ્છાએ કરેલા ધર્મો-
 ત્તરમાં ઉતાવળ, મોહ અથવા બેનફી લેવે હોય પણ પાપ તો નથી
 જ, કેમ કે બધા જ ધર્મો સાગ છે.

ઉપરે ચિંતનમાંથી એ નિર્ણય ઉપર પડ્યો કે કોઈ ધર્મના
 સ્વીકારમાં દોષ નથી, પણ દોષ છે પોતાનો ધર્મ ઠાકરામાં પોતાનો
 ધર્મ કાપમ રાખી દુનિયાભરના તમામ સદ્ધર્મોનો સ્વીકાર કરવામાં
 દોષ કે પાપ જરૂર નથી અને આજના જમાનામાં તો બધા ધર્મોનો
 સ્વીકાર કરવો એ એક અત્યાસરયક મુશ્કેલી જ છે.

મારું મનની એ જિદ્દગીમાં આ કેવું મોટું પરિવર્તન !

થી ભગવત્ પાદાચાર્યે આ ૧૭ સ્તોકની અદ્વ આત્મસ્વરૂપનું
જોટું કરી શકાય તેટલું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે અને ધ્યાનને માટે પૂરતો
મસાવો આપણને પૂરો પાડ્યો છે એ ધ્યાનની સગવડ ખાતર આપણે
આત્મસ્વરૂપનું એક સ્વચ્છ ચિત્ત કરી લઈએ

*

*

*

આત્મા ખરું જોતા તકનો કે તાત્વિક નિવેચનનો વિષય જ નથી
નૈવાયિમેની દમે આત્માની ચર્ચા લેવે સમૂહ થતી હોય, પણ એ
રીતે આત્મા સુધી પહોંચાય નહીં આપણે આપણા જીવનને રસ્તે જ
આત્માની ખોજ કરવી જોઈએ

ધારો કે અમુક ગેરસમજને કારણે મારા મિત્ર ઉપર કે કોઈ
સગા ઉપર હું ગુસ્સે થયો, તો ગુસ્સામાં આવીને હું ગમે તેવું મોઢી
નાખીશ ગુસ્સો કરતી વખતે હું ગુસ્સા સાથે એટલો તો એકાંક થઈ
જઈ છું કે એ ગુસ્સો એ જ હું છું એમ સુખેથી કુની શકાય પાપ
કરતી વખતે હું પાપમય થઈ જઈ છું પાપનો અને મારો અભેદ
થઈ જાય છે જ્યારે હું લોભમાં પડું છું ત્યારે જે વસ્તુનો લોભ કરું
છું એની સાથે હું તત્કાર થઈ જઈ છું એક લાઈને બીડી પીનાનો
શોખ હોતો એ સહેજસાજ તત્વજ્ઞાની પણ હશે બીડી પીતો જનમ અને
મને કહે અત્યારે હું બીડી છું બીડીમય બન્યો છું મારામાંથી બીજું
બધું ખમી ગયું છે અને બીડી જ બીડી મારામાં ભરાઈ છે

પણ ક્રોધ, પાપ લોભ કે બીડી સાથે માત્ર તદાત્મ્ય ટકવું નથી
મારા જીવનનો એ મુખ્ય ભાગ નથી ક્રોધી માણસ હમેશા રિસાયેલો
નથી હોતો પાપી માણસ અખડ પાપ નથી કરતો ચોગ ચોવીસે
કનાક ચોર નથી હોતો

ત્યારે આ મધી વૃત્તિઓ સાથે તદાત્મ્ય થનાર અને અમુક વખત
પત્રી એનાથી અનિપ્ત થનાર એવું કેઈક તત્ત્વ હોવું જ જોઈએ જેનો
અમાર આપણે મોઈ મોઢે અનુભવી શકીશું જ નથી એ જ આપણું

આત્મતત્ત્વ છે. એનો આશાત્કાર પૂર્ણરૂપે શુદ્ધપણે જ્યાં યજ્ઞો હોય ત્યારે થાયો. પણ એનો આમાન્ય સાક્ષાત્કાર આપણને અખંડ યતો જ રહે છે. કોઈ ફરિ. હૃદમાં આવે કે ન આવે, ન્યાયાધીશ જેમ હાજર ગહે જ છે, તેમ અનેક જાતની જનિઓ હોય કે ન હોય, અનુભવો મેઘવત્સના હોય કે ન હોય, આત્માની દાગળી તો અખંડ છે જ, અને એ છે તેથી જ ખીજા જ્યાં અનુભવોને અવકાશ ગહે તે અપૂર્ણાંકમાં જેમ એકનો છેદ ઉગ્રાડી શકતો જ નથી, તેમ જ આપણા અપૂર્ણ જગતમાં આત્માનો છેદ, આત્માની અનુભૂતિનો છેદ ઉગ્રાડી શકતો નથી એ આત્મતત્ત્વ હૃદયમાં અખંડ સ્ફુગ્નું જ રહે છે. આપણી જનિઓ એની જ ધરતી ઉપર નાચે છે અને એને દાકે છે અથવા અંતાડે છે. જનિઓ આત્માને સંતાડે એમાં આત્માને વાંચે નથી હોતો કેમ કે એ જાણે છે કે એમાં એનું કશું નુકસાન નથી, એને કશું ખોવાપણું નથી પણ આત્માને જૂની જર્મિએ તો આપણી માગી શક્તિ આપણે ખોઈ બેસીએ છીએ અને જનિઓનો સ્વભાવ જ છે કે હમેશાં દેવામાં રહેતું. એ અંકડમાંથી ઊઠરી જવું હોય તો આત્માનું જ્ઞાન અખંડ જાગ્રત રાખવું જોઈએ. પગિસ્ટ્રામ એ આવે છે કે જાગ્રત અવસ્થામાં જેમ જાતનાં સ્વર્ણાં દહનાં નથી તેમ આત્માના શબ્દ જ્ઞાન માથે મલિન જનિઓ દહી શકતી નથી, અને શુભ જનિઓ એવી જાંબી અમુક અને રાત્રી થાય છે કે એમને જેનુગે કરવું નથી પણ અને રોડદોડ કરી ઉભયરાયે ગોવા નથી પડના. આને જ આપણે આધ્યાત્મિક આરોગ્ય કહી શકીએ અગમ-ચિંતન એ આજેઓનો ઉત્તમ માર્ગ છે માટે જ એને માખના કહે છે. આ સ્થાપના વિશે જાતઅનુભવ અનેક રીતે સખ્યાનો રહેશે અમારે એનો દખ મહારો જ ક્યો છે

કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

આ જ લેખકનાં

| | |
|--------------------|-------------|
| ઓતરાની દીવાલો | ૦-૧૨-૬ |
| જીવના તહેવારો | ૨-૦-૦ |
| જીવનનો આનંદ | ૬રી છપાય છે |
| જીવન સંસ્કૃતિ | ૫-૦-૦ |
| પૂર્વ આદિકામાં | ૩-૦-૦ |
| બાપુની જાંખી | ૧-૦-૦ |
| બલદેશનો પ્રવાસ | ૦-૧૮-૦ |
| માનની ખંડિયેશ | ૨-૮-૦ |
| લોકમાતા | ૧-૪-૦ |
| શ્રી નેત્રમણિભાઈને | ૦-૧૪-૦ |
| સર્વલિતા માવડાંતા | ૧-૪-૦ |
| સ્મરણપાત્ર | ૨-૦-૦ |
| હિમાલયનો પ્રવાસ | ૧-૮-૦ |

અન્ય લેખકોનાં

| | |
|--------------------------------|--------|
| ગાંધીજી અને સામ્યવાદ | ૧-૪-૦ |
| સમૂળી ક્રાંતિ | ૧-૮-૦ |
| સંસાર અને ધર્મ | ૨-૦-૦ |
| સરદાર વલ્લભભાઈ | ૫-૦-૦ |
| માનવ અર્થશાસ્ત્ર | ૧-૦-૦ |
| મહાદેવભાઈનું 'પૂર્વચરિત' | ૦-૧૨-૦ |
| પ્રાચીન સાહિત્ય | ૧-૦-૦ |
| જીવનદષ્ટિ | ૧-૧૨-૦ |
| ગાંધીજી - એક અધ્યયન | ૪-૦-૦ |
| આધુનિક ભારત | ૧-૦-૦ |
| લોકશાહી | ૨-૦-૦ |
| કલકત્તાનો ચમત્કાર | ૧-૦-૦ |
| મારી જીવનકથા - જ્વાહરલાલ નેહરુ | ૧-૦-૦ |
| મારી જીવનકથા - રાજેન્દ્રપ્રસાદ | ૮-૦-૦ |